

Ж. Рўзиев

АҚШ ДА
ТАДБИРКОРЛИК:
ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ
ВА ҲУҚУҚИЙ
МАСАЛАЛАР

13
321
P83

Ж. РУЗИЕВ

АҚШДА ТАДБИРКОРЛИК: ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАР

Масъул муҳаррир
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
академиги С. ЗИЁДУЛЛАЕВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЯТИ

1991

УЗБЕКИСТОН
3 104
26 4047

~~УЗБЕКИСТОН~~

Ушбу китобда АҚШда бозор муносабатларининг вужудга келиши, бозор субъектларининг мустақиллиги, улар учун зарур бўлган тузилмалар ва муассасалар фаолияти, тадбиркорликни амалга оширишнинг ташкилий молиявий жиҳатларини тартибга солиб турадиган иқтисодий ва ҳуқуқий нормалар, сармоялардан фойдаланиш йўллари баён қилинган. Бу китоб ҳозирги кунда тадбиркорликка кенг йўл очилаётган бир даврда жумҳуриятими, ишбилармонлари учун ўзига хос қўлланма вазифасини ўташи мумкин.

Китоб бозор иқтисодиёти муносабатлари ва тадбиркорлик ишлари билан шуғулланувчи мутахассислар, талабалар ҳамда шу соҳа билан қизиқувчи кенг китобхонлар оmmasига мулжалланган.

Тақризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, иқтисод фанлари доктори, профессор С. ҒУЛОМОВ,
иқтисод фанлари доктори, профессор А. ҚОДИРОВ

КИРИШ

Мамлакатимиз иқтисодиёти яхлит халқ хўжалиги мажмуи бўлиб ижтимоий ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва айирбошлашнинг барча бўғинларини қамраб олади. Мазкур мажмуанинг хўжалик ва иқтисодий фаолиятини бошқариш соҳасидаги муносабатлар иккита асосий қоида негизида вужудга келади: биринчидан, китобларда маъмурий буйруқбозлик деб ном олган ва фақат «юқорига» боғлиқ бўлган муносабатлар, иккинчидан, ўзаро шерикчилик муносабатлари. Тенг ҳуқуқли шериклар ўртасидаги шартномаларга асосланган, шериклар бир-бирларига бўйсунмайдиган бу муносабатлар асосан мулкий тусда бўлиб, товар-пул муносабатларига таянади.

Республикаимизнинг ўз мустақиллигига эришиш шароитида бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари амал қиладиган соҳаларни камайтириш ва давлат бошқаруви идораларининг (вазирликлар, концернлар, уюшмалар ва бошқалар), шунингдек ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган хўжалик субъектларининг (корхоналар, акционерлик жамиятлари, колхозлар, фуқаролар ва ҳоказо) ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва масъулиятини аниқ-равшан ишлаб чиқиш аниқса муҳимдир. Бизнинг жамиятимиз ўзининг кейинги йиллардаги бузилишларига қарамай аҳолининг ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларини қондиришни ўзининг пировард мақсади деб ҳисоблайди. Шу муносабат билан тескари алоқани, яъни истеъмолчиларнинг ишлаб чиқарувчиларга таъсирини эътиборга олиш жуда муҳимдир. Бунга қоида бузишларни чеклайдиган ва мол-мулкка ёки шахсга етказилган зарарнинг ўрини қоплашни кўзда tutувчи шартномага мувофиқ вужудга келадиган шерикчилик муносабатлари асосидагина эришиш мумкин. Тажриба ўз мажбуриятларини бажармаётган маҳсулот етказиб берувчилар, ўз қарзини вақтида тўламаётган қарздорлар учун ҳозирги солиқ тулаш тартиби, сотувчиларнинг харидорлар олдидаги масъулияти системаси самарасиз эканлигини кўрсатмоқда. Шартномавий масъулият, бу — товар-пул муносабатларига асосланган ҳуқуқий воситадир. Бу воситадан самарали фойдаланиш, шартнома мажбуриятларини бу-

зувчилар учун жазо чоралари хавфи, жумладан, зарарларни, шунингдек бой берилган фойдани тўлаш, мажбуриятни тўла ҳажмда бажаришга туртки бўладиган иқтисодий шароит туғдириш ҳам ички, ҳам ташқи савдо обороти эҳтиёжларидан келиб чиқмоқда.

Неча ўн йиллар мобайнида хорижда таркиб топган ҳозирги бозор иқтисодиёти учун ижтимоий онгни, ҳуқуқий ҳимояни, амалий манфаатларни, фуқароларнинг мол-мулки ва шахсиятини тақомиллаштириш каби муҳим омиллар ҳосилдир. У ерларда қонуничилик шундай йўлга қўйилганки, шериклар бир-бирини ёки истеъмолчини алдаса, ишни ноҳалол олиб борса, бу фойда эмас, зарар келтиради. Ҳар қандай қаллоблик, алдамчилик, шартнома мажбуриятларини бузиш эртами-кечми жамоатчиликка ошкор бўлади, қонун бузувчи жуда катта молиявий жазо олиши ва жарима тўлашидан ташқари ишончли амалий шерик, ҳалол ва виждонли инсон сифатидаги обрўсини йўқотади. Бу эса унинг учун энг оғир ва энг хатарли йўқотишдир. Натижада у банкларда ўзига нисбатан ишончдан ва қарз олишдан маҳрум бўлади, маҳсулот етказиб берувчилар ҳам, истеъмолчилар ҳам ундан юз ўгиради, уни корчалонлар клублари ва уюшмаларидан чиқариб юборадилар. Хуллас, ишдаги мартабасидан бутунлай маҳрум бўлади.

Бозор моҳияти жиҳатидан ҳуқуқий муносабатлар системаси бўлиб, у товар-пул муносабатлари асосида иқтисодиётнинг нормал ва самарали ишлашини таъминлайди. Бу системани қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимияти, жамоатчилик муассасалари бошқариб туради, у муайян мамлакатга хос бўлган анъаналарга, савдо-сотик ишларидаги ахлоқ-одобга бўйсундирилган.

Америка Қушма Штатлари тадбиркорлик ишларида аҳолиси юксак ҳуқуқий маданиятга ва савдо-сотик муносабатларида ахлоқ-одобга эга бўлган намунали мамлакат ҳисобланади. Лекин бу ерда ҳам қаллоблик, порахўрлик, товарлар сифатини сохталаштириш, пора олиш ва мансабдор кишиларни сотиб олиш каби ҳодисалар учраб турадики, бу асосан пинҳона иқтисодиётга тааллуқлидир. Аммо, умуман олганда, АҚШнинг иқтисодий системаси ижтимоий ва ҳуқуқий муассасалар томонидан, давлат аппарати амалдорларининг ва ноҳалол корчалонларнинг ўзбошимчаликларидан ҳимоя қилинган. Бундай муассаса жамаиятнинг бозор сифати, субъектларининг фаолияти устидан ва бозор муносабатлари объектлари устидан назоратини таъминлайди.

Мамлакатимиз бозор муносабатларини кенг ривожлантириш йўлидан бормоқда. Ҳозирги пайтда, бизнес (тадбиркорлик)ни ташкил этишнинг барча жиҳатларини чуқур урганиш биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Айни пайтда бизнинг хужалик раҳбарларимиз ва ишбилармон тадбиркорларимиз саноати тараққий этган мамлакатларда фойдаланиладиган, биржа, акциялар, облигациялар рақобат ва шу сингари сўзларнинг ўзига хос жиҳатларига илк бор дуч келишмоқда. Шунинг учун бундай янги ибораларга кўпроқ эътибор бериш керак ва, энг аввало, бизнинг одамларимиз

бозорни бошбошдоқлик, қаллоблик, чайқовчилик ва истеъмолчиларни алдаш деб тушунишларига барҳам бериш керак.

Шу жиҳатдан яқинда Тошкентда 50 дан ортиқ мамлакатларнинг 200 дан ошиқ фирмалари вакилларининг «Ишбилармонларнинг халқаро Тошкент учрашуви» жумҳуриятимизнинг жаҳон бозорига чиқишида дастлабки қадам бўлди. Бу анжуманда чет эл сармоясидан фойдаланиш, қўшма корxonалар қуриш, бевосита алоқалар ўрнатиш, шартномалар тузиш, бозор инфраструктурасини яратиш, товар биржаси ташкил этиш, четга товар чиқариш, ички бозорни ҳамкорликда ишлаб чиқарган маҳсулотлар билан бойитиш каби кўпгина масалалар муҳокама қилинди.

Жумҳуриятимизнинг табиий ва моддий бойликлари, ижтимоий-иқтисодий, давлат-ҳуқуқий жиҳатдан ривожланиши, мустақиллиги, мулкчилик шакллариининг хилма-хиллиги ва такомиллашуви, ўз тижорат тарихига эгаллиги бизда тадбиркорлик учун катта имкон борлигини курсатди. Лекин биз ҳали бу хусусда тажрибага эга эмасмиз. Бу борада Ғарбдаги тараққий этган мамлакатлар ва биринчи галда АҚШнинг тажрибасига диққат билан разм солишга тўғри келади.

Ҳар бир совет тадбиркори, менежери, Америка фирмалари билан амалий муносабат олиб бораётган, тижорат ишларини амалга ошираётган, хўжалик шартномаларини тузаётган, кафилик ишларини бажараётган ёки хориждаги воситачилик хизмагларидан фойдаланаётган корхона раҳбари АҚШда қабул қилинган асосий ҳуқуқий нормаларни ва амалий муносабатлар одобини билиши даркор. Бу нарса америкалик шериклар билан муваффақиятли ҳамкорлик қилишга имконият яратиши билан бирга АҚШда давлатчилик тараққиётининг 200 йилдан кўпроқ даври мобайнида мазкур мамлакатда таркиб топган амалий муносабатлар ҳуқуқи ва одоби системасига мувофиқ, ўз тижорат ишларидаги шерикларини ҳимоя қилиш учун ҳуқуқий асослар ҳам беради.

АҚШДА ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА ТАШҚИЛИЙ АСОСЛАРИ

АҚШнинг давлат тараққиёти расман ўзгармайдиган конституциявий принциплар асосида, бундан 200 йилдан кўпроқ вақт илгари қабул қилинган ва катта ўзгаришлар киритишга муҳтож бўлмаган асосий қонунни сақлаб қолган ҳолда рўй берди. Конституция ҳокимиятни қонун чиқарувчи (конгресс ва сенат), ижро этувчи (Президент ва унинг маҳкамаси) ҳамда суд (конституциявий назорат, конституцияни талқин қилиш, фуқароларнинг мулкӣй ва шахсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш) идораларига ажратади. Тадбиркорликка келганда, ҳар бир фуқарога қонунда тақиқланмаган ҳар қандай тижорат фаолияти билан шугулланиш ва шахсга, уй-жойга, қоғоз ва мол-мулкка дахл қилмаслик кафолоти берилади.

Ҳокимиятнинг ижроия идоралари — вазирликлар, ёки америкача қилиб айтганда, «Ижроия департаментлари» — АҚШда давлатга асос солинганидан буён мавжуд бўлиб, Президент маҳкамасининг бир қисми ҳисобланади. Вазирликлардан ташқари, расман на ижроия, на қонун чиқарувчи ва на суд ҳокимиятига бўйсунувчи мустақил агентликлар системаси бор. Агентликлар конгресс қонуллари асосида тузилади ва улар маъмурий, назорат-бошқарув ва ҳакамлик вазифалари билан қисман шугулланади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ижроия ҳокимият идоралари фирмаларнинг, корпорациялар ва аҳолининг хўжалик ҳамда тижорат фаолиятига аралашмасликлари лозим ва ўзларича маҳкамавий қонунларни қабул қилишлари мумкин эмас. Улар қонунларга риоя этилиши устидан назорат қилиш, тадбиркорлар ва федерал штатлар, маҳаллий идоралар, ҳакамлик ва айрим маъмурий ташкилотлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, масалан, патентлар ва товар белгиларни рўйхатдан ўтказиш (савдо вазирлиги), солиққа оид қонунларга (молия вазирлиги) бўйсунуши меҳнат ҳақидаги қонунга риоя этилиши устидан назорат қилиш билан чекланадилар.

Савдо-сотиқ ҳуқуқи шу соҳадаги муносабатларни тартибга солиб турувчи ҳуқуқий асосдир. Унинг нормалари АҚШ конституциясидан, суд ва ҳакамлик қарорларидан, шунингдек конгресс ва

алоҳида штатларнинг қонун чиқарувчи идоралари қабул қилган қонунлар (статуслар)дан келиб чиқади. Шунинг таъкидлаш, жоизки, АҚШ конгрессида қабул қилинган қонунлар алоҳида штатларнинг тегишли идоралари тасдиқлаганидан кейингина ўша штатларнинг ҳудудларида амал қилади. Савдо-сотик ҳуқуқи ва унинг бир қисми бўлган шартноманинг мажбурият ҳуқуқи фирма ва корпорацияларнинг хужалик фаолиятини, уларнинг ўзаро муносабатлари ва масъулиятлар тартибини, акциялар, облигациялар ва қарз қоғозларини сотиб олиш ва улардан фойдаланиш тартибини, тадбиркорликнинг ташкилий шакллари бошқариб туради, шунингдек фуқароларнинг мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларини ҳимоя қилади.

Тажриба шунини кўрсатмоқдаки, АҚШда тадбиркорликнинг ташкилий шакллари ғоят хилма-хил бўлиб, уларнинг биронтаси ҳам муваффақиятга олдиндан кафолат беролмайди, айни пайтда, савдо ишларининг боришига катта таъсир утказади. Тадбиркорликнинг бир неча ўзига хос жиҳатларни айтиб ўтиш мумкин: тадбиркорлик қилиш шакли ишни осонгина бошлашга, тижорат ишларини юритишда дуч келинадиган қоидаларга, ишни пул билан таъминлаш, ишларни эркин бошлаш ҳажми ва миқдори, бемалол ҳаракат қилиш мумкинлигига таъсир кўрсатади; туланидиган солиқлар миқдори ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Тадбиркорликни йўлга қўйишнинг учта энг яхши шакли бор: якка ҳолда корчалонлик қилиш, ширкат ва корпорация.

Якка тартибда корчалонлик қилиш тадбиркорликни йўлга солиб юборишнинг энг оддий шакли бўлиб, бутун ишни бир одам олиб боради. Лекин бу ҳамма ишни бир киши қилади, деган маънони билдирмайди. Якка ҳолдаги корчалонликка асосланган корхонада жуда кўп ёлланган ишчилар меҳнат қиладиган жойлар бор. Агар ишни бир киши олиб борса, демак, у соҳибкор ҳисобланади. Соҳибкор назорат қилади, бутун масъулиятни ўз зиммасига олади ва тушган даромадни ҳисоблаб туради.

Тадбиркорликни йўлга қўйишнинг мазкур шакли бир қанча афзалликларга эга, яъни:

— тижорат фаолиятини ҳеч бир шартномасиз, фақат ўз қарорига кўра бошлаш мумкин;

— корчалоннинг ўзи қабул қиладиган қарор шахсий қарор бўлиб, у шерикка ҳам, директорлар кенгашига ҳам боғлиқ бўлмайди;

— бундан ташқари корчалон фақат ўз қарори учун жавоб беради ва шунга асосланиб иш тутаяди;

— якка ҳолдаги корчалонликдан вақти-вақти билан ҳисобот талаб қилинмайди, ваҳолонки, тадбиркорликни йўлга қўйишнинг бошқа шаклларида, айниқса корпорацияларда, шундай ҳисоблар тақдим этиб турилади;

— корчалон тижорат фаолиятини ўз хоҳишига кўра истаган жойда амалга ошираверади. Бундан корпорация олдида турли

муаммолар пайдо бўлмайди. Ваҳолонки, корпорациядаги савдо-саноат ходимларининг активлиги бошқа штатларда тадбиркорликни олиб бориш талабларига мос бўлиши ва корпорация шу ҳуқуқни учун муайян солиқ ва йиғимлар тўлаши керак бўлади;

— корпорациядаги каби даромадларга «икки барабар солиқ солиш» муаммоси бўлмайди.

Якка ҳолдаги корчалонликнинг афзалликларидан ташқари, камчиликлари ҳам бор:

— соҳибкор сифатида тадбиркор мазкур тадбиркорликнинг барча мажбуриятлари бўйича беҳисоб шахсий масъулиятни ўз зиммасига олади. Агар иш барбод бўлса, у ўз мол-мулкни бутунлай йўқотади;

— тижорат корхонасидаги сармоя миқдори тадбиркорнинг ўз заҳиралари билангина чекланади, у буларни бошқалардан сураб, илтимос қилиб олиши, қарзга олиши ёки «ўғирлаши» мумкин.

— у шеригининг қўшимча заҳирасига эга бўлмайди ва акцияларни сотиш ёки қимматли қоғозларни чиқариш сингари молиявий усуллардан фойдалана олмайди;

— тижорат фаолияти тадбиркорнинг ўзига тўла боғлиқ бўлади. Агар у меҳнатга қобилиятсиз бўлиб борса, бу унинг савдо ишларини жиддий равишда чеклайди, вафотидан сўнг эса тижорат иши умуман тўхтаб қолади;

— якка ҳолдаги корчалонликда пенсия таъминоти турлари бўйича корпорацияларнинг ходимларига бериладиган солиқ имтиёзлари бўлмайди. Бундай камчилик 1962 йилда мустақил фаолият билан шуғулланадиган шахсларга пенсия солиғи тўғрисидаги қонун билан қисман тугатилган эди. Мазкур қонун мустақил фаолият билан шуғулланадиган муайян тоифадаги шахсларга имтиёзли солиқ шартлари асосида пенсия жамғармаларини тузишга рухсат беради.

Агар компания ўз фаолиятида ишнинг ўзи тақозо этадиган иккита асосий талабга риоя этмаса, яъни биринчидан, тадбиркорликни корпоратив асосда эмас, шахсий манфаатни кўзлаб амалга оширса, иккинчидан, ўз олдига қўйилган мақсадларни рўёбга чиқариш учун етарлича молиявий базага эга бўлмаса, суд уни рад этиши мумкин.

Ширкатчилик ҳам якка ҳолда корчалонликка нисбатан тадбиркорликни йўлга қўйишнинг жуда оддий шаклидир. Бироқ у кўпроқ қонун йўли билан бошқариб турилади. Бундан ташқари, шериклар ўртасида махсус муаммолар, худди учинчи томон билан шерикларнинг ўзаро муносабатлари муаммолари сингари, вужудга келади.

Ширкатлар ўзаро суҳбатдан сўнг қўл қисиш билан, шунингдек ёзма битим асосида вужудга келиши мумкин. Қаллоблик тўғрисидаги статусга мувофиқ бир йил мобайнида бажарилмаслиги лозим бўлган ҳар қандай шартнома ёзма шаклда бўлиши керак. Шу тариқа, агар ширкат ҳақидаги шартнома бир йилдан кўпроқ вақт мобайнида амал қилса, уни ёзма тарзда расмийлаштириш

даркор. Башарти, ширкат ҳақидаги шартноманинг муддати белгиланмаган бўлса (агар шартнома бир йилдан узоқроқ амал қилса), у ёзма тарзда бўлиши шарт эмас.

Агар киши шерик сифатида учинчи томон ҳисобланса ёки бошқа кишиларга шундай ҳуқуққа эга бўлишга рухсат берилса, у шундайлар олдида масъулиятли булади. Агар купчиликнинг олдида шунга рухсат берилса, у уша барча учинчи кишилар олдида, улар чалғишдими, йўқми, барибир масъулиятли булади.

Ширкат туғрисидаги ягона қонун (бундай қонун кўшгина штатларда амал қилади) ширкатни «даромад кўриш мақсадида шерикчилик билан тадбиркорлик қилиш учун икки ёки ундан кўпроқ кишиларнинг бирлашмаси» деб таърифлайди. Шунга кўра, агар бирлашма даромад олиш билан боғлиқ бўлмаган хайрия, диний ёки бошқа мақсадлар учун мўлжалланса, у ҳолда у ширкат бўла олмайди. Ширкат ихтиёрий бирлашмадир. Одамларни шерикчиликка мажбур қилиш ёки кимгадир унинг хоҳишига қарамай, шерикчиликни тикиштириш мумкин эмас.

Одатда, корпорация ширкат аъзоси бўлолмайди. Бироқ у ўз мақсадлари бир мунча чекланган бўлса-да, айни вақтда ширкатга хос бир қанча хусусиятлари бўлса, қўшма корхонада иштирок этиши мумкин. Бир ширкат аъзоси бошқа бир ширкатнинг аъзоси бўлиши мумкин эмас.

Ширкатнинг ҳар бир аъзоси фойда кўриш мақсадидаги ишга раҳбарлик қилиши, назорат этиши ва унда қатнашиши мумкин. У ширкатнинг ва ширкат ҳар бир аъзосининг савдо агенти ҳисобланади. Худди шундай ҳар бир аъзо бошқа ҳар қандай ширкатнинг сардори бўлиши мумкин. Шерик ширкат номидан ширкат ишларини олиб бориши мумкин. Ширкат аъзоси ширкат ва ўз шериги олдида бурчлидир ва айни вақтда ширкат бошқа аъзоларининг хатти-ҳаракатлари учун жавобгардир. Ширкат ва шериклар ширкат аъзосининг фаолияти турига, унинг мавқеига ва масъулият даражасига ва яна бир қанча жиҳатлар бўйича синфларга бўлинади.

Савдо қиладиган ва савдо қилмайдиган ширкатлар. Савдо қиладиган ширкатларга оддий тадбиркорлик ёки саноат фаолияти билан шуғулланишини мақсад қилиб қўйган ширкатлар кириди. Профессонал мақсадлар (ҳуқуқ, бухгалтерия, тиббиёт ва бошқалар) учун тузиладиган ширкатлар савдо қилмайдиган ширкатлар ҳисобланади. Савдо қиладиган ширкатлардаги шериклар қарз олиш ва савдо ҳужжатларини имзолаш ҳуқуқига эга бўлиши кўзда тутилади. Бу қоида савдо билан шуғулланмайдиган ширкатларга тааллуқли эмас.

Тула ширкатлар ва масъулияти чекланган ширкатлар. Тула ширкатлар савдо қиладиган, шунингдек савдо қилмайдиган ширкатлар сингари жуда кўп учрайди. Тула ширкатдаги барча шериклар унинг тулиқ аъзолари ҳисобланади. Ширкатнинг тулиқ аъзоси унинг фаолиятини бошқаришда фаол иштирок этади ва унинг масъулияти чекланган.

Масъулияти чекланган ширкатларда унинг қарзлари учун ширкатнинг ҳамма ходими ҳам жавобгар бўлавермайди. Бироқ ҳеч бўлмаганда ширкатнинг бир аъзоси масъулияти чекланмаган тўлиқ аъзо бўлиши керак. Масъулияти чекланган ширкат туғрисидаги шартнома барча кишиларни, айниқса кредитор бўлмоқчи бўлган кишиларни хабардор қилиш мақсадида тузилади, рўйхатга олинади ва матбуотда эълон қилинади.

Фирмани бошқаришда қатнашмайдиган шахс ширкатнинг ширкат фаолиятида иштирок этмайдиган аъзосидир. Агар у масъулияти чекланган шерик бўлса ҳам, у ширкатнинг ҳар қандай бошқа аъзоси сингари масъулиятли бўлади.

Ширкатнинг яширин аъзоси. Бу ширкатнинг номаълум аъзоси, яъни фирма билан алоқаси пинҳона бўлган шахс. Бу шерик яширин сардор сингари мавқеда бўлади ва ўша ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Агар уни учинчи томон ошкор этса, унга қарши суд иши қўзғатиши ва уни ширкатнинг бошқа ҳар қандай тўлиқ аъзоси сингари жавобгар деб ҳисоблаши мумкин.

Ширкатнинг афзалликлари:

— ширкатни тузиш юзасидан расмий талабларнинг йўқлиги;
— бошқарув, акциядорлар учун овоз бериш, сайлаш, уларнинг йиғилишларини, директорларнинг кенгашларини ўтказиш хусусида ҳужжатлар расмийлаштирилмаслиги;

— «икки ҳисса солиқ солиниши» муаммосининг йўқлиги;

— давлат назоратининг йўқлиги ва йиллик ҳисоботни мажбурий равишда тақдим этмаслик;

— ширкатдан бошқа тадбиркорликни ташкил этишнинг бошқа шакли бўлганда купгина касбдаги кишиларнинг ўз фаолиятини амалга ошира олмаслиги;

— тадбиркорликни юритиш учун фойдаланиш мумкин бўлган қўшимча молиявий ва меҳнат заҳираларининг пайдо бўлиши.

Ширкатнинг камчиликлари:

— чексиз шахсий масъулият. Агар ширкатнинг активлари мажбуриятни қоплаш учун етарлича бўлмаса, ширкат аъзолари ўзларининг бутун шахсий воситалари билан уни қоплайдилар;

— ширкатнинг ҳар бир аъзоси бошқа шерикнинг хатти-ҳаракати учун жавоб беради;

— ширкатнинг амал қилиш муддаги чексиз эмас, лекин корпорациядан фарқли ўлароқ унинг фаолияти ширкат бирон-бир аъзосининг ўлими, ишга қобилиятсиз бўлиб қолиши ёки камбағал бўлиб қолиши муносабати билан дарҳол тўхтатилади;

— ширкатда шахсий жиҳатлар жуда катта аҳамиятга эга. Кўпинча ишга қобилиятли ва кўп даромад курувчи корхоналар ширкат аъзолари ўртасида шахсий келишмовчиликлар ёки тушунмовчиликлар сабабли тугатилиб кетади.

Ширкат аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари. Ширкат аъзосининг мол-мулкнинг муайян қисмига эга бўлиш ҳуқуқи, агар ширкат икки ёки уч аъзодан иборат бўлса, ана шу мулкнинг ярмига, учдан бирига эга бўлиш ҳуқуқини англатмайди. Масалан, уч аъзодан

иборат ширкатнинг бирдан-бир' активи тўққизта автомобиль бўлса, ҳар бир шерик учтадан бирига эгалик қилолмайди. Ширкатнинг ҳар бир аъзоси барча тўққизта автомобилга иккита бошқа шерик билан биргаликда эгалик қилади. У ширкатнинг бошқа аъзолари сингари ширкат мақсадлари учун барча тўққизта автомобилдан фойдаланиши мумкин, лекин автомобиллардан биронтасидан ҳам ўз шахсий мақсади учун фойдаланиши мумкин эмас.

Агар ширкат ҳақидаги шартномада бошқача айтилмаган бўлса, ҳар бир аъзо ширкат фаолиятини бошқариш ва назорат қилишда тенг ҳуқуққа эга. Бироқ бурч ва назоратнинг турли даражасини белгилаб қўйиш ва ширкат ҳар қандай аъзосининг ваколатларини чеклаш мумкин. Одатда бошқарув ва назоратда ҳар бир аъзо қатнашади ва ширкатда кўпчилик овоз принципи амал қилади. Бу қоида оддий кундалик фаолиятнинг барча масалаларига тааллуқлидир. Лекин ширкат фаолиятида унинг моҳиятига дахлдор бир нечта масалалар бор ва улар яқдиллик билан ҳал этилиши керак. Булар қуйидагилардир:

— ширкатнинг мулкини қарз берувчиларга ишонч мулки сифатида ёки муайян шахснинг фирма қарзларини тўлашга берган ваъдаси асосида топшириш мумкин;

— фирманинг савдо алоқалари ва обрў-эътиборидан фойдаланиш;

— фирманинг оддий фаолият юритишига имкон бермайдиган бошқа ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириш;

— «қарорни тан олиш» (қарз берувчига қарорни суд ишини қўзғаш зарурагисиз фирмага қарши тегишли ишлаб чиқаришга киритишга рухсат берувчи ёзма қасамёд);

— ширкатнинг даъвоси ёки масъулиятини ҳакамликнинг муҳокамасига қўйиш.

Ширкат аъзоси ширкатга қарз берса, у ширкатнинг қарз берувчисига айланади. Ширкат фаолияти тўхтатилганидан кейин қарз берувчилар устун ҳуқуққа эга бўладилар. Улардан сўнг «ички қарз берувчиларга» ёки ширкат аъзоларига қарзлар тўланади. Энг охирида ширкат аъзоларининг асосий бадаллари ёки сармоялари тўланади.

Ширкат аъзоси узининг пай бадаллари бўйича фоизлар олиш ҳуқуқига эга эмас, лекин у ширкатнинг ҳар қандай аванси юзасидан фоизлар олиш ҳуқуқига эга. У ширкатнинг фаолиятида қатнашаётганлиги учун мукофот олиш ҳуқуқига ҳам эга (бошқалардан ўзиб кетган ва ширкатнинг ишини тугатган шерик бундан мустасно. У ўз хизматлари учун яхшигина мукофот олиш ҳуқуқига эга). Аъзолар барча назарий хизматларни ширкатнинг умумий манфаатлари асосида амалга оширадилар: шу боисдан бошқа шартнома йўқ бўлса, мукофот олиш ҳуқуқи бўлмайди. Шериклардан бири кўрсатаётган хизмат ўз аҳамияти жиҳатидан фавқулодда хизмат бўлганда, ширкатнинг ҳар қандай бошқа аъзоси кўрсатаётган хизматлардан яхшироқ бўлса, шу нарса қўлланилади.

Шерик учинчи бир шахс билан, агар у ширкатнинг белгиланган

ваколатларига эга бўлса, иш олиб бориши, шартнома бўйича ширкат номидан мажбурият қабул қилиши мумкин. Бироқ, агар бево-сита белгиланган ваколатлари бўлмаса-да, шерик ширкат номидан мажбуриятлар қабул қилиши, бунда оқилона мўлжалланган ваколатларга эга бўла туриб, оддий тадбиркорликни олиб бориш учун кўпчилик қабул қилган бирон-бир ишни қилиш мумкин.

Фирма ширкат фаолиятида унинг аъзолари содир этган ҳуқуқ-бузарликлар учун жавобгар бўлади. Шу сабабли ширкатнинг оддий фаолияти доирасига қандай ҳаракатлар кириши ва қандай ҳаракатлар кирмаслигини белгилаш жуда муҳимдир.

Агар фирма активлари ширкатнинг қарзларини тўлаш учун етарли бўлмаса, шериклар уларнинг тўланиши учун шахсан жавобгар бўладилар. Шериклардан бири вафот этганда, унинг ўрнига янги кишилар келганда ёки ширкатнинг аъзоларидан бири бу ишдан кетганда алоҳида вазият юзага келади. Ширкат аъзоларидан бири вафот этса, унинг мол-мулки ширкат қарзлари учун, айниқса фирманинг барча мажбуриятлари бўйича аъзонинг ҳаёт вақтида юзага келган қарзлар учун масъулият объекти бўлиб қолади. Бунда фирманинг активлари қарзларни тўлаш учун етарли бўлмаслиги кўзда тутилади. Энг муҳими, вафот этган шерикнинг шахсий қарзлари биринчи навбатда тўланади.

Янги шерик фирмага келиб қўшилса, фирмада мавжуд бўлган мажбуриятлар бўйича масъулиятли бўладими? Бу саволга ҳа деб ҳам, йўқ деб ҳам жавоб бериш мумкин. Аниқроғи, фирмадаги мавжуд маблағ доирасидагина масъулиятли бўлади. Унинг шахсий мол-мулки учун ҳеч ким жавобгар бўлмайди. Бўлғуси мажбуриятларга келганда, янги шерик улар учун жавобгар ҳисобланади.

Агар ширкат аъзоси ширкатдан чиқса, унинг шу қарорига қадар мавжуд бўлган барча қарзлар учун жавобгар бўлади. Жавобгарликни истисно этиш тўғрисида шерик билан шартнома тузиш мумкин, лекин бу шартнома фирмага қарз берувчиларга нисбатан ҳуқуқий кучга эга бўлмайди. Ширкат аъзоси ширкатдан кетгунигача қадар қабул қилинган ширкат мажбуриятларидан ширкатдан кетувчи шерикни озод қилиш учун қарз берувчининг розилигини олиши керак бўлади.

Ширкатдан кетувчи шерик у кетгандан кейин вужудга келган қарзлар учун, агар бу ҳақда фирмага қарз берувчилар тегишли тарзда хабардор қилинса, жавобгар бўлмайди. Бундай хабардор қилиш тартиби қарз берувчиларга боғлиқ. Шерик ширкатдан чиққунигача қадар ширкатга ссуда берганлар ва унинг ширкатдан кетганлигини билмаган қарз берувчи ўзини чинакамига хабардор қилишларини талаб этиш ҳуқуқига эга. Кейинчалик қарз берувчилар бўлиб қоладиган барча бошқа кишиларга келганда шуни айтиш керакки, уларни амалда хабардор қилиш, масалан, очик эълон қилиш kifоя.

Ширкатни тарқатиб юбориш ва унинг ишларини тугатиш. Тарқатиб юбориш, деган ибора кўпинча нотўғри талқин қилинади. Кўпчилик буни корхонани тугатиб юбориш ёки ёпиб қўйиш деб

тушунади. Аслида тарқатиб юбориш ширкат ишларини тула туга-тишдан фарқли улуроқ ширкат аъзоларидан бири унинг фаолия-тида қатнашишдан воз кечганидан сунг шериклар уртасидаги му-носабатларнинг узгаришидир. Тарқатиб юборилганидан кейин ширкат уз ишини тухтатмайди, балки барча ишлар тула тугагу-нича уз фаолиятини давом эттираверади. Шериклар уртасидаги узаро муносабатлар узгарган ва ширкатнинг қолган аъзолари шартномада юз берган узгаришлардан кейин тадбиркорликни да-вом эттиришга рози булишганидагина ширкат тарқатиб юборил-ди, дейиш мумкин. Лекин бу ҳолда шериклар ишдан кетмайдилар.

Ширкат аъзоларидан бири вафот этган тақдирда у уз-узидан тарқалиб кетади. Бу шерикнинг улми ширкатни «тухтатиб қуйганлигини» билдирмайди. Ширкат аъзолари шериклардан би-ронтаси вафот этганидан сунг ширкатда муайян молиявий ишлар-ни амалга ошириб, фаолиятни давом эттиришга келишиб олишла-ри мумкин.

Аъзолардан бирининг суд орқали маълум қилинган синиши ширкатни уз-узидан тарқатиб юборади. Тадбиркорликни қонунга зид қилиб қуядиган бошқа ҳолларда ҳам худди шундай бўлади. Масалан, уруш эълон қилиниши, бу нарса ширкат аъзоларидан бирини хорижлик душманга айлантиради; ширкатнинг бир ёки бир нечта аъзоси ҳарбий хизматга чақирилиши; шериклардан бири-нинг адвокат этиб, суд лавозимига сайланиши ва шу сингарилар¹.

Суд қарорига биноан ширкатнинг тарқатиб юборилиши. Суд шериклардан бирининг аризасига кура, қуйидаги ҳолатлардан бири юз берган тақдирда ширкатни тарқатиб юбориш туғрисида қарор қабул қилади:

— суд шериклардан бирини руҳий бемор деб эътироф этса ёки шерикда руҳий касаллик белгилари яққол намоён бўлганида;

— ширкат аъзоси шартномада кўзда тутилган мажбуриятлар-ни бажаришга қодир булмаганда;

— тадбиркорликка зарар етказадиган хулқи билан айбдор булган шерикни эътироф этганда;

— шерик ширкат шартномасини атайин ёки доимий равишда бузганда ёки унинг бундай хулқи билан ширкат ишларини олиб бориш қийин бўлганда;

— ширкат ниши фақат зарар келтириши мумкинлиги аниқлан-ганда. Бунда ширкатнинг зарар келтираётганини уқтириш етарли эмас, айни пайтда ширкат келгусида ҳам муваффақиятга эришиш-нинг асосланган истиқболига эга булмаслигини курсатиш зарур;

— ширкатнинг тарқатиб юборилиши адолатли эканини тас-диқловчи бошқа ҳолатларда.

Айтиб утганимиздек, тарқатиб юбориш, бир томондан шерик-ларнинг узгаришини, янги шериклар қушилишини ёки аъзолардан

¹ АҚШга йирик адвокатлар якка тартибда ниш курмайдилар, балки шир-кат асосида ишлайдиган уз адвокатлик фирмаларини ташкил этадилар. Етакчи адвокатнинг ёки етакчи адвокатлар гуруҳининг фамилияси фирманинг номига қуйилади.

бирининг катта узгаришларсиз тadbиркорликни сақлаб қолиш шarti билан ишдан кетишини билдирса, иккинчи томондан ишларнинг тула ниҳоясига етказилиши, ширкатнинг амалда тугатилишига олиб келиши мумкин. Одатда ҳамма шериклар, ширкат тарқалиб кетишида айбдор бўлганлардан ташқари, ёки ночор бўладилар, ёки ширкат ишларини тугатиш ва тухтатишда қатнашиш ҳуқуқига эга бўладилар. Вафот этган шерик вакилининг ширкатда қатнашиш ҳуқуқи туғрисида ҳар хил нуқтаи назарлар бор. Бир қанча штатларда вафот этган кишининг вакилига шундай ҳуқуқ берилади.

Ширкатни тарқатиб юборишда активлар қуйидаги тартибда тақсимланади:

— туланмаган қарзлар бўйича қарз берганларга,

шерикларга;

— шерикларга уларнинг пай бадалларини қоплаш сифатида;

— даромадни шерикларга тақсимлаш шаклида.

Ширкат аъзоларининг бадаллари тенг ёки тенг эмаслигидан қатъи назар улар ўртасидаги масъулиятни тартибга солишга нисбатан ёндашув бир хил:

— биринчидан, ҳар бир шерикка унинг бадаллари, дастлаб аванс шаклида, кейин эса унинг пай бадаллари тарзида туланиши керак;

— иккинчидан, ҳар бир шерик фойдада ва барча мажбуриятлар, шунингдек ширкат аъзоларининг мажбуриятлари қондирилганидан сўнг қоладиган даромадларда тенг қатнашиши ҳуқуқига эга;

— учинчидан, ҳар бир шерик даромадда қандай қатнашса, зарарни қоплашда ҳам шундай қатнашиши лозим (бошқа шартнома бўлмаганда).

Активларни тақсимлаш тартиби турли қарз берувчилар ўзига тегишли активни олишда навбатни белгилаш учун фойдаланилади. Бу мураккаб муаммо бўлиб, уни зарурат туғилганида фирманинг топшириғига мувофиқ адвокат ҳал қилади. Фирма активлари биринчи навбатда унга қарз берганлар ўртасида тақсимланишини одил суд ширкатлардан талаб қилади. Фирма қарзлари туланганидан кейин қолганларидан шахсий қарзларни тулаш учун фойдаланиш мумкин.

Сармойни бирлаштириш асосида тadbиркорлик билан шуғулланиш. Сармойларни бирлаштириш асосида иш кўрадиган компания муайян даражада ҳам ширкатга, ҳам корпорацияга ухшайдиган нокорпоратив амалий бирлашмадир. Бирлашманинг бундай тури бир гуруҳ шахслар томонидан тузилади. Бу шахслар корпорациянинг профессионал уюшма, ишчи уюшмалари, жамоа бўлиб суғурта оладиган гуруҳлар, биржалар ва истемол кооперативлари сингари мақомга эга бўлишини хоҳлашмайди.

Бу ўринда ширкат билан ўхшашлик қуйидагиларда намоён бўлади:

— шахсий масъулиятда, яъни бундай бирлашманинг аъзолари қарзлари учун бутун масъулиятни зиммаларига оладилар;

— суд жараёнида компаниянинг қандай аталишида. Айрим штатларда бундай бирлашмаларнинг иши уларнинг руйхатга олинган номи буйича судда қуриб чиқилмайди.

— суд жараёнида компания фақат ўз аъзолари, президенти ва хазиначиси номидан чиқиши мумкин.

Корпорация билан ўхшашлик қуйидагиларда кўринади:

— шерикчилик сармояси². Компания шерикчилик сармояси миқдорида акциялар чиқаради;

— бошқарув. Бундай компанияни директорлар ва ходимлар бошқаради;

— муддати чекланмаган ворислик ҳуқуқи. Пай сармоя корпорация акцияси сингари берилади. Уларнинг берилиши бундай компаниянинг аъзоларидан бири вафот этганидаги сингари тўхтаб қолмайди.

Трест ташкил қилиш асосида иш юритиш. Бундай трест корчалонликни йўлга қўйишнинг бир шакли бўлиб, у турлича аталади. Масалан, «Умумий ҳуқуқ трести», «Массачусетс трести» ёки «Инвестиция трести» сингари. Бундай трестлар купгина шахсларнинг маблағларини турли қимматли қоғозларга жамоа бўлиб айлантиришга хизмат қиладиган ташкилотлардир.

Бундай трестлар ваколат ҳақидаги декларация деб аталувчи шартнома асосида ташкил этилади. Ваколатли мулк эгалари инвесторлар, ёки пайчилар учун келишилган фойда сертификатларини чиқарадилар. Ана шу сертификат буйича пайчилар сармоя келтирадилар. Ваколатли мулк эгалари уни шартномага мувофиқ қабул қиладилар ва пайчиларнинг манфаатларини кузлаган ҳолда иш олиб борадилар. Одатда бундай ишлар пай ёки облигацияларни сотиб олишдан иборат бўлади. Агар ана шу пай ва облигациялар бирон-бир даромад келтирса, ёки уларнинг нархи ошса, пайчилар даромад оладилар. Ваколатли мулк эгаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда улуш қўшганлар ёки пайчиларнинг ҳуқуқлари ваколат ҳақидаги декларацияда белгилаб қўйилади. Агар бошқача келишилмаган бўлса, ваколатли мулк эгалари одатда трестнинг барча мажбуриятлари буйича чексиз масъулиятга эга бўлишлари лозим. Бироқ купинча шартномаларда масъулият чеклаб қўйилиши уқтирилади.

Корчалонлиكنинг корпоратив шакли. «Корпорация» деган сўз Америка ҳуқуқшунослигида кенг қўлланилади. Муайян ташкилот қандайдир бирликни ташкил этса, мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида фуқаро ва савдо оборотида катта куч билан қатнашиши мумкинлигини айтиш керак бўлганда, ана шу «корпорация» сўзини ишлатадилар. Бир қатор капиталистик мамлакатларнинг қонунларидан фарқли улароқ, АҚШда корпорациялар ўртасида, шунинг-

² Америка қонунларида пай ва акция деган тушунчалар бор. Улар узаро улчалик фарқ қилмайди ва купинча қўшилиб ҳам кетади.

дек шахслар ва муассасалар, бир ёки бир неча киши хоҳиши билан ўз олдидаридаги мақсадга эришиш учун тузилган ва одатда корчалонлик тусида бўлмаган идоралар ўртасида фарқ бор, део ҳисоблашмайди. Кенг маънода олганда АҚШда муайян давлат вазифаларини амалга оширадиган муниципал ташкилотлар, фойда олишни мақсад қилиб қўйган диний жамоалар, илмий, ўқув, маданият, тиббиёт муассасалари ва тижорат компаниялари корпорациялари мавжуд.

Ҳар қандай корпорация, у қайси ҳилдаги корчалонлик билан шуғулланишидан қатъи назар, амалда корчалонлик корпорацияси эга бўлган барча ҳуқуқлардан чекланмаган ҳолда фойдаланади. Бинобарин, АҚШда корчалонлик корпорацияси маълум ҳуқуқларга эгадир.

Штатларнинг қонунлари ҳам корпорацияларга ана шундай нуқтаи назардан ёндашади. Чунончи, Нью-Йоркда корчалонлик корпорацияси туғрисидаги қонунда уқтирилишича, штатнинг бошқа қонунларида ва низомида белгиланган чеклашлар бўлмаган тақдирда ҳар бир корпорация ўз фаолият мақсадларига эришиш учун:

1) муддатсиз равишда мавжуд бўлиши;

2) барча суд ишларида даъвогар ёки жавобгар сифатида қатнашиши, шунингдек, ўз моҳиятига кўра суд, маъмурий, ҳакамлик идораси ёки бошқа бир идора бўлишидан қатъи назар уларнинг ишида фуқаролар билан бирга қатнашиш;

3) корпорация муҳрига эга бўлиш, уни ўз хоҳишича ўзгартириш, ундан корпорация белгилаб берган усулларда (бевосита босиш, асл нусхасини босиш ва ҳ. к. йўлларда) фойдаланиш;

4) совға, васият сифатида ёки бошқа бир қонуний шаклда бериладиган нарсаларни сотиб олиш, қабул қилиш, олиш, кучмас ва кўчириб бўладиган мол-мулкни ёллаб ёки бошқа қонуний усул билан сотиб олиш, унга эгалик қилиш, уни ўзлаштириш, яхшилаб олиш, фойдаланиш, шундай мол-мулкка ва у қаерда эканидан қатъи назар ундан олинадиган даромадларга нисбатан бошқа хатти-ҳаракатларни қилиш;

5) унвон (титул)ни сотиш, бериш, ижарага бериш, алмаштириш, ўзи эгалик қилаётган ва даромад олаётган мол-мулкнинг ҳаммасини ёки бирон бир қисмини топшириш ёки бошқача усулда тасарруф этиш, шунингдек гаровга қўйиш;

6) бошқа корпорациялар қандай корчалонлик билан, давлат иши ёки бирон-бир бошқа фаолият билан шуғулланишидан қатъи назар, ана шу корпорациялар чиқарган облигациялар, акциялар ва ўзга фонд қоғозларини сотиб олиш, қабул қилиш, олиш, обуна бўлиш ёки бошқа йўл билан харид қилиш, эга бўлиш, ўзлаштириш, овоз бериш, фойдаланиш, сотиб юбориш, қарзга бериш, фойдаланиш учун бериш, алмаштириш, гаровга қўйиш ва бошқа хатти-ҳаракатларни қилиш;

7) шартномалар тузиш, кафолат бериш ва ўз зиммасига мажбуриятлар олиш, корпорация ўзига эп кўрадиган миқдорда фонзи

туланадиган заёмлар олиш, векселлар бериш, облигациялар ва бошқа қарз ҳужжатларини чиқариш, мол-мулки каерда жойлашганидан қатъи назар унинг ва ундан олинаётган даромадларнинг ҳаммаси ёки бир қисми билан ҳар қандай қарз ҳужжатини кафолат билан таъминлаш;

8) урнига пул бериш, ўз жамғармаларини сарфламоқ (биринчи марта ва такроран), заёмлар ва инвестиция жамғармаларини беришни таъминлаш учун кучмас ва кучириб буладиган мол-мулкни қабул қилиш ҳамда сақлаш;

9) корчалонлик билан шуғулланиш, ўз фаолиятини амалга ошириш, идораларга эга бўлиш ва АҚШда ёки ундан ташқаридаги ҳар қандай жойда ҳақиқий қонунда бериб қўйилган ҳуқуқлардан фойдаланиш;

10) корпорациянинг олий мансабдор шахсларни, хизматчилари ва бошқа ходимларини сайлаш ва тайинлаш, уларнинг мажбуриятларини белгилаш, уларга, шунингдек директорларга маош тайин қилиш ва хизмат ходимларига етказилган зарарнинг урнини қоплаш;

11) корпорациянинг ички тартибини, шу жумладан корпорацияга, унинг фаолиятига, ҳуқуқ ва ваколатларига, шунингдек ундаги акциядорлар, директорлар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқлари ва ваколатларига тааллуқли бўлган мамлакат мудофааси туғрисидаги фавқулодда қонун 12-бандининг 17-кичик бандига мувофиқ жорий этилган фавқулодда қоидаларни қабул қилиши, ўзгартириши ёки бекор қилиши;

12) корпорацияга фойдалими-йўқми, халқ фаровонлиги манфаатларини кузлаб, тиббонёт, хайрия, маориф, илмий, фуқаро ва бошқа шунга ўхшаш ташкилотларнинг ижтимоий жамғармаларини тузиш ва тўлдириш, уларнинг эҳтиёжларини қондириш, уруш вақтида ёки бошқа фавқулодда ҳолатларда мамлакатга бошқача зарур ёрдам курсатиш учун эҳсон қилиш;

13) пенсиялар тулаш, корпорация директорлари, олий мансабдор шахслар ва хизматчиларига пенсиялар тайинлаш, мукофотлар тулаш, акциялар бериш ва ҳ. к. тарзида мукофот билан рағбатлантириш режалари ва қоидаларини қабул қилиб, рўёбга чиқариш;

14) ўз корпорацияси акцияларини сотиб олиш, қабул қилиш ёки бошқача усулда харид қилиш, унга эга бўлиш, ўзлаштириб олиш, сотиш, бериб туриш, алмаштириш, бериб юбориш ёки ўзга усулда тасарруф этиш, гаровга бериш, фойдаланиш, шунингдек бошқа ишларни амалга ошириш;

15) бошқа корчалонлик бирлашмаларининг ташкилотчиси, дўсти, аъзоси, қатнашчиси ёки бошқарувчиси бўлиш ёки бошқа штатлар ва давлатларнинг қонунларида кўзда тутилган шароитда ишлайдиган ҳар қандай ўзга корпорациянинг инкорпоратори бўлиш;

16) корпорациянинг олдига қўйилган битта ёки барча мақсадларни рўёбга чиқариш учун зарур бўлган барча ҳуқуқларга эгалик қилиш ва уларни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлиш.

лий жиҳатлари, сармояни вужудга келтириш манбалари, акция турлари, сармоя миқдори ва ҳ. к.лар тўғрисидаги масалани ҳал этувчи шахс керак бўлади. Муассис аслида ҳали мавжуд бўлмаган корпорациянинг вакили ҳисобланади. Корпорация расман тан олинганидан кейин, муассиснинг хатти-ҳаракатларини маъқуллаши ёки тасдиқламаслиги мумкин. Агар корпорация муассиснинг ишларини тасдиқласа, у қонуний тартибда ўз ҳаракатлари учун жавоб беради, агар тасдиқламаса, бундай жавобгарлик пайдо бўлмайди.

Корпорация мақомига эга бўлиш учун штат маъмурларидан чартер олиш керак. Ана шу сертификатни олиш учун талаб турли штатларда турличадир. Одатда балоғат ёшига етган уч ёки ундан кўпроқ фуқаро (уларнинг иккиси Қўшма Штатларнинг фуқароси бўлиши, яна бири эса шу штатда доимий яшайдиган бўлиши керак) корпорация мақоми берилиши тўғрисида сертификат олиш учун талабнома топширади.

Штатларнинг кўпчилигида корпорация мақоми бериш тўғрисидаги сертификатда қуйидаги маълумотлар бўлиши талаб қилинади:

— корпорациянинг номи. Мавжуд корпорацияларнинг номига жуда ўхшаш номларни танламаслик керак. У битта сўздан ёки қисқартмадан иборат бўлиб, мазкур ташкилот корпорация эканини кўрсатиб туриши лозим. Масалан, «Корпорация», «Корп», «Инкорпорированная», «Инк» ва ҳ. к.

Корпорацияни ташкил этишдан мақсад қуйидагилардан иборат:

— низоми бўйича сармоя. Сармоянинг тури ва миқдори, шунингдек корпорация чиқаришга кафолат олган турли акциялар хусусида ариза талаб этилади;

— корпорациянинг доимий манзили. Корпорациянинг бош идораси, яъни ҳуқуқий манзили белгиланиши керак. Корпорацияни рўйхатдан ўтказган штат унинг доимий манзили ҳисобланади. Кейинчалик, айрим штатларнинг ўз ҳудудида бошқа штатда ҳуқуқий манзили бўлган корпорацияга қарашли кўчириб бўладиган мулк жойлашганлиги учун солиқ солиш хусусидаги хоҳиши тўғрисида ҳақиқий манзил деган тушунча ҳам пайдо бўлди.

— корпорациянинг фаолият муддати. Корпорация муассисларнинг номи ва турар жойи, акцияларнинг сони (уларни муассисларнинг ҳар бири сотиб олишига рози бўлади). Муассисларнинг бурчи корпорация низоми, ички иш тартибини ишлаб чиқиш, корпорацияни штатлар муассасалари рўйхатига олиш учун тақдим этиш, акциядорларнинг биринчи йиғилишини чақиришдан иборат.

Директорат. Сертификатда корпорация мўлжалланган ва бир йил ёки акциядорларнинг биринчи йиллик йиғилиши давомида ишлайдиган директорлар сони, уларнинг номлари ва турар жойлари кўрсатилиши керак.

Судга оид масалалар билан шуғулланувчи ваколатхона. Корпорацияга қарши суд иши қўзғатилган тақдирда чақирув қоғози айрим ходимлар, олий мансабдор шахслар, директорлар ёки бош-

қарувчи агент номига юборилади. Баъзан уларнинг қаердалигини аниқлаш жуда қийин бўлади. Шу боисдан қулагина штатларнинг маъмурлари суднинг чақирув қоғози юборилиши керак бўлган шахснинг номи сертификатда кўрсатилишини талаб қилмоқдалар. Баъзида сертификатда штат секретари вакил сифатида ёзилган бўлади.

Қонунга риоя этмаслиқнинг оқибатлари. Қорхона корпорацияни тузиш туғрисидаги қонунларга риоя этмай туриб, корпорация бўлолмайди. Қонунга қатъий риоя этиб тузилган корпорация де-юре (қонуний) корпорация ҳисобланади. Бироқ корпорациянинг яна бир тури бор — корпорация де-факто (амалдаги корпорация). У қонунда кўзда тутилган тартибда эмас, вужудга келган вазият тақозоси билан тузилади. Корпорация де-факто тузилиши учун унинг аъзолари корпорация ташкил этишга ҳалол ёндашишлари ва унинг вакилотларидан виждонан фойдаланишлари керак. Корпорация де-факто ҳақиқий корпорация сингари фаолият кўрсатади, уша ваколатларга эга бўлади. Зотан, штатнинг маъмурий идоралари бундай корпорация мавжудлиги учун курашадилар, корпорацияда ишлайдиган кишилар эса бундай қилишга ҳақли эмаслар.

Корпорация мақомини бериш туғрисидаги сертификатни рўйхатдан ўтказиш ва унинг оқибатлари. Корпорация ташкил этилганлиги туғрисидаги сертификатни олиб, рўйхатдан ўтказганидан кейин унинг ташкилий ишлари даври бошланади. Биринчи йиғилишда тегишли қарорлар қабул қилинади ва корпорация ўз фаолиятини бошлаши мумкин бўлади. Нақд пулга ёки мол-мулк бериш урнига акциялар чиқариш ҳуқуқи туғрисида қарорлар, нақд пулга, акцияларга ва бошқаларга муайян активларни сотиб олишга оид қарор; хизматидан корпорация фойдаланадиган банкни танлашга доир ёки ишни бошлаб юбориш учун зарур бўлган бошқа қарорлар қабул қилинади. Бундан ташқари, корпорация фаолиятини тартибга солиб турадиган **корпорация низомини** ҳам қабул қилиш жуда муҳимдир. Низом қоидалари корпорация ходимларининг ваколатлари ва мажбуриятларини, йиғилишлар ўтказиладиган вақт ва жойни белгилаб беради. У амалда корпорация билан акциядорлар ўртасидаги шартнома ҳисобланади ва шу боисдан иккала томон учун мажбурийдир. Қоидага кўра, низомнинг бирон бир банди корпорациялар туғрисидаги умумий низомга ёки корпорация мақомини бериш ҳақидаги сертификат қоидаларига зид бўлса, бундай банд ҳақиқий эмас, деб ҳисобланади.

Директорлар кенгашининг йиғилиши корпорацияни ташкил этишда қўйилган кейинги қадамдир. Бу йиғилишда ходимлар танланади, шундан кейингина корпорация ўз фаолиятини бошлашга тайёр бўлади. У амалий иш юритиш ҳуқуқини олади ва бу ишларни ўз ваколатлари доирасида амалга ошира олади. Корпорация низомда аниқ ифода этилган ваколатларга, шунингдек асосли равишда назарда тутилмаган ваколатларга эга бўлади. Холбуки, баъзан қандай ваколатларни назарда тутиш оқилона бўлишини аниқлаш қийин. Масалан, айтايлик, корпорация низомида унинг

асосий мақсади — четда тайёрланган аёллар шляпасини ишлаб чиқаришдан иборат эканлиги кўзда тутилади. Судьялар эса, бундай ҳолда шундай кафолотлар назарда тутилмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар.

Агар корпорация ўзининг аниқ ифодаланган ёки назарда тутилган ваколатларини бузса, бу ваколатдан ташқари ҳаракат, деб ҳисобланади. Агар у муайян шартнома тузишда ифодаланса, бундай шартнома ҳуқуқий кучга эмас деб ҳисобланади ва суд бўйича ижро этилмайди. Бу тартиб шундай шартномаларга тааллуқлики, бу шартномаларни корпорация ҳам, бошқа томон ҳам ижро этиши юзасидан хатти-ҳаракатлар кўзда тутилмайди.

Одатда корпорация қонунда кўзда тутилган ваколатларсиз бошқа корпорациянинг акцияларига эгалик қилолмайди. Чунки корпорацияларнинг вазифалари бир-биридан бутунлай фарқ қилади, бундан ташқари купгина штатларнинг судлари ва қонунлари корпорацияларга бошқа корпорацияларнинг акцияларини ёки облигацияларини сотиб олишга рухсат беради. Бу ҳолда баъзи бир шартларга амал қилинади. Биринчидан, бошқа корпорация худди шундай корчалонлик билан шуғулланаётган бўлиши керак; иккинчидан, харид доимий равишда бўлмайди ва акциялар сотиб оладиган корпорациянинг аниқ ифодаланган вазифаларига мос келиши зарур; учинчидан, акциялар сотиб олиш ваколати чартерда кўзда тутилган бўлиши лозим; тўртинчидан эса, акциялари сотилаётган корпорация акцияларни сотиб олаётган корпорация билан бирлашиши мумкин. Аммо корпорация бошқа корпорациянинг акцияларини уни четга чиқариш ёки рақобат қобилиятини чеклаб қўйиш мақсадида сотиб олмайди.

Қарз олиш ва бериш ҳуқуқи. Корпорация зарур бўлиб қолганида қарз олиш ҳуқуқига эга. Зарурат туғилганида корпорация ўзининг кучмас ва кучириб бўладиган мол-мулкидан қарзини тўлаш учун фойдаланиши мумкин. Агарда корпорация махсус банк мақомига мувофиқ ташкил этилмаган бўлса, у қарз бериш ҳуқуқига эга эмас. Лекин қарз бериш корпорацияга ўзининг кундалик вазифаларини бажариши мақсадида зарур бўлиб қолса, қарз беришига рухсат этилади. Масалан, Кентукки штатида суд преценденти тамаки олиш ва сақлаш, уни сотиб олиш ва сотиш билан шуғулланиш ваколатига эга бўлган корпорация мижозларига этиштирилаётган досил ҳисобидан қарз бериб туриши мумкин.

Оборот ҳужжатларини қабул қилиш ва бериш. Оддий корчалонлик билан шуғулланиш чоғида корпорация чеклар ва бошқа оборот ҳужжатларини бериши, оддий векселлар ва чекларни қабул қилиши ҳамда уларнинг орқа томонига шарҳлар ёзиши, шунингдек харажатларни тасдиқлаши ва шарҳлаши мумкин. Бироқ корпорация «бронза»⁴ чеклар ва векселларни шарҳлаш ва чиқариш ҳуқуқига эга эмас.

⁴ «Бронза» чеклар ёки векселлар сохта, қалбаки ёки ҳеч қандай ҳақиқий қимматга эга бўлмаган вексель ҳисобланади. Одатда бронза оборот ҳужжат-

Корпорациянинг ширкатга кириш ҳуқуқи. Штатларнинг аксариятида корпорациялар ширкатга кириш ҳуқуқи ёки ваколатига эга эмас. Бунинг сабаби равшан, чунки ширкатнинг ҳар бир аъзоси ширкат аъзоларига ҳам, корпорация аъзоларига ҳам мажбурият юклайдиган шартномалар тузиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, агар корпорация ширкат аъзоси бўладиган бўлса, унинг ишларини бошқа аъзолар (улар акциядор ҳам, директор ҳам бўлмаслиги мумкин) текшир-текшир қилишлари мумкин. Бу эса корпорацияни бошқаришни назорат қилиш ва таъкил этиш ҳақидаги асосий қоидага зиддир.

Корпорацияни тугатиш. Корпорацияни тугатиш унинг фаолияти тўхтаганлигини билдиради. Корпорацияни тугатиш бир неча йўл билан амалга оширилади: корпорациянинг ташаббуси билан тугатиш, бу ихтиёрий тугатиш ҳисобланади. Башарти, корпорация штат маъмурлари, шу штат бош прокурори номидан, акциядорлар ёхуд мустақил (агар бош прокурор бундан бош тортса) иш олиб борадиган кредиторларга юбориладиган суд қарорига мувофиқ тугатилса, бу мажбурий тугатиш бўлади. Ҳар қандай ҳолда ҳам амалий фаолиятни шунчаки тўхтатиш ва корпоратив корхонадан воз кечиш корпорация тугатилиши учун етарли эмас. Корпорация тугатилишидан олдин ўтказилиши лозим бўлган бир неча муайян тадбирлар бор.

Турли штатларнинг қонунлари турлича бўлишига қарамай, корпорацияни тугатишнинг мавжуд тартибда бир қанча умумий ўхшашликлар бор.

Корпорацияни ихтиёрий тугатиш қўйидаги тартибда амалга оширилади:

— директорлар кенгаши қарор қабул қилади, унда корпорация фаолиятини ихтиёрий тўхтатиш тавсия этилади ва тўхтатиш тўғрисидаги масала акциядорларнинг йиллик ёки фавқулудда йиғилишида овозга қўйилиши кераклиги белгиланади;

— акциядорлар корпорацияни ихтиёрий тугатиш мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини муҳокама қилиш учун йиғилиш ўтказилишидан хабардор қилинадилар. Бундай хабардор қилишнинг муддатлари ва йўллари қонунда белгиланган бўлади;

— йиғилишда акциядорларнинг купчилик овози билан корпорацияни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилинади;

— акциядор зарур розиликни кўрсатувчи сертификатни олганидан кейин у корпорациянинг тегишли ходимлари томонидан ижро этилади ва рўйхатга олинади;

— кредиторлар корпорациянинг фаолияти тўхтаганлиги ҳақида эълон орқали, хат олиш ёки қонунда кўзда тутилган ҳар қандай бошқа йўл билан хабардор қилинишлари лозим. Кўпгина штатларда акциядорларга корпорациянинг фаолиятини тўхтатиш тўғрисидаги талабномани рўйхатга олишга руҳсат берилади. Би-

ларини корхоналарнинг эгалари банкдаги ҳисобга ўтказиш мақсадида ёзиб бердилар.

роқ, бунда корпорация фаолиятини тўхтатиш мутлақ ҳуқуқи мавжуд эмаслигини ҳисобга олиш керак. Ҳатто қонунда кўзда тутилган барча расмийликларга риоя этилган тақдирда ҳам, баъзи судлар корпорация даромад олиб ишлаб туриш имконияти тугамасидан олдин уни тўхтатиш учун рухсат беришдан тийилиб турадилар. Яна бошқа қонунлар ҳам борки, улар акциядорлар муайян миқдорда булганда, уларнинг ҳоҳиши билан, ёки муайян вазият юзага келганда корпорацияни мажбуран тўхтатишга рухсат беради. Бироқ корпорация фаолиятини бундай тўхтатиш корпорация мақомини бериш тўғрисидаги сертификатда кўрсатилган бўлиши керак.

Корпорациянинг тугатилиши ва қўшилиши. Битта корпорация тугаганда ёки бошқаси билан қўшилиб кетганда корпорациялардан бирининг фаолияти албатта тўхтайдди. Тугатиш ва қўшилиш деган иккита сўзни купинча синоним сўзлар, деб ҳам юборишади. Аслида эса қўшилиш — бу ишлаб турган иккита ёки ундан кўпроқ корпорация тугатилиб, янгиси ташкил этилганини билдиради. Тугатиш эса — бу битта ёки бир нечта компаниянинг қўшилиб кетиш натижасида тугатилиши билдиради. Одатда ишлаб турган янги компания, у хоҳ тугатилган, хоҳ қўшилган бўлсин, қўшилиб кетаётган ёки тугатилаётган компаниянинг қарзлари ва мажбуриятларини ўз зиммасига олади.

Корпорациянинг фаолиятини мажбурий равишда тўхтатиш штат маъмурларининг, акциядорларнинг ёки кредиторларнинг ташаббусига кўра, бир неча хил йўл билан амалга оширилади. Штат маъмурлари корпорацияга ҳаёт бахш этишлари ва шунга мувофиқ равишда уни тўхтатиб қўйишлари мумкин. Айрим штатларда улар ҳатто сабабини тушунтирмасдан (агар штатга қонунда шундай ҳуқуқ берилган бўлса ёки чартерда айтилган бўлса) корпорациянинг чартерини бекор қилишлари мумкин. Купинча штат маъмурлари муайян вазиятлар мавжуд бўлган чоғда корпорациянинг чартерини бекор қиладилар. Қўйидагилар оддий ҳолатлар ҳисобланади:

- чартерини олиш вақтида штат маъмурларининг алмашиши;
- йиллик ҳисоботни тақдим этиш, муниципал солиқлар тўлаш мажбуриятларининг ёки қонунда кўзда тутилган ваколатхонани сақлаб туриш мажбуриятларининг бажарилмаслиги;
- корпорацияга мақом бериш тўғрисидаги сертификатдан воз кечиш ёки уни суиистеъмол қилиш;
- ҳуқуқдан фойдаланмаслик (муайян муддатда амалий ишларни ташкил этиш ёки бошлаш хусусидаги талабларнинг бажарилмаслиги).

Акциядорлар ёки кредиторлар ўз манфаатларини ҳимоя қилишлари зарур бўлиб қолса одил судда иш кўзғатишлари ва корпорациянинг фаолиятини тўхтатиш тўғрисида қарор чиқариб беришни талаб қилишлари мумкин. Бундай ҳимоя қилиш зарурати купгина акциядорларнинг алдамчилиги, ходимлар ёки директорларнинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари ёки назорат қилувчи акциядор-

лар орасида амалий ишларни давом эттириб бўлмаслигига олиб келадиган ихтилофлар туфайли пайдо бўлади. Бундай ҳолларда суд ишларини охирига етказиш ва кредиторлар билан акциядорлар ўртасида активларни тегишли даражада тақсимлаш чора-тадбирларини куриш билан шуғулланувчи, корпорация мол-мулкани бошқарувчи одам тайинланади. Судда иш қўзғатиш учун кредитор суд қарорини бажармаган кредитор бўлиши ёки корпорация тасдиқлаган даъвогар кредитор бўлиши мумкин. Бундай ҳолда корпорациянинг тулов қобилияти йўқ, деб ҳисобланади.

Айрим штатларда қонун активларни тақсимлаш муддатини белгилайди. Одатда акциядорлар ўртасида активларни тақсимлаш ҳамма қарзлар тулангунча давом этмайди. Агар активлар қонунга хилоф равишда тақсимланган бўлса, уларни олган акциядорлар ҳам, бундай тақсимлашни утказган директорлар ҳам кредиторлар олдида жавобгар бўладилар. Кредиторлар орасида муайян навбат бор, аввало, дастлаб солиқлар бўйича даъволар қондирилади, кейин кафолатланган даъволар ва, ниҳоят, кафолат берилмаган даъволар қондирилади. Акциядорлар орасида ҳам активларни тақсимлашда муайян навбатдан фойдаланилади. Масалан, имтиёзли акцияларга эга бўлганлар оддий акциядорларга нисбатан активларни олдинроқ олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Корпорация низомида бошқа устун ҳуқуқлар ҳам бўлиши мумкин.

II боб

АКЦИЯЛАР, УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА ТАРҚАТИШ ТАРТИБИ. ЖАМҒАРМА БИРЖАСИ.

Акция тушунчаси АҚШ корпорацияси ҳуқуқида фойдаланиладиган энг муҳим тушунчалардан ҳисобланади. Акциялар акциядорларнинг пул билан ифодаланадиган сармояси эмас, балки корпорация аъзолари (акциядорлар)нинг мулкӣ манфаатларининг мутаносиб улчов бирлиги бўлиб хизмат қилади. Бу шу нарса билан изоҳланадики, акция сармоясига мулкӣ ҳуқуқ акциядорларга эмас, балки корпорациянинг ўзига тааллуқлидир.

Акциядорлар сармояси тушунчаси ишбилармонлик корпорациялари тўғрисидаги намунавий қонунда берилган. Унда таъкидланишича, акциядорлар сармояси, биринчидан, барча номинал нархи билан чиқарилган акциялар қийматида ҳосил бўладиган миқдор; иккинчидан, номинал нархсиз чиқарилган акциялар учун олинган мукофот миқдори. Қонунда рухсат этилган тартибда эмиссиядан корпорацияга тушадиган даромадга қўшилган қисми бундан мустасно; учинчидан, юқорида айтилмаган ва акциядорга фойда тулаш учун акциялар чиқариш ёки қонунда рухсат этилганидек ушлаб қолинган пулни чиқариб ташлаганда, бирон-бир бошқа ҳолатлар муносабати билан акциядорнинг сармоясига қўшилган миқдор. Корпорациянинг акциялари учинчи шахс олдидаги аввало, олинган заём бўйича мажбуриятларни таъминлашга хизмат қилиши керак.

Акциядорлар корпорация мулкнинг эгасидирлар. Уларнинг мулкӣ акциялар шаклида сертификатларда қайд этилган. Сертификатнинг ўнг томонида мазкур сертификат бераётган акциялар миқдори, уларни бериш усуллари ва корпорация билан акциядор уртасидаги шартноманинг айрим бандлари кўрсатилган бўлади. Акция акциядорнинг ёки акцияси бор одамнинг ўз корпорациясига нисбатан амалӣ қизқишини акс эттиради.

Акциялар бир неча турда бўлади: номинал қиймати кўрсатилган ва кўрсатилмаган, оддий ва имтиёзли акциялар, кумулятив ва кумулятив бўлмаган, яъни нокумулятив имтиёзли акциялар, шунингдек алмаштирса бўладиган акциялар. Бундан ташқари, мақомига кўра акциялар чиқаришгагина рухсат этилган, ҳақиқа-

тан ҳам чиқарилган ва тарқатилган, тарқатилмаган, яъни корпорациянинг ўз тасарруфида бўлган акциялар бўлиши мумкин.

Номинал қиймати кўрсатилган ва кўрсатилмаган акциялар. Агар акциянинг олд томонида унинг муайян қиймати кўрсатилган бўлса, у номинал қиймати кўрсатилган акция ҳисобланади. Агар акцияда қиймат кўрсатилмаган бўлса, у номинал қиймати кўрсатилмаган акция, деб ҳисобланади. Қиймати кўрсатилган акциялар тула қийматида нақд пулга, шунингдек мулк, товарлар ёки хизмат урнига чиқарилади. Номинал қиймати кўрсатилмаган акциялар уларнинг эквивалент қиймати, деб ҳисобланадиган ҳар қандай товон (компенсация) учун чиқарилади.

Акциянинг номинал қиймати шартли ҳисобланади ва бозор қиймати ёки акция сифатидаги капитал бир қисмининг ҳақиқий қиймати билан ҳамма вақт ҳам боғлиқ эмас.

Номинал қиймати кўрсатилган акцияга эга бўлган киши ҳам, номинал қиймати кўрсатилмаган акцияга эга бўлганлар ҳам барабар ҳуқуқ ёки имтиёзларга эгадирлар. Бундай акциялар ўртасидаги фарқ акция чиқарилган нархдагина бўлади.

Оддий акция. Номидан кўриниб турибдики, бу энг кўп учрайдиган акция туридир. Бундай акцияси бўлган киши овоз бериш ҳуқуқига ҳамда директорат дивидентни (акциялардан келадиган даромадни) эълон қилганидан сўнг уни олиш ҳуқуқига эгадир.

Имтиёзли акциялар. Бундай акцияси бор одам бошқа акциядорларга нисбатан бир қанча имтиёзларга эга бўлади. Бу акция эгалари даромадларни олишда ёки фирманинг фаолияти тўхтаганида активларни тақсимлашда имтиёзларга эга бўлишлари мумкин. Агар имтиёзли акцияларга нисбатан сертификатда корпорацияга мақом бериш тўғрисидаги ёзув бўлмаса, бундай акциялар оддий акция эгаларининг розилигисиз чиқарилмайди. Имтиёзли акцияларни бошқа турдаги ва категориядаги акцияларга ёки серияси бир хил категорияли бўлган акцияларга белгиланган муддатда ва олдиндан аниқланган шароитда алмаштириш имконияти энг асосий имтиёзлардан биридир. Корпорацияларнинг имтиёзли акцияларни чиқариши (бунда шундай акцияларни тула ёки қисман сотиб олиш ҳуқуқи бериләди) амалда анча кенг тарқалган.

Кумулятив имтиёзли акциялар. Шундай акциялар буйича дивидентлар тулаш мажбурияти давом эттирилади ёки тула тулаб бўлинган вақтгача жамланади. Агар дивидент бир йил ичида олинмаган бўлса, бунда акция эгаси дивидентни келгуси йилида икки ҳисса қилиб олиши мумкин. Агар корпорацияга мақом бериш тўғрисидаги сертификатда бошқа мақсадлар кўзда тутилмаган бўлса, имтиёзли акциялар ҳаммавақт кумулятив акциялар, деб ҳисобланади.

Нокумулятив имтиёзли акциялар. Бундай акциялар эгаларига дивидент туланмаган бўлса ёки дивидент бир йилда келмаган бўлса, улар учун келгусида тулов мажбурияти вужудга келмайди. Шунини таъкидлаш керакки, компания дивидентни тулашни эълон қилиш учун муайян йилда етарлича маблағи ёки даромади бор-

йуқлигининг аҳамияти бўлмайди. Агар директорат узининг хоҳишига қура, дивидентни тулашни эълон қилмасликни маъқул курс, покумулятив имтиёзли акцияси бор киши оддий акциядорга нисбатан кўпроқ ҳуқуққа эга бўлмайди ва ўз дивидентидан маҳрум бўлади.

Даромадда қатнашиш ва қатнашмаслик ҳуқуқи бўлган имтиёзли акциялар. Агар имтиёзли акция буйича олиннадиган даромад муайян миқдор билан чекланса, бундай акциялар даромадда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлмаган акциялар, деб ҳисобланади. Агар акциялар бошқа турдаги акциялар билан бир қаторда дивидент олиш ҳуқуқини берса, имтиёзли акциялар буйича муайян миқдордаги даромадлар туланганидан кейин, улар даромадда қатнашиш ҳуқуқи бўлган акциялар, деб ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, даромадда қатнашадиган имтиёзли акциялар эгалари бир вақтининг ўзида даромаднинг пкки турини: биринчидан, имтиёзли акцияларнинг эгаларига туланадиган даромадлардан, иккинчидан, кейинчалик барча бошқа акциядорларга туланадиган даромадлардан ҳам олиш имкониятига эга бўлади.

Алмаштириладиган акциялар. Бундай акцияси бўлганлар акцияларини алмаштириш ҳуқуқига эгадирлар. Оддий акция имтиёзли акцияга, имтиёзли акция эса оддий акцияга ёки ҳатто облигацияга алмаштирилиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин.

Чиқаришга рухсат берилган, чиқарилган, тақсимланган ва корпорациянинг ўз ихтиёрида бўлган акциялар мақоми. Акциядорнинг энг кўп сармоясини¹, уни чартерга қура корпорациялар чиқариши мумкин, чиқаришга рухсат берилган акциялар миқдорини белгилайди. Акциялар жисмонан мавжуд бўлиб, корпорациялар томонидаги акциядорлар ўртасида тарқатилса, улар чиқарилган, деб ҳисобланади. Акциядорлар қўлида бўлган чиқарилган акциялар тақсимланган акциялар дейилади; чиқарилган, кейин эса яна корпорация томонидан сотиб олинган акциялар тақсимланмаган акциялар дейилади. Чиқарилган акциялар миқдори тақсимланган ва тақсимланмаган акциялар миқдорига тенгдир. Корпорация ўз акцияларини турли йўллар билан сотиб олиши мумкин. Масалан, улар акциядорларга совға қилиниши, корпорация томонига қарзни тулаш учун берилиши ёки корпорациянинг ўзи сотиб олиши мумкин. Агар акцияни корпорация сотиб олса, бу харид фақат даромадлар ҳисобигагина амалга оширилиши мумкин.

Акцияларни тарқатиш. Бу акция сотиб олишни хоҳловчилар ўртасида акцияларни сотиш ёки тарқатиш жараёнидир. Бу жараён акцияларни корпорация аъзолари ўртасида тарқатиш йўли билан ҳамда сармоя бозорида қимматли қоғозларни очиқ сотиш йўли билан амалга оширилади.

Биринчи ҳолда акцияларни тарқатиш штатларнинг қонунларига қура бошқарилади, айрим штатларда фақат хусусий кишиларга

¹ Бундай сармоя «эълон қилинган сармоя» дейилади.

гина эмас, шу билан бирга ўз даромадлари ҳисобидан корпорация аъзоларига ҳам сотиб олиншга рухсат берилади.

Сармоя бозорида ва хусусан жамғарма биржасида акцияларни тарқатиш купдан-кўп расмийликларга риоя этишни талаб этади.

Корпорациянинг оддий қимматли қоғозларини очиқ савдога дастлабки тарзда таклиф этиш купинча 1933 йилги қимматли қоғозлар тўғрисидаги ҳужжатга мувофиқ шундай қоғозларни рўйхатга олиш билан амалга оширилади. Аввало, акциядорларнинг купчилиги зарур ахборот билан таъминланади. Қимматли қоғозлар ва биржа комиссиясига рўйхатга олиш учун рўйхатга олиш хусусидаги аризани топшириш керак. Бу аризда корпорация ҳақида муфассал ахборот берилиши ва инвеститорлар² учун проспек³т* илова қилинган бўлиши керак.

Рўйхатга олиш аризасини ва қимматли қоғозларни сотишга таклиф этишни тайёрлаш жараёни мураккаб, қимматли ва куп вақт ни эгаллайди. Бунинг устига корпорациянинг ошкора акционерлик фаолиятига утиши узоқ муддатли амалий, молиявий ва ҳуқуқий мураккабликларга эгадир. Бинобарин, корпорация рўйхатга олишга ва қимматли қоғозларни сотишга таклиф этишга киришишидан олдин, куриладиган фойдани ва зарарни баҳолаб олиши керак.

Корпорация ўз қимматли қоғозларини очиқ савдога сотишга таклиф этиши ва шу тариқа акционерлик жамиятига айланиши хусусида бир қарорга келишдан аввал бу тадбирнинг афзалликлари ва камчиликларини таҳлил этиб чиқиши лозим. Бу тадбирнинг афзал томонлари қимматли қоғозларни очиқ савдога қўйишдан олиннадиган маблағдан қувватларни кенгайтириш ва такомиллаштириш, қарзлардан қутулиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини кўпайтириш ва бошқа мақсадлар учун фойдаланишдан иборат.

Қимматли қоғозларни дастлабки тарзда очиқ савдога таклиф корпорациянинг сармояни сарфлаш борасидаги келгуси фаолиятига ҳам кумаклашади, яъни соф эмитент сармоянинг кўпайиши заёмни бирмунча фойдалироқ шароитда жалб этиш имконини беради ва қимматли қоғозларнинг бозорга киришишини ҳамда жамғарма биржасидаги ишларни енгиллаштиради.

Аҳоли учун ахборот. Корпорация қимматли қоғозларни очиқ савдога таклиф этиш билан обрў қозониши ва ўз фаолиятини кенг тарғиб қилиши мумкин. Бу эса ишбилармонликнинг ривожланишига кумаклашади ва унинг рақобатчиларидан устун бўлишини таъминлайди.

Ходимларни рағбатлантириш. Очиқ акционерлик жамияти оддий акцияларни сотишга таклиф этса ёки бундай акцияларни купроқ сотиб олиш ҳуқуқини берса, уларни жамиятга жалб этиши, сақлаб қолиши ва рағбатлантириш осон бўлади. Ходимлар кў-

² *Инвеститор* — бирон-бир операцияга маблағ сарфлаш, капитал солиш.

* *Проспект* — реклама характеридаги савдо-сотиқ маълумотномаси.

шимча рағбатлантирилгач, акцияга эга булиш орқали корпорация фаолиятдан манфаатдор буладилар.

Акциялардан фойдаланиш. Акционерлик жамияти бошқа компанияларнинг акцияларини соғиб олиш учун ўз қимматли қоғозларидан яхшироқ фойдаланишлари керак. Бунда у нақд ёки кредит ресурсларидан фойдаланиши шарт эмас.

Корпорация ўзига хос камчиликларга ҳам эга. Бу камчиликлар оқибатида корпорация назоратдан ва тадбиркорликдан маҳрум бўлиши мумкин. Қимматли қоғозларни очиқ савдога таклиф этиш тугаганидан кейин чиқарилган акция улушига қараб компания устидан назорат йўқолиши мумкин. Агар акцияларнинг куп қисми сотилса, корпорация бошқа компанияга назорат ҳуқуқини бериб қўйиши мумкин.

Ошкора эълон қилиш. Таклиф муносабати билан тақдим этиладиган рўйхатга олиш тўғрисидаги аризага нисбатан талаблар жуда куп. Корпорация очиқ акционерлик жамиятига айланганидан сўнг у қимматли қоғозлар тўғрисидаги қонунга мувофиқ, ҳар йили ва йилнинг ҳар чорагида батафсил молиявий ҳисобот ва корпорациянинг умумий фаолияти тўғрисида ахборот бериб туриши керак. Акционерлик жамияти акциядорларга йиллик ҳисоботни бериб туриши ва акциядорлар овоз берадиган масалаларга тааллуқли овоз бериш учун ишонч қоғозини расмийлаштириши лозим.

Харажатлар. Таклиф қилишни расмийлаштириш учун кетадиган харажатларни, жумладан, жойлаштириш кафилларининг востачилик ҳақини, ҳуқуқшунослар ва аудиторларнинг гонорарини рўйхатга олиш ҳақини ва босиб чиқариш харажатларини эмиссия этувчи кўтаради. Бу харажатлар катга булиши мумкин. Корпорация очиқ акционерлик жамияти бўлгач, ҳисобот талабларини расмийлаштириш қўшимча харажатларни талаб қилади. Бундан ташқари, оддий акциялар бўйича фойдани нақд тўлаш зарурати юзага келиши мумкин.

Бозорнинг тазйиқи. Ўзининг қимматли қоғозлари билан савдо шароитларини сақлаб туриш ва яхшилаш юзасидан акционерлик жамиятининг тазйиқи маъмуриятни конъюктура позицияларида туриб қарор қабул қилишга ва таваккалчиликдан ҳоли булишга мажбур этади.

Қимматли қоғозларни сотувга қўйишга очиқ таклиф этиш учун шахслар танлаш. Компания қимматли қоғозларни сотувга таклиф қилиш тўғрисида қарор қабул қилиши биланок, молия масалаларида тажрибали маслаҳатчини, тажрибали ҳуқуқшунос маслаҳатчини ва қимматли қоғозларни рўйхатга олиш ҳамда сотувга қўйишга таклиф қилиш ишида ёрдам бериш учун аудиторни таклиф қилиши лозим.

Инвестиция банки. Қондага кўра, корпорация, энг аввало, ўзининг инвестиция (сармоя) банкига (жамғармасига) эга булади. Бу жамғарма корпорациянинг молиявий маслаҳатчиси ва сармояни тарқатишнинг бош гаровидир.

Инвестиция банки қимматли қоғозларни таклиф этиш ва сармояни қарзга олишнинг бошқа имкониятларига нисбатан очиқ таклиф этиш мақсадга мувофиқлигига ёки мувофиқ эмаслигига ҳамда шундай таклиф билан бозорга чиқиш вақтини танлашга компанияга кумаклашади. Бундан ташқари, инвестиция банки ва компания акционерлик жамиятига айланишга тайёр ёки тайёр эмаслигига, бу таклифга инвеститорларнинг муносабати қандай бўлиши кераклигини аниқлайдилар. Бундан ташқари инвестиция банки ва компания бошқарувнинг сифати ва бошқарувчиларнинг билимдонлигини; бухгалтерлик ва ахборот системаларининг ҳолатини; компания ва тармоқ кейинги пайтлардаги фаолиятининг натижаларини; компаниянинг истиқболли ва рақобат қобилиятини; бозорнинг мавжуд ва эҳтимол тутилган шарт-шароитларини баҳолайди.

Инвестиция банки корпорация уз қимматли қоғозларини биржадаги, масалан, Нью-Йоркда булгандек, каталогга киритиши керакми ёки керак эмаслиги хусусида маслаҳат бериши ёхуд компьютер тармоғидан фойдаланиб, савдо системаси орқали сотишга келишиб олиш тўғрисида маслаҳат беради.

Инвестиция банки қимматли қоғозларни тарқатишнинг етакчи ёки бош кафили сифатида синдикат ёки бошқа молиявий ташкилотларни уз ичига олган қимматли қоғозларни тарқатишнинг ваколатли гуруҳини ташкил этиши мумкин.

Инвестиция банки ва компания (ширкат) қимматли қоғозларни сотиш учун таклиф қилиш схемаси ва уларни жойлаш учун кафолат чоралари тўғрисида бир битимга келишиб олишлари лозим. Қимматли қоғозларнинг дастлабки йприк очиқ сотувга таклиф этилиши корпорация имзолаган қимматли қоғозларни жойлаштириш тўғрисидаги битим доирасида, курсатилган шартли нархда олишни буйнига олган шартнома шаклида бўлади.

Қимматли қоғозларни тарқатиш кафиллари оладиган нарх қимматли қоғозларнинг оммага сотишга таклиф қилинадиган нархдан арзонроқ бўлади, ҳар иккала нарх уртасидаги тафовут қимматли қоғозларни жойлаштириш кафиллиги учун воситачилик ҳақини ташкил этади. Тарқатиш кафиллари қимматли қоғозларни сотиб олган пайтдан бошлаб уз сармояларини омонат гаровга қўйган бўладилар. Кафиллар тарқатиладиган қимматли қоғозларни сотиб олишлари билан уз сармояларини таваккалга сарфлайдилар, бошқа инвесторлар қимматли қоғозларини сотишни тугатмагунча шундай бўлади ва кафиллар зиён кўришлари ёки воситачилик ҳақини кам олишлари мумкин. Қимматли қоғозларни тарқатиш кафили булган фирма мажбурияти кафолат беришдир, яъни бунда тарқатиш кафиллари сотувга қўйилган қимматли қоғозларни сотиш учун барча имкониятлардан фойдаланиш мажбуриятини олади, сотилмаган қисми эса корпорациянинг узида сақланади.

Хукуқий маслаҳат. Қимматли қоғозларни ва мажбуриятларни тартибга солиб турадиган қонунларнинг мураккаблиги сабабли

қимматли қоғозларни дастлабки тарзда сотишга таклиф этиш учун тажрибали ҳуқуқшуносни чақириш керак. У қимматли қоғозларни сотувга қўйишга тайёрлашда ёрдам беради, «умумий инвентарлардан ўтказиш», масалан, устав ҳужжатларини тайёрлайди ва тузатади, умумий ҳужжатларни тартибга келтиради, компаниянинг умумий тузилмасини таҳлил этади ва солиқ масалалари бўйича маслаҳатлар беради.

Лозим тиришқоқлик (гайрат). Қимматли қоғозларни жойлаштириш кафиллари ҳамда аудиторлар рўйхатга олиш туғрисидаги арзнома ва проспект қимматли қоғозлар туғрисидаги қонун таламларига аниқ ва тула мувофиқ эканлиги ҳақида маълумотларни туплаш мақсадида «лозим тиришқоқлик» доирасида компания ёки ширкат фаолиятини таҳлил қиладилар. Шу билан бир қаторда «лозим тиришқоқлик» доираси ҳуқуқшунослар томонидан умумий ҳисоботлар, битимлар, лицензиялар, буюртмалар, савдо ишлари патент ва ишни олиб бориш учун бошқа зарур ҳужжатларнинг ҳамда судлов жараёнлари ва атроф-муҳитга эҳтимол таъсир кабул қилинмаган шароит ўзгаришлари таҳлилини; кафиллар ҳамда ҳуқуқшуносларнинг энг муҳим ишлаб чиқариш қувватлари таҳлилини; аудиторларнинг ширкат молия ҳисоботларини синчиклаб текширишни ўз ичига қамраб олади.

Таклиф қилинган ҳуқуқшунослар биринчи навбатда проспектни киритиладиган маълумотлар қисмини ва рўйхатга олиш жараёнини келиштириш учун жавобгардирлар. Бу эса ҳаммадан муҳимидир.

Аудиторлар. Агар ширкат ёки компания аввалдан мустақил аудиторлар ёрдамига мурожаат қилмаган бўлса, у мурожаат қилиши керак. Чунки аудиторларнинг «лозим тиришқоқликни» текширишлари давомида (молия ҳисоботларини проспектда экспертиза амаллашни тайёрлаш муносабати билан) ҳуқуқшунос ва жойлаштириш кафиллари биргаликда ишлашлари керак.

Рўйхатга олиш туғрисидаги арзномани тайёрлаш куп вақт олади ҳамда ширкат (компания) раҳбарияти, ҳуқуқшунослар, жойлаштириш кафиллари ва аудиторларнинг ҳамкорлигини талаб қилади.

«Қимматли қоғозлар туғрисида»ги қонунга биноан рўйхатга олиш туғрисидаги арзнома рўйхатга олиш намуна қоғозларидан ёзилган бўлиши шарт. Рўйхатга олиш намуна қоғозлари тулдирлиги керак бўлган хос қоғозлар эмас, балки дастуруламал ва инвестиция қилувчилар учун муҳим бўлган маълумотлар юзасидан саволлардир.

Прспект. Рўйхатга олиш туғрисидаги арзноманинг асосий маълумотлари проспектда баён қилинади. Якунловчи босқичда прспект инвеститорлар ўртасида тарқатиш учун алоҳида китобчи қилиб чиқарилади. Прспект тарқатиш кафиллари учун қимматли қоғозларни сотишга қумаклашувчи самарали восита бўлиши ва айни пайтда компаниянинг ҳам кучли, ҳам заиф томонларини очиб бериши сабабли прспект пухта ишланган бўлиши лозим.

Одатда компаниянинг тадбиркорлигини ва мол-мулкига, шунингдек унинг молиявий аҳволини ҳамда амалга оширилаётган ишларнинг натижаларини таҳлил этишга алоҳида аҳамият берилади. Бундан ташқари баланс ҳисоботларга, даромадлар ва курилатган зарарлар ҳақидаги маълумотларга, молиявий маблағнинг ҳаракати ва у билан боғлиқ молиявий ишларга жиддий масала деб қараш лозим.

Руйхатга олиш ва шу ҳақидаги аризани дастлабки тарзда куриб чиқиш. Руйхатга олиш тўғрисидаги ариза тулдириб бўлингандан сўнг, агар у компания раҳбариятида, ҳуқуқшуносларда, тарқатиш кафиллари ва аудиторларда эътироз туғдирмаса, у қимматли қоғозлар ва биржа ишлари билан шуғулланувчи комиссияга топширилади. Комиссия тушган аризани куриб чиқади ва ахборотни эълон қилишнинг барча талабларига риоя қилинган ёки қилинмаганлигини текширади. Жумладан, мазкур, комиссия бутун ахборот қанчалик муфассал ва аниқ берилганлигини аниқлайди, лекин қимматли қоғозларни сотувга қўйиш хусусидаги таклифларни маъқуллаш керакми ёки керак эмаслиги хусусида қарор чиқармайди. Шу тариқа, инвеститорларнинг қимматли қоғозларни сотиб олишлари асосли эканлигига баҳо беради.

Қимматли қоғозлар тўғрисида штатлардаги қонунлар. Қимматли қоғозлар ва биржалар комиссияси ҳамда штатлар қимматли қоғозларни сотиш устидан бир хил юрисдикцияга эгадирлар. Мазкур комиссияга қимматли қоғозларни сотиш таклиф этиладиган ҳар бир штатда қўшимча равишда зарур руйхатдан утиш талаб этилиши мумкин.

Айрим штатлардаги қимматли қоғозлар устидан назорат қуроллари қимматли қоғозлар ва биржалар комиссиясидан фарқли улароқ қимматли қоғозларни сотишга очиқдан-очиқ таклиф этиш қулайлигини назарда тутлади.

Руйхатга олиш тўғрисидаги аризани ва самарадорликни узил-кесил текшириш. Қимматли қоғозлар ва биржа комиссияси руйхатга олиш тўғрисидаги аризани дастлабки тарзда текшириб бўлгандан сўнг шарҳ-хат чиқаради. Унда руйхатга олиш аризасига киритиш лозим бўлган қўшимча маълумотлар ва айрим изоҳлар берилади. Одатда комиссия ариза берилгандан кейин тўрт-олти ҳафта ичида уни таҳлил этишни тугаллашга ҳаракат қилади. Компания раҳбарияти, ҳуқуқшунос-маслаҳатчилар, тарқатиш кафиллари ва аудиторлар шарҳ-хатга жавоб тайёрлаганларидан кейин аризага қўшимча тузатиш киритилади. Агар қимматли қоғозлар ва биржалар комиссияси руйхат аризасига киритилган тузатишларни етарли, деб топса, ариза кучга кирган деб ҳисобланиши ва қимматли қоғозларни сота бошлаш мумкин бўлади.

Ариза кучга киргунча бўлган таклифлар. Руйхатга олиш аризаси дастлаб берилганидан сўнг, қимматли қоғозларни тарқатувчи етакчи кафил шундай қоғозларни тарқатиш кафиллари синдикатини ташкил этади ва сотиш ишларини бошлаб юборади.

Шу муносабат билан тарқатиш кафили руйхат аризасида баён

этилган дастлабки проспектнинг нухасини катта инвеститорлар ўртасида тарқатади. Бундан ташқари тарқатиш кафиллари купчиликни ташқил этадиган мажлисларда компания дирекциясининг аъзолари ҳамда манфаатдор инвеститорлар қатнашадилар. Бундан мақсад уларда таклиф этилаётган қимматли қоғозларга ва биржаларга қизиқиш уйғотишдан иборат. Қимматли қоғозларни тарқатиш кафилларининг вакиллари буюртмаларни йиғадилар ва манфаатдор харидорларни аниқлайдилар. Бу буюртмалар мажбурий кучга эга эмас ва проспектнинг узил-кесил нухасини олиш юзасидан энг катта инвеститорлар томонидан рад этилиши мумкин. Қимматли қоғозларни сотиш фаолияти ариза кучга киргунга қадар қимматли қоғозларни сотувга таклиф қилишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади, чунки бунда манфаатдор инвеститорлар доираси аниқланади ва тарқатиш кафилларига қимматли қоғозларни сотиб олишга булган талабни баҳолаш имконини беради. Бу ахборот тарқатиш кафилларига компаниядан оддий акцияларни қанча ва қандай нархда сотиб олиш кераклигини аниқлашда кўмаклашади.

Ариза кучга киргандан кейинги савдо. Қимматли қоғозлар ва биржалар комиссияси рўйхат аризаси кучга кирганлигини эълон қилишидан олдин корпорация ва тарқатиш кафиллари сотишга таклиф қилинаётган қимматли қоғозларнинг нархи ва миқдори хусусида узил-кесил келишиб оладилар ва «андеррайтинг» деб аталган операцияни амалга ошириш тўғрисидаги битимни имзолайдилар. Рўйхат аризаси кучга кириши биланоқ тарқатиш кафиллари сотиш ҳақидаги тасдиқномани ва тузатиш киритилган проспект нухасини юборадилар. Бу тузатишларни комиссиянинг шарҳ-хатидан кейин қимматли қоғозларни сотиш юзасидан бошланган дастлабки компания чоғида буюртмаларни олган инвеститорлар киритадилар.

Башарти, сотиб олишга қизиқиш билдирган инвеститорлар қимматли қоғозларни сотиб олишдан бош тортсалар жойлаштириш кафиллари қимматли қоғозларни бошқа инвеститорларга сотишга ҳаракат қилишлари лозим.

Ёпиқ таклифлар. Тарқатиш кафолати юзасидан қатъий мажбурият қабул қилинган тақдирда рўйхат аризаси кучга кирганидан 5—7 кун ўтгач ва «барча имкониятлар» шартлари буйича кафолатли тарқатиш амалга оширилган пайтда рўйхат аризаси кучга кирганидан 60—120 кун ўтгач ёпиқ таклиф булади. Ёпиқ таклифда тарқатиш кафиллари корпорацияга сотиб олинган қимматли қоғозлар нарҳини тўлайди, компания эса уларга қимматли қоғозлар урнини босувчи сертификатни топширади.

Жамғарма биржаси. Биржада қимматли қоғозлар операцияси. Америкада хусусий ва корпорация корчалонлиги системасининг асоси сармоя бозорига таянади, бунда корчалонлар эркин молиявий заҳираларга — сармояга эга булган ва уни ҳар қандай йул билан тижорат ишига сарфлашга ҳаракат қиладиган шахслар орасидан инвеститорларни топадилар.

АҚШда жамғарма биржаси, яъни муайян жойда белгиланган бозор қондаларига кўра донмий ишлайдиган биржа ана шундай сармоя бозори ҳисобланади, бу бозорда қимматли қоғозлар савдоси амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда жамғарма биржаси шундай бир бозорки, у орқали саноат, савдо хизмат соҳаларига ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига узоқ муддатли маблағлар утказилади. Ривожланган биржа шароитида ҳатто қисқа муддатга эркин ҳисобланган сармоялар ҳам узоқ муддатли иншоотларга сарфланади. Бошқа томондан қимматли қоғозларнинг эгалари бўлмиш инвесторлар ҳар қачон бу қоғозларни пулга сотиш ёки шунинг устидан банклардан қарз олиш имкониятига эга бўладилар. Сармоянинг мунтазам ҳаракати ва ўз молиявий заҳираларини қимматли қоғозларга айлантираётган инвесторлар таркибидаги ўзгаришлар натижасида ҳам турли тармоқлар ва иқтисодиётнинг хилма-хил соҳалари ўртасида сармоялар тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Биржада икки хил қимматли қоғоз муомалада бўлади, яъни корпорацияларнинг акциялари ва ҳукумат, муниципалитет ва корпорациялар чиқарадиган облигациялар.

Биржа операцияларида қонунга мувофиқ келадиган, муайян талабларга мос бўлган қимматли қоғозлардангина фойдаланилади. Бироқ биржаларда, хусусан Нью-Йоркдаги жамғарма биржаларида, қонунга қўшимча равишда корпорациянинг қимматли қоғозларидан биржа операцияларида фойдаланишга руҳсат берувчи қонда бор. Муайян даромадга, тегишли активларга, операция ҳажмига эга бўлиш, шунингдек мазкур корпорациянинг акцияларига инвеститорларнинг қизиқиб қараши корпорацияларга нисбатан қўйилган шундай талаблар жумласидан. Корпорация ҳам мазкур биржада мавжуд бўлган биржа операциялари бўйича қондаларга рия этишга розилик бериши лозим.

Ким инвестор бўла олади? Биринчидан, тижорат банклари, холдинг (инвестиция) компаниялари, пенсия жамғармалари, турли корчалонлик корпорациялари, дорилфунунлар ва, иккинчидан, хусусий омонатчилар биржадан қимматли қоғозларни сотиб оладилар. Хусусий омонатчилар биржа ишларида икки хил усулда қатнашишлари мумкин, яъни қимматли қоғозларни мустақил равишда сотиб оладилар, ёки инвестицияда билвосита йул билан — пенсия жамғармалари ёки капитал маблағни ўз керакли жойига сарфлайдиган бошқа қўшма жамғармалар воситачилигида қатнашадилар. Биринчи ҳолда ҳам, иккинчи ҳолда ҳам америкалик ва хорижлик инвеститорлар биржа операцияларида фақат брокер фирмалари ёрдамидагина қатнаша оладилар. Инвестицияларни сотиб олишда омонатчилар икки мақсадни, яъни узоқ муддатли маблағ сифатида қимматли қоғозлар мажмуини вужудга келтириш ёки курснинг фарқ қилишидан фойда олиш учун акциялар курсини индексиациялаш асосида биржа операцияларида қатнашишни кўзлайдилар. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, сармояни қимматли қоғозларга айлантириш, гарчи таваккалчилик иши бўлса-

да, омонатчиларга барқарор ва доимий даромад келтириши, бу эса инфляция индексида 2—3 барабар ошиб кетиши мумкин.

Жамғарма биржасини ташкил этиш. АҚШда жамғарма биржалари аъзолари сони чекланган корпорация сифатида тузилади ва фаолият курсатади. Уларнинг ўз устави бўлади. Шунга кура, биржа аъзоларининг таркиби ва уларни аъзоликка қабул қилиш шартлари, биржани ташкил этиш, бошқариш, унинг ва унга қарашли идораларнинг вазифалари белгиланади.

Одатда брокер компаниялари биржанинг аъзолари ҳисобланадилар. Улар қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотиш юзасидан ўз миждошларининг манфаатларини ҳимоя қиладилар, лекин ўз ҳисобларидан биржа операцияларини амалга оширишлари ҳам мумкин. Брокер компаниялари операцияларни ҳам ўз хизматчи брокерлари ёрдамида, ҳам биржадаги мустақил бўлмаган брокерлар ёрдамида бажарадилар. Инвеститорлар биржа операциясидаги акцияни сотиб олишни ёки сотишни хоҳласалар, улар олди-сотди билан шуғулланувчи брокерларга мурожаат қиладилар.

Брокерлар миждошнинг топширигини икки хил усулда бажаришлари мумкин: брокер компаниясини (ёки унинг ваколатли аъзосини) хабардор қилишлари мумкин. Мазкур компания битимни расмийлаштириб, миждошнинг топширигини ҳам бажаради. Битим имзоланганидан кейин унинг натижалари ЭХМ таблосида акс этади.

Битим тузишнинг бошқа шакли ҳам мавжуд: миждошнинг топширигини брокер компьютер системаси орқали расмийлаштиради, компьютер битимни, шунингдек бундан хабардор қилган брокер компаниясини рўйхатга олади. Буларнинг ҳаммаси ЭХМ таблосида ўз аксини топади.

Брокер компаниялари қимматли қоғозларнинг олди-сотдисидан ташқари, ўз миждошларига қарз беради, уларнинг тулов қобилиятига кафолат беради, шунингдек ҳакамлик битимларини амалга оширади, яъни бир вақтнинг ўзида бир нечта биржада қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси билан шуғулланади.

Брокерлардан ташқари, биржалардаги операцияларни у ерда ишлайдиган дилерлар (ўз ҳисобидан биржа ёки савдо воситачилигини амалга оширадиганлар) бажаришлари мумкин. Улар биржа миждошлари билан брокер уртасида воситачилик қиладилар. Дилерлар одатда бир нечта вазифани бажарадилар. Биринчидан, котирусли қимматли қоғозларнинг нархи ва улар билан амалга оширилаётган битимлар ҳажми ҳақидаги маълумотларни йиғадилар; иккинчидан, миждош билан белгиланган нарх юзасидан бир битимга келиш учун брокерларнинг топшириқларини бажарадилар; учинчидан, қимматли қоғозларнинг қадрини сақлаб туриш учун ўз ҳисобларидан ана шу қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси билан шуғулланадилар; тўртинчидан, харидорлар билан сотувчилар уртасида алоқа урнатилишига кўмаклашадилар.

Брокерлар ёрдамида миждошлар билан тузилган битим расмийлаштирилганидан кейин, қимматли қоғозлар дарҳол сотувчидан

харидорга ўтади. Харидорнинг ҳисоб счётидан харидга мувофиқ доллар эквивалентига яраша дебит қилинади, айти пайтда сотувчи ҳисобидан сотилган акциялар сони учирлиб, тегишли миқдорда кредит берилади.

Бу ишлар одатда компьютер ёрдамида автоматик тарзда амалга оширилди. Харидор брокер фирмасидан битим тасдиқланганлиги хусусида акция учун сертификат олади. Сертификат харидор қимматли қоғозга эга булганлигини тасдиқлайди. Ушбу қимматли қоғозлар брокер компаниясида сақланиши ва уларни сотиб олган киши ўз хоҳишича фойдаланиши мумкин. Сотувчи ҳам, сотиб олувчи ҳам битим қопунга мувофиқ тузилганлиги устидан назорат қилинишини таъминлаш учун битим ҳақида биржа комитетини хабардор қилиши лозим.

Биржа операциялари. Одатда мижозлар битим тузилаётган пайтда битимнинг ўзлари учун қулайроқ булишини таъминлашни ўз брокерларига топширадилар. Бундай битимнинг бир неча тури мавжуд. Масалан, «лимит», «стоп» «опцион» ва ҳ. к. Бу хилма-хиллик мижозларга қимматли қоғозларнинг қадри ўзлари учун қулайроқ тарзда ўзгарган пайтда битим тузиш имконини беради. Масалан, харидор брокерга қимматли қоғозларни фақат «лимит» битими асосидагина, яъни унинг қиймати муайян даражадан пасайиб кетган пайтда сотиб олишни, қиймати ўзлари айтган даражадан ошганида эса сотиб юборишни топширади.

«Стоп» битими буйича эса сотувчи қимматли қоғозларни ўзи учун қулайроқ нархда, лекин муайян даражадан паст булмаган нархда сотишни, харидор эса муайян даражадан қиммат булмаганда сотиб олишни топширади.

«Опцион». Бундай битим инвесторга битимда белгиланган муддатда қимматли қоғозларни муайян нархда сотиши ва сотиб олиш ҳуқуқини (лекин мажбуриятини эмас) беради. Бунда харидор битимда кўрсатилган қимматли қоғозлар нархи ошишини кутади ва уларнинг қийматидаги ўзгариш муносабати билан фойда (мукофот) олишга умид қилади. Бошқа томондан, сотувчи мазкур қимматли қоғозларнинг нархи пасайишини кутади ва битим тузиш чоғида ҳамда уни амалда бажариш пайтида кўзда тутилган қийматдаги фарқдан даромад олиши мумкин. «Опцион» битимлардан кўпинча қийматдаги тафовутни олиш ёки акциялар қийматининг кескин ўзгариб туриши чоғида биржа мижозларини моддий зарар кўришдан сақлашда фойдаланилади.

«Фьючер» (келажак) битими. Бу томонлар ўртасида муайян қимматли қоғозларни келгусида қатъий белгиланган вақтда олди-сотди қилиш тўғрисидаги битимдир. Товар биржасидаги фьючер битимидан фарқ қиладиган жамғарма биржасидаги шундай битимлар одатда битим тузилган пайтдан ва уни тўхтатиш буйича белгиланган кундан бошлаб қийматдаги фарқлар тўланиши билан тугайди.

Масалан, қимматли қоғозларнинг фьючер битимида кўзда ту-

тилган қиймати агар ошса, харидор ютади ва сотувчидан мукофот олади. Қиймат тушиб кетса мукофотни сотувчи олади.

Ҳакамлик битимлари. Бундай операциялар турли биржаларда қийматдаги фарқ муносабати билан даромад олишга қаратилган. Қимматли қоғозларни сотиб олувчи уларни қиймати пастроқ биржадан харид қилади ва дарҳол қиймати юқорироқ бўлган бошқа биржаларда сотади. Ҳакамлик битимлари қиймати паст биржаларда қимматли қоғозларга талабни ва қиймати юқорироқ биржаларида кўпроқ таклиф этиш талабини вужудга келтиради. Натижада турли биржаларда қимматли қоғозларнинг қиймати барабарлашади.

Туркум битимлар. Баъзи биржаларда, хусусан Нью-Йоркдаги жамғарма биржаларида 500 номдаги 126 мингга акцияни ўз ичига олган қимматли қоғозлар туркумига битим тузиш имконияти назарда тутилади. Уларнинг нархи ҳар бир қимматли қоғоз сотилган кундаги қиймат билан белгиланади. Бундай битимлар жуда бақувват харидорларга ва узоқ муддатли инвестицияларга мўлжалланган. Бундай битимларни олувчилар дивидент олиш ва акциядорлар учун кўзда тутилган овоз бериш ҳуқуқига эга бўладилар.

Қимматли қоғозларнинг қиймати. Бу қимматли қоғозлар нархи билан боғлиқ битим ҳисобланади. Бу битим ана шу қимматли қоғозлар келтирадиган даромадни олиш ҳуқуқини қўлга киритиш операциясидир. Қимматли қоғознинг қиймати ва нархи дивидент ёки унга туланадиган фоизи ошган сари кўтарилаверади ва камайдган сари пасайиб боради. Умумий иқтисодий конъюктура, қимматли қоғозлар бозоридаги аҳвол, уларга нисбатан талаб ва таклифлар ҳамда айниқса банк фойзининг даражаси ҳам қимматли қоғозларнинг биржадаги қийматига таъсир ўтказади. Қимматли қоғозларни сотиб олиш маблағни банк депозитиви ёки қарз бериш шаклида туплаш билан тенгдир, чунки ҳар иккала ҳолда ҳам инвестор бизнесни йўлга қўймасдан туриб даромад олади. Конъюктура омилларидан ташқари, қиймат нархи одатда қимматли қоғоз келтирадиган даромадга бевосита тенг бўлади ва аксинча бўлган ҳолатда қарз фойзига тенглашади. Шуни назарда тутиш керакки, оддий акцияларнинг қиймати тез-тез ўзгариб туради, имтиёзли акциялар ва даромади қайд этилган облигацияларнинг қиймати эса анча барқарор бўлади.

Биржа индекслари. Жамғарма биржасида қимматли қоғозлар қийматининг индекси муайян гуруҳдаги акция ва облигациялар нархидаги ўзгаришларни акс эттирувчи курсатгичдир. Улар муайян қимматли қоғозларнинг катта миқдорига, уларнинг алоҳида турларига асосланади.

Биржада назорат этиб туриладиган ҳар бир акция қиймат нархининг индекси унинг биржадаги қийматини у ерда қайд этилиб чиқарилган акциялар сонига кўпайтириш йўли билан аниқланади, кейин аниқланган сон акция номинали деб қабул қилинган сонлардан бирига бўлинади. Мужассам биржа индекси (курсатгичи)

шу курсатгични ҳисоблаш учун танланган қимматли қоғозларнинг жами замирида барча қимматли қоғозларнинг 1965 йил 31 декабрда бўлган уртача баҳосини акс эттирувчи рақам—50 га тенг бўлган асосий биржа қийматига нисбатан аниқланади.

Муайян вақтда акциянинг уртача қийматини акс эттирувчи Доу-Жинс индекси яхши маълум. Индекс 30 та машҳур компаниянинг биржада аниқланадиган акциялари қиймати асосида ҳисобланади ва у муайян пайтда қимматли қоғозлар бозоридаги аҳволни акс эттиради. Жамғарма биржаларида қиймати аниқланадиган барча қимматли қоғозларнинг индекси ҳисобланади ва улар эълон қилиб борилади, ўзгаришлар билан эса брокер фирмасида танишиш мумкин. Иқтисодийётнинг айрим шўъбалари, масалан, саноат, транспорт, хизмат, молия ва бошқа соҳалари буйича индекслар ҳисоблаб чиқилиб, эълон қилиниши мумкин. Нью-Йоркдаги жамғарма биржасида шундай қилинади.

АКЦИЯДОРЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Акцияларга обуна бўлиш, корпорациядан тарқатилмаган акцияларни сотиб олиш, акцияларни бошқа акциядорларга бериш ёки жамғарма биржасида акциялар сотиб олиш йўли билан акциядор бўлиш мумкин.

Ташкил этилган ёки ташкил этилиши лозим бўлган корпорациянинг акционерлик сармоясининг муайян миқдордаги улушини қабул қилиш ва тўлаши таклиф этиш акцияга обуна бўлишдир (агар корпорация ҳали ташкил этилмаган бўлса, бу усул акциядор бўлиш учун бирдан-бир ягона йўл ҳисобланади). Акцияга обуна бўлиш таклифдир. Таклиф эса корпорация томонидан қабул қилинганидан кейингина шартномага айланади. Шу пайтдан бошлаб обуначи акциядор ҳисобланади. Бунда обуначи акцияга эгаллик қилиш ҳуқуқи туғрисидаги сертификатни олмаганлиги ва унинг нарҳини тўлаган-тўламаганлигининг аҳамияти йўқ.

Акцияни сотиб олиш шартномаси. Бу шартнома обуна бўлишдан анча фарқ қилади. Акцияни сотиб олиш туғрисидаги шартнома келажакда бажарилмаган шартномадир. Унга кўра акциядор бўладиган харидор шахс ҳам, корпорация ҳам келгусида муайян ҳаракат қилиш мажбуриятини оладилар. Харидор акцияни сотиб олиш, корпорация эса сотиш мажбуриятини олади. Харидор акциянинг харид нарҳини тўлаб, акция қўлига текканидан кейингина акциядор бўлади. Агар харидор харид нарҳини тўламаган бўлса, корпорация унга қарши шартнома мажбуриятларини бажармаганлиги учун суд ишини қўзғайди. Агар корпорация акция беришдан бош тортса, харидор судга мурожаат этиши мумкин. Башарти, шартнома бажарилмаса, харидор одатда акциядорман, деб даъво қила олмайди, унинг акцияга ёки эълон қилинган дивидентга эга бўлиш ҳуқуқи бўлмайди.

Шахс акцияга обуна бўлдими, акцияларни сотиш туғрисидаги шартнома кучга кирдими — буларни дивидентларни тўлаш нуқтаи

назаридангина белгиламаслик керак. Мазкур шахс акциядорми ёки акциядор эмасми, корпорациянинг кредитор олдадаги масъулиятини белгилаш чоғида билинади.

Акциялар чиқарилгач, корпорация улар қийматининг эквивалентини олиши керак. Бу эквивалент турли шаклларда бўлиши мумкин: нақд пул, мол-мулк, товарлар ёки хизматлар шаклида. Номинал қиймати кўрсатилган акциялар, йўқ деганда, ана шу номинал қийматида чиқарилиши керак; акс ҳолда номинал қиймат билан нарх ўртасидаги ўзи тулаган корпорациянинг тулов қуввати бўлмаса, харидор фарқ учун жавобгар бўлади. Номинал қиймати кўрсатилмаган акциялар ҳар қандай нархда чиқарилиши мумкин.

Акцияларни бериш. Акциялар чиқарилганидан кейин улар бир акциядордан бошқасига берилиши мумкин. Бошқача тартиб кўзда тутилмаган бўлмаса, акциялар ҳар қандай кўчириб бўладиган номатериал мулк сингари ҳуқуқларини камайтириш, гаровга бериш ёки сертификатнинг ўзини бериш орқали топширилиши мумкин. Бироқ бу иш одатда қонун билан тартибга солиб турилади ва штатларнинг кўпчилиги сертификатда бошқага бериш хусусидаги ёзув (индоссамент) бўлиши зарурлигини ҳамда акцияларни амалда қандай бериш кераклигини белгилайди. Акцияларни бериш туғрисидаги ёзув билан бирга акцияларнинг баҳосини камайтириб, сунгра бошқага бериш ҳақидаги алоҳида ҳужжатни расмийлаштириш ҳам мумкин (бир қанча штатларда акцияларни амалда бериш мажбурий эмас ва акцияларга эга бўлиш ҳуқуқини бошқага бериш хусусидаги ёзув ёки индоссамент йўли билан топшириш мумкин).

Акцияларнинг топширилишини корпорация китобида расмийлаштириш. Янги акциядорнинг ҳуқуқларидан бири акциянинг берилиши корпорациянинг китобида қайд этилиши керак. Кичикроқ корпорацияда акцияларни бериш, бекор қилиш ва янги сертификатларни чиқариш борасидаги барча ишлар учун котиб масъул шахс ҳисобланади. Йирик корпорацияларда бундай операциялар анча мураккаброқ бўлади ва кўп вақтни талаб этади.

Шу боисдан, кўпинча акцияларни бериш билан шўғулланувчи мустақил воситачилар ёлланади. Улар акцияларни топшириш, эскиларини бекор қилиш ва янги сертификатларни чиқариш борасидаги барча ишларни кузатиб борадилар. Акциядорларни кунда ҳисобга олиш, дивидентларнинг тақсимланиши, акциядорларни хабардор қилиш ва бошқа ишлар ҳам улар зиммасидадир.

Акцияларни нотўғри топширишнинг оқибатлари. Акциялар бир кишидан бошқасига индоссамент ёки амалда топшириш йўли билан берилади. Қалбаки индоссаментнинг оқибатлари қандай? Қалбаки индоссаментли сертификатни сотиб олувчи шахс акцияга эгадор бўлиши ҳуқуқини ололмайди; чинакам акциядор акцияга эга бўлиб қолавереди. Шунинг таъкидлаш керакки, индоссамент икки хил шаклда амалга оширилади. Акция берувчи шахс (индоссант) акция сертификатига муайян томоннинг номини ёки акция бери-

лаётган шахснинг номини ёзиб ёки ёзмасдан, сертификатни имзолаб, топшириши мумкин. Акция олувчи шахснинг номи ёзилмаган сертификат бланкли индоссамент дейилади. Бундай йул билан бериладиган акция сертификатининг айланма ҳужжатларга хос бўлган жиҳатлари бор. Шундай сертификатга эга бўлган шахс (унинг топиб олган шахс ёки ҳатто уғри) уни ҳалол харидорга сотиб юбориши ва шу тариқа уни акциядорлик ҳуқуқидан маҳрум этиши мумкин.

Нархи туланмаган акцияни бериш. Нархи узоқ муддатда туланидиган ва бутунлай туланмаган акцияни сотиб олиб, уни бошқача бериш мумкинми? Сертификатда бошқа махсус чеклашлар қўйилган бўлмаса, бу ишни қилиш мумкин. Акцияларни бериш тўғрисидаги ягона қонунга мувофиқ, корпорация чартерига ёки уставда агар акциянинг пули тула туланмаган бўлса, акцияни беришни рўйхатдан утказмаслик ҳуқуқини берувчи банди бўлиши мумкин. Агар бундай қоида қўзда тутилмаган бўлса, ёки умуман бўлмаса, лекин корпорация акция берилганини қайд этган бўлса, у ҳолда индоссамент навбатдаги тўловларни тўлашга ҳақли эмас. У, умумий қоидага кўра, акцияни бериш расмийлаштирилганига қадар эълон қилинган дивидентга эга бўлиш ҳуқуқигагина эга бўлади (агар дивидент акция топширилган кундан кейин туланиши керак бўлса ҳам), акция берилмаган шахс (индоссамент) эса акция берилганлиги расмийлаштирилганидан кейингина эълон қилинган дивидентни олиш ҳуқуқига эга.

Акциядорларнинг ҳуқуқлари. Корпорация акциядори акционерлик сармояси бир қисмининг эгасидир ва у шундай ҳуқуққа кафолат берувчи сертификатни олади. Бундан ташқари, акциядор овоз беришда қатнашиши, акция нархи туланганлиги эълон қилинган дивидент олиши, корпорация китобларини қўздан кечириниш ҳуқуқига эга, корпорация тугатилганида эса унинг активлари бир қисмини олади. Янги акциялар чиқарилганида, уни бошқа шахсларга таклиф этишдан олдин ана шу акцияларни сотиб олиш ёки унга обуна бўлиш ҳуқуқига эга. Агар бирон-бир қоида бузилишларига йул қўйилган бўлса, акциядор яқка ҳолда ёки корпорация помидан шунга яраша ҳаракат қилиши мумкин. Ниҳоят, озчиликни ташкил этувчи акциядорлар акциядорлар таркибидан чиқишлари мумкин.

Корпорация ҳар бир харидорни тегишли даражада расмийлаштирилган гувоҳнома (сертификат)³ билан таъминлаши керак. Агар сертификат уғирланса ёки йўқолиб қолса унинг оқибатлари қандай бўлади? Бундай ҳолларда фактни тула тасдиқловчи қасамёд остидаги (аффидавит) ёзма тасдиқнома бўлиши ва агар дастлаб берилган сертификат ҳалол, қонуний харидорнинг қўлига утиб қолган бўлса, корпорацияни жавобгарликдан ҳоли этувчи мажбурият қайд этилиши лозим. Агар буларнинг ҳаммаси қилинган

³ Илгари айгиб утилганидек, савдо-саноат амалиётида бу сертификатни кўпинча акция деб аташади.

булса-ю, корпорация барибир янги сертификатни беришдан бош тортса, у ҳолда харидор мулкка эгадор бўлиш ҳуқуқини мажбурий тарзда тиклаш учун судга муурожаат этиши мумкин.

Акциядор ўзининг овоз бериш ҳуқуқини амалга ошириш йўли билан корпорация фаолиятига раҳбарликда қатнашади. Бундай ҳуқуқ штатларнинг қонунлари, корпорация мақоми берилганлиги туғрисидаги сертификат ва устав билан белгиланади. Қоидага кура, бошқарувга доир оддий масалалар директорлар ва ходимлар кенгашининг қўлида бўлади. Акционерлар директорлар кенгаши-ни сайлайдилар, лекин танламайдилар. Директорни директорлар бошқаруви таркибига кирувчи директорларнинг ўзлари мазкур лавозимга номзод курсатиш йўли билан сайлайдилар. Корпорация фаолиятидаги муайян хатти-ҳаракатлар унинг структурасига тўб ўзгаришлар киритиши мумкин. Бундай хатти-ҳаракатларни акциядорлар тасдиқлайдилар. Акционерлик сармоясининг кўпайиши ёки камайиши, корпорациянинг бош идораси бошқа жойга кучирилиши, корпорациянинг мол-мулкни гаровга қўйиш, бошқа корпорация билан қўшилиб кетиш ва унинг фаолияти тўхтаб қолиши шундай ўзгаришлар жумласидандир.

Акционерлар йиғилишига бормасдан туриб, овоз беришда қатнашишлари мумкин. Лекин овоз бериш акционерларнинг йиғилишида ўтказилади. Бундай мажлислар доимий ва фавқулодда бўлиши мумкин. Уставда ёки корпорацияга мақом берилганлиги туғрисидаги сертификатда кўзда тутилган йиллик йиғилиш доимий йиғилиш дейилади. Акционерлар тасдиқлаши лозим булган махсус масалалар юзасидан эса фавқулодда йиғилишни чақиритиш мумкин.

Мажлис ўтказиладиган кун, вақт, жой масалалари ва бошқа масалалар чартерда ва уставда кўзда тутилган бўлади. Акционер мажлисни ўтказиш вақти, жойи ва кун тартиби ҳақида хабардор қилинади. Кичикроқ корпорациялар мапа шундай хабардор қилишдан акционерларнинг розилиги билан бош тортса, хабарномаларни тарқатмаслиги мумкин. Хабарнома олимаган акционер йиғилишда қатнашаётганлигига қарамай хабарномадан воз кечган акционер деб ҳисобланади. Корпорация мақоми берилганлиги туғрисидаги сертификатда турли хил акциялар эгаларига овоз беришда муайян имтиёзлар кўзда тутилган (купинча оддий акциядорларга ҳам овоз беришда қатнашиш ҳуқуқи берилади). Бироқ оддий ёки имтиёзли акцияларга эга булган акциядорлар овоз беришда баб-баравар қатнашадилар.

Корпорацияда эса белгиланган муддатга китобда қайд этилган акционерларгина овоз беришга қўшилиши мумкин. Акциялар бўйича жуда катта савдо битимлари тузиладиган катта-катта корпорацияларда акциядорлар муттасил камайиб боради, рўйхатга олишнинг узил-кесил санаси белгиланади. Бу эса акциядорларнинг йиғилишигача булган муайян вақтда акцияларни бериш китобидаги ёзув тўхтатилганлигини билдиради. Корпорация ана шу санадан кейин китобда рўйхатга олинган акциядорнинг овоз беришда қатнашишини тап олмайди. Акцияни сотиб олган акциядор-

га ва акцияни берган акциядорга келганда, шуни айтиш мумкин ки, биринчи акциядор иккинчисини шундай вазиятда ўз талабларига мувофиқ овоз беришга мажбур эта олади.

Директорлар кенгашига сайлов акциядорларнинг энг муҳим вазифаларидан биридир. Купинча акциядорларга директорларни сайлаш учун номзодларнинг иккита рўйхати берилади. Оддий овоз беришда акциядорлар битта рўйхат учун овоз беришлари мумкин. Агар кумулятив овоз бериш кўзда тутилса, у ҳолда ҳар бир акциядор битта ёки бир неча директор учун ўз овозини бериши мумкин. Шундай қилиб, озчиликни ташкил этувчи акциядорларга ўз овозларини бирлаштириб, бир ёки бир неча вакилни кенгашига сайлаш ҳуқуқи берилади.

Масалан, икки акциядор уч нафар директорни сайлаши мумкин, боз устига акциядорлардан бирида туқсонга, бошқасида олтмишта акция бор. Оддий овоз беришда номзодларнинг бутун рўйхати жуда кўп акцияга эга бўлган акциядор томонидан сайланади. Бу акциядор кумулятив овоз беришда $90 \times 3 = 270$ овозга эга бўлиши мумкин. Иккинчи акциядор $60 \times 3 = 180$ овоз олиш ҳуқуқига эга. Бу 180 та овоз камида битта директорни сайлаш учун бемалол етарлидир. Ана шу мисолдан озчиликни ташкил этувчи акциядорлар нима учун купинча кумулятив овоз бериш ҳуқуқига эга бўлишга интилишлари куришиб турибди. Шу бондан фирма раҳбарияти купинча кумулятив овоз беришга қарши зўр бериб курашади. Директорлар кенгашида озчилик акционерларнинг вакиллари бўлиши бирликни бузади ва иш самардорлигини пасайтириб юборади, деган фикрлар бор. Турли штатларда кумулятив овоз бериш масалалари хусусида хилма-хил қоидалар мавжуд. Баъзи штатларда кумулятив овоз бериш мажбурий бўлса, бошқаларида уни шунчаки ўтказиш мумкин.

Акциядорлар, айниқса йирик корпорацияларнинг акциядорлари йиғилишларга боришни ва овоз беришда қатнашишларни ёқтиришмайди. Купинча бундай акциядорлар учун ишонч қоғози бўйича овоз бериш усули қўлланилади. Ишонч қоғози акциядор муайян шахсга, унинг номидан овоз беришда қатнашиш ҳуқуқи учун берган ваколатдир. Рузномаларнинг саҳифаларида Америкадаги йирик корпорациялардан бирида кўпроқ ишончга сазовор бўлишга интилаётган, икки томон ўртасида овоз олиш учун кураш қандай бораётганлиги туғрисидаги қизиқарли мақолаларни тез-тез ўқиш мумкин. Штатларнинг конунлари ва қимматли қоғозлар ҳамда биржа операциялари комиссиялари ана шундай ишончномаларни тўплаш, ишонч қоғозларнинг, унга илова қилинадиган аризаларнинг шакли юзасидан қатъий қоидалар белгилаганлар.

Ташкилот устидан назорат қилиш учун акциядорларни гуруҳларга бирлаштиришнинг турли хил усуллари бор. Овоз бериш учун пулларнинг вужудга келтирилиши шундай усуллардан биридир. Пул — акциядорларнинг муайян қисми ўртасидаги битим-

дир. Унда муайян режани амалга ошириш учун биргаликда овоз бериш кузда тутилади. Агар бундай битим ноурин мақсадларга йуналтирилган бўлса, у ҳолда у ҳуқуқий кучга эга бўлмайди ва бажариш учун мажбур қилинмайди. Овоз бериш трести бирмунча мураккаб механизмдир. Турли акциядорлар ўз акцияларига эгаллик қилиш тўғрисидаги ҳужжатни ишончли шахсга, у овоз беришда қатнашиши учун берадилар. Акция ана шу ишончли (ваколатли) шахс номига қайд этилади, бу шахс, ўз навбатида, ҳар бир акциядорга шартномавий фойда тўғрисидаги сертификатни ёки овоз бериш учун трестнинг сертификатини беради. Бу эса акциядорларга трест тугатилганидан кейин ўз акцияларини ва дивидентларини ваколатли шахсга туланганидан кейин қайтариб олиш ҳуқуқини беради. Бундай трестлар бўйича битимлар агар ўз олдига ғайриқонуний ёки ҳуқуққа зид мақсадларни қўймаган бўлса, бажариш учун мажбурийдир. Шу нарса ҳам белгиланганки, трестлар жуда узоқ вақт фаолият курсатиши мумкин эмас. Корпорациялар тўғрисидаги ягона қонунда трестларнинг ишлаши учун кўпи билан ўн йил белгиланган.

Акциядор корпорациянинг даромадларида қатнашади, дивидент олади. Акциядорлар дивидентдаги ўз улушларини тенг миқдорда оладилар. Дивидент, тўловнинг тартибига кўра, донмий ёки қўшимча тарзда берилиши мумкин. Лекин компаниянинг даромадлари ва фойдаси тўғрисидаги умумий қоидаларни директорлар кенгаши куриб чиқиб эълон қилмагунича акциядор дивидент ололмайди. Дивидент фақат даромад ҳисобига туланади (улар мажбуриятлар ва акционерларнинг сармоясидан активларнинг ошиб кетганлиги деб изоҳланади). Бир неча штатларда дивидентни, ўтган йиллардаги фаолият чоғида вужудга келган камомад борлигига қарамай, жорий йилдаги соф даромаддан тулашга рухсат этилган. Лекин бу жуда кенг тарқалмаган.

Дивидент тулаш учун даромад нақд пул бўлиши шарт эмас. Агар даромад бошқа шаклда бўлса, купгина штатларда корпорациялар дивидент тулаш учун шахсан қарз олиши мумкин. Ва бу нақд пул билан туланиши, акциялар ёки мол-мулк тарзида туланиши (масалан, виночилик корпорацияси дивидентни виски тарзида тулайди), шунингдек алоҳида гувоҳномалар тарзида (нақд пул, акциялар, облигациялар ёки мулкни олиш ҳуқуқини берадиган сертификатлар) туланиши мумкин.

Гувоҳнома тарзидаги дивидентдан директор кенгаши мулк шаклида олинган даромаддан дивидент тулашни эълон қилганида фойдаланилади. Бунда кенгаш тез орада мулк сотилшини, тушган пул эса дивидент тарзида тақсимланишини кутади. Сертификат акциядорга мулкни четда сотишдан тушган нақд пуллари тақсимлашда қатнашиш ҳуқуқини беради (буни мулк билан туланадиган дивидент билан чалкаштирмаслик керак). Баъзида сертификатлар ҳам фойда келтириши ва у қимматли қоғозларга ёки облигацияларга айланиши мумкин.

Нақд пул билан эмас, балки мулк тарзида туланадиган дивидент купинча мазкур корпорация қулида булган бошқа корпорациянинг қимматли қарзи тарзида туланади. Бир қанча штатларда акциядорларга, айниқса имтиёзли акцияларга эга булганларга дивидентнинг нақд пул билан туланишини талаб этиш ҳуқуқи берилади.

Аксарият штатларда корпорацияларга дивидентни акциялар билан тулашни эълон қилишга рухсат этилган, бир қанча штатларда эса эълон қилинган уша акциялар билан дивидент туланади. Масалан, имтиёзли акцияларга дивидент имтиёзли акциялар билан, оддий акцияларга дивидент оддий акциялар билан туланади. Шу сабабли дивидент тулашнинг бошқа шаклларида фарқли ўлароқ, акциялар шаклидаги дивидентдан даромад солиғи олинмайди.

Тахмин қилиб курайлик, дивидент ғайриқонуний тарзда сармоя ҳисобидан туланиди. Бундай ҳолда корпорация жазога тортилади-ми? Ҳа, керакли миқдор суд орқали ёки ҳатто суд қарорига мувофиқ кредитор орқали, мулкни бошқараётган киши орқали, иш кураётган қонуний ворис ёки корпорация бой булмаса ваколатли мулк эгаси орқали тортиб олинади.

Акциядор корпорациянинг китоблари ва ҳужжатларини куриб чиқиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуқ умумий ҳуқуқдан келиб чиқади. Зотан, турли штатларда қонунлар бир хил булмаса-да, қатор умумий қондалар мавжуд. Корпорациянинг бухгалтерлик китобини куриб чиқиш ҳақидаги масала уртага қуйилса, бунинг учун акциядорда муҳим сабаблар булса керак, деб тахмин қилинади. Купинча акциядорнинг уз шахсий манфаатларини ёки корпорация манфаатларини ҳимоя қилишга интилиши шундай сабаблардан ҳисобланади. Акциядор корпорация акциялари ҳисобга олинган китоб билан танишишни хоҳласа, сабаблар камроқ, деб тахмин қилинади. Қонунда муайян миқдордаги акцияга эга булган ёки камида белгиланган муддадан буён акциядор булган шахсина китобни куриш ҳуқуқига эга булади, деган чеклашлар бор, холос. Мавжуд умумий қондага кура, корпорация акциялари китобини акциядорлар ҳар иш кунда бир неча соат мобайнида куриб чиқишлари мумкин.

Корпорация тугатилганидан кейин акциядор уз улушини олиш ҳуқуқига эга булади. Бироқ даставвал кредиторларга туланади. Кейин акциядорлар активларни тенг улушда бўлишиб оладилар. Ҳолбуки, баъзан уларнинг ҳаммаси ҳам бир хил улушда актив олиш ҳуқуқига эга эмас. Корпорация чартери активларни тақсимлашда, навбатни белгилашда муайян акциядорларда устуналиклар борлигини назарда тутиши мумкин. Қондага кура, имтиёзли акцияларнинг эгалари активларни тақсимлашда устун ҳуқуққа эга буладилар.

Акциядор активларни бошқа кишига унинг пай бадалига тенг миқдорда таклиф этишдан олдин янги акцияларни сотиб олиши ёки уларга обуна бўлиши мумкин. Бу, чунончи, агар сиз акцияга

эга булсангиз, корпорация акциялари умумий миқдорининг 10 фоизи акциядорнинг қўлида булса, бундай ҳолда корпорация чиқарган 1000 та янги акциянинг 100 тасини сотиб олишга ҳақлисиз. Бу қоида акциядорнинг ўзи устидан тегишли назоратни ва корпорацияга нисбатан қизиқишни сақлаб қолиш ҳуқуқига асосланган. Ана шу ҳуқуқни амалга оширишда акциядор бошқа кишиларга таклиф этилаётган нархда ўзига тегишли улушни олиши мумкин. Агар, корпорация 500 долларлик янги акциялар чиқармоқчи булса, шу нархда акция соғиб олишда устун ҳуқуққа эга булган акциядорларга ҳам таклиф этиш лозим.

Бунда акцияларнинг номинал (белгиланган) нархидан пастроқ нарх кўзда тутилади. Акс ҳолда у ғайриқонуний деб ҳисобланади. Унинг шахсан етказган зарарни қоплаш учун ўзи ҳаракат қилиш ҳуқуқи ҳам бор. Чунончи акциядорлар аъзолик туғрисидаги шартнома шартларини бажармаганлиги, унинг ихтиёрида булган акцияларга ғайриқонуний тарзда солиқ солинганлиги, корпорация активларининг миқдори хусусида нотўғри ахборот бериш билан акцияга обуна бўлишга мажбур қилганлиги учун ўз корпорациясига қарши суд ишини қўзғатиши мумкин. Сертификатни бузиш ёки йўқ қилиш; чинакам сертификатнинг қийматиغا нисбатан ишончсизлик туғдирадиган қалбаки сертификатларни чиқариш каби хатти-ҳаракатлар учун ҳам акциядор корпорацияни судга бериши мумкин. Бундан ташқари, акциядор корпорациянинг эълон қилинган дивидентни тулашга мажбур қилиши ёки корпорациянинг китоблари билан танишиши, шунингдек акцияларни бошқа кишиларга таклиф қилишидан олдин сотиб олиши ва уни корпорациянинг акциядори деб тан олинишини мажбурлаш йўли билан амалга ошириш тарбирларини кўриши мумкин.

Агар корпорация зарар кўрса ёки унинг ҳуқуқлари бузилса, у ҳам суд ишини қўзғатиши мумкин. Бироқ, агар корпорация зарар кўрган, директорлар ва ходимлар унинг номидан иш кўришдан бош тортган булса, у ҳолда ҳар қандай акциядор тегишли суд ишини қўзғаш ҳуқуқини олади. Корпорация ходимлари ўз ваколатларини ошириб юборсалар, корпорацияга зарар етказадиган эҳтиётсизликда ёки ҳуқуқбузишда айбдор булсалар ана шундай ҳолатлар юзага келади (ходимлар бундай ҳолларда ўзлари ҳуқуқни бузганликлари сабабли суд ишини қўзғатишдан манфаатдор эмаслар). Акциядор ана шундай ҳаракат қиладиган булса, у ўз номидан эмас, балки корпорациянинг номидан иш қўзғатиши мумкин. Лекин бу ўзбошимчалик билан қилинган ҳаракат дейилади. Суд қарори корпорация фойдасига ҳал этилса, акциядорга суд иши чоғида шахсан қилган харажатлари туланади.

Озчилиқни ташкил этувчи акциядорлар ғайриқонуний ва ҳуқуқбузарлик хатти-ҳаракатлари учун акциядорлар таркибидан чиқишлари мумкин. Масалан, акциядорларнинг кўпчилиги имтиёзли акция эгалари учун кўзда тутилган имтиёзлар ҳажмига тўб ўзгаришлар киритиши, уларнинг кумулятив дивидент олиш ҳуқуқини бекор қилиши мумкин. Шу сабабли кўпгина штатларнинг қонун-

ларида озчиликни ташкил этувчи ва кўпчилик овоз билан қабул қилинган тadbирларнинг қонунийлигига қарши чиқувчи акциядорларга акциядорлар таркибидан чиқишга рухсат этилади. Бунда эса акциядор ўз акцияларининг қийматини корпорация тўлаши ҳақида ёзма равишда талабнома топширади. Бу ҳуқуқ кичикроқ корпорация шаклидаги тижорат корхонаси кам овоз олса-ю, корпорация муҳим ўзгаришларни амалга оширишни кўзда тутсагина мулкка биргалликда эгаллик қилиш учун муҳимдир. Бундай акциядор вазият ўзгарганда ўз сармоясидан воз кечишни истамайди ва корпорация акциядорлари таркибидан чиқишни хоҳлаб қолади.

Акциядорнинг масъулияти. Корпорация мулкдорлари ёки акциядорларининг чекланган масъулияти ишбилармонлик қилиш корпоратив шаклининг энг муҳим афзалликларидан биридир. Акциядорлар одатда корпорациянинг қарзи учун жавобгар бўлмайдилар. Лекин акциядорлар корпорациянинг қарзидан яшириниб, жавобгарликдан бутунлай қочиб қутула олмайдилар. Бундай вазиятларда акциядорлар корпорация олдида, кредиторлар олдида, ёлланган ишчилар ёки штат маъмурлари олдида масъулиятлидирлар.

Акциядор акцияга обунанинг туланмаган қисми учун, шунингдек мажбурий бажарилмаган пайтдан бошлаб фоизлар учун корпорация олдида масъулиятлидир. Тўла туланмаган акциялар баъзида «эслатиб қўйиладиган» акция сифатида белгиланади. Бундай эслатиб қўйишдан кейин ҳам акциялар туланмаса, у ҳолда корпорация акцияларни мусодара қилиши ёки ишни судга ошириши мумкин. Агар корпорация суд қарорига биноан кредиторлар бўлгани ҳолда дивидентни ғайриқонуний равишда тўлайдиган бўлса, корпорация тегишли миқдордаги акцияни тўлаши учун акционерга қарши суд ишини кўзғатиши мумкин.

Баъзи штатларда акциядорлар туланмаган иш ҳақи учун корпорациянинг ёлланган ходимлари олдида масъулиятлидирлар. Қондага кўра, ёлланган ходим энг аввало корпорацияга қарши суд қарорини олади. Агар бундай қарор натижасида у тегишли иш ҳақини олмаса, у ҳолда акциядорга қарши шахсан суд ишини кўзғатиш мумкин.

Ишбилармонлик қилишнинг бошқа шакллариغا нисбатан корпорацияда жиддий камчиликлар ҳам бор. Бир штатда белгиланган дастлабки рўйхат гувоҳномасисиз ва муайян миқдордаги маблағни тўламай корпорация мақомини олган бўлса, бошқа штатда унинг ишбилармонлик қилишига чеклашлар мавжуд бўлади. Агар корпорация шунга қарамай бошқа штатда тегишли рухсатномасиз ишбилармонлик қилса, у бу штатда суд ишини кўзғатиш ҳуқуқидан маҳрум этилади, унга муайян жарима солиниши мумкин, акциядорлар эса корпорациянинг қарзлари учун шахсан жавобгар бўладилар. Лекин бу фақат корпорациянинг китобида қайд этилган акциядорларга тааллуқлидир, ammo бир қанча истиснолар ҳам бор. Масалан, бошқа шахсдан акция сотиб олган киши бу акцияларнинг нархи тўла туланган бўлса, суд қарори бўйича кредиторлар олдида туланмаган фарқ учун жавобгар бўлмайди.

III боб

КОРПОРАЦИЯ ДИРЕКТОРЛАРИ ВА ХОДИМЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ ВА МАСЪУЛИЯТИ

Корпорация қўш ҳуқуқ субъектига эга. Акциядорда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи бор. Корпорациянинг муассасалари ва унинг амалий фаолияти учун директорлар ва ходимлар жавобгардир. Асосий қарорлардан ташқари барча муҳим қарорларни директорлар кенгаши қабул қилади. У корпорациянинг асосий йўналишини ва фаолият соҳасини, бизнесни кенгайтириш, янги маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятини, қарз олиш ва дивидент тўлашни эълон қилиш заруратини белгилайди. Ана шу вазифаларни амалга ошириш учун директорат ходимларни танлайди, уларга иш ҳақи белгилайди ва уларнинг фаолиятини назорат қилади.

Директор бўладиган шахсга нисбатан умумий талаблар йўқ. Агар қонунда, корпорация мақоми тўғрисидаги сертификатда ёки уставда бу масала хусусида махсус қоида бўлмаса, ҳар қандай киши директор бўла олади. Бироқ, айрим штатлар қонунларида унинг ёши белгилаб қўйилган, бошқа штатлар қонунларида эса директорларнинг камида биттаси Қўшма Штатларнинг фуқароси ёки корпорацияга статус берган штатда доимий яшовчи киши бўлмоғи талаб этилади. Директор сайланиш чоғида бўлмаса ҳам, шу лавозимга ўтириш пайтида акционер бўлиши лозимлиги ҳамма жойда қўйиладиган умумий талабдир.

Корпорация мақоми тўғрисидаги сертификатда бир йил мобайнида ёки кейинги кенгаш сайлангунга қадар бўлган директорлар кенгашининг таркиби кўрсатилади. Бу дастлабки кенгаш шунчаки булиб, акциядорларнинг биринчи мажлисида директоратнинг воисларни сайланиши биланоқ тарқатиб юборилади.

Директорлар кенгашини сайлаш учун зарур бўлган акциядор овозининг миқдори қонунда ва уставда турлича белгиланади. Одатда овозларнинг ярмидан кўпроғи етарли деб ҳисобланади. Агар директорлар кенгашида буш жой пайдо бўлса, мазкур штатнинг қонунига ва уставга мувофиқ равишда уни тўлдиришнинг бир қанча имкониятлари кўзда тутилади. Биринчидан, вужудга келган буш жойни тўлдириш учун акциядорларнинг фавқулодда йиғилиши чақирилади; иккинчидан, буш қолган жой директор-

ларнинг овоз бериш йўли билан қолган муддат учун тўлдирилади; учинчидан, агар директорлар сони талаб этилган кворумдан⁴ кам қисқарган бўлса, бу жой акциядорларнинг кейинги йиллик мажлисига қадар бўш қолдирилиши мумкин эмас.

Шахсларнинг купчилиги директорлар кенгашига қонуний асосда сайланиши мумкин. Қийинчилик ким директор бўла олишида эмас, қандай одам директор бўлишидадир. Директорлар икки хил вазифани бажаришади: улар корпорациянинг бошқарувчиси ва акциядорларнинг вакиллари ҳисобланишади. Шунинг эътиборга оlingанда, директор қандай фазилатларга эга бўлиши керак? У муайян соҳада билимли бўлиши керакми ёки зарур тажрибага эга бўлиши керакми? Ёхуд ходимлар ва ёлланган кишиларнинг тегишли билими етарли бўладими? Директор ҳақ тулападиган олий мансабдор шахс бўлиши керакми? Афтидан, бундай саволларга тайёр жавоблар йўқ. Директорлар муносиб ва ҳалол, қобилиятли ва билимли бўлишлари айниқса муҳимдир. Куплаб масъул мансабдор шахслардан иборат директорлар кенгаши ўз ходимларнинг фаровонлиги туғрисида ғамхўрлик қилиши лозим; катта миқдорда акцияси булган акциядор эса бошқа акциядорлар ҳақида ғамхўрлик қилиши керак; директорлар кенгашидаги техник мутахассис кенгаш манфаатларини ёлланган ходимларнинг хатоларидан ҳимоя қилиши керак. Шу ерлик булмаган директор эса, афтидан компаниянинг ишларида қатнашмаслиги керак.

Шундай қилиб, директорлар кенгаши сайланди. Корпорация директорлари бошқарувининг ташкилий мажлиси одатда таъсис йиғилишидан кейинроқ утказилади. Унда даставвал директорлар бошқарувининг ва корпорациянинг раҳбарлари, директорлар бошқарувининг раиси ва котиби, корпорация вице-президенти ва хазиначиси сайланади. Айни вақтда мазкур кишиларга уларнинг корпорациядаги хизматлари учун мукофот белгиланади. Кейин корпорациянинг муҳри тасдиқланади, чиқариладиган акцияларнинг шакли, пул воситалари сақланадиган ва мижозлар билан ҳисоб-китоб қиладиган банк аниқлаб олинади.

Директорат алоҳида кишилар кенгаши тарзида эмас, бир бутун (яхлит) кенгаш тарзида иш олиб бориши керак. Корпорация устави одатда директорат мажлислари утказиладиган вақтни ва жойни, мажлисни чақириш йўллари кўзда тутади. Агар бўлажак мажлисда бирон-бир муҳим масаланинг муҳокамаси кутилаётган бўлса, қондаг биноан, мазкур мажлиснинг мақсади ҳақидаги хабарнома ҳам топширилади. Агар махсус қондалар бўлмаса, директорлар кенгашининг мажлиси ҳар қандай жойда, корпорацияга мақом берган штатдан ташқарида ҳам утказилиши мумкин. Одатда ҳозир булган директорларнинг купчилиги кворумни ташкил этади, ана шу кворумда овозларнинг мутлақ купчилиги кенгаш ваколатига кирувчи ҳар қандай масалани ҳал эта олади.

⁴ Кворум — мажлис ва шу кабиларнинг қарорлари қонуний бўлиши учун иштирокчиларнинг устав бўйича етарли миқдори.

Директорлар кенгашининг мажлисларини ўтказиш тартибини кўзда тутувчи махсус қоидалар йўқ. Директорат ўз вазифасига кўра, мажлисларнинг баённомасини юритади, унда мажлис ўтказилган кун, ҳозир бўлган директорлар, қабул қилинган қарор бўйича овозларнинг якулиари кўрсатилади. Баённомалар одатда корпорация котибида сақланади.

Юқорида таъкидланганидек, акциядор бошқа шахсга ишонч қоғоз орқали овоз бериш ҳуқуқини топишириши ва шу ишонч қоғозига кўра овоз бериши мумкин. Директорлар ўзларининг шахсий мулоҳазаларига ишониллари, бу мулоҳазаларни бошқаларга тикшиштиришлари яхши эмас. Шу билан улар ишонч қоғозларисиз шахсан ўзлари овоз беришда қатнашиллари керак.

Директорлар кенгаши корпорация номидан чиқар экан, унга қонуний бериб қўйилган ваколатлар доирасидагина, корпорацияга мақом берилиши туғрисидаги сертификат ва устав қоидаларига мувофиқ ҳаракат қилиши лозим. Кенгаши корпорациянинг раҳбар ходимларига ва бошқа мансабдор шахсларига бериладиган муқофот миқдорини белгилашда масъулдирлар, у қорхонанинг оддий тижорат фаолиятини олиб бориши, корпорация сўёсатини белгилаш, ходимларни танлаш ва уларнинг ишини кузатиб бориш ваколатларига эга. Дивидендни эълон қилиш имкониятини ва уни тулаш муддатини белгилаш ҳам кенгашининг вазифасига киради. Бундай фавқулодда тадбирни ўтказиш зарурати туғилса, масалан, уставни қайтадан куриб чиқиш, бирлашиш ёки бошқа корпорация таркибига кириш каби, булар директоратнинг ваколат доирасига киради. Бу тадбирларни эса акциядорлар тасдиқлашлари керак.

Директорлар ўзларининг шахсий фазилатларига кўра иш лавозимига сайланадилар ва шу билан улар ўз зиммаларига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришлари керак. Бу қоида кундалик майда-чуйда маъмурий вазифаларга эмас, директорнинг фақат қарорлар чиқариш билан боғлиқ вазифаларигагина тааллуқлидир. Директорлар кенгаши директорат мажлислари орасидаги даврда иш кўрадиган ижроия комитетларига муайян вазифаларни юклаши мумкин. Одатда бундай комитетнинг ҳар бир ҳаракатини директорлар кенгаши тасдиқлаши керак. Қонунга кўра корпорацияга мақом берилиши туғрисидаги сертификатда ёки унинг уставида директорат зиммасига юклатилган муайян вазифалар бошқа кишиларга топширилмаслиги керак. Акционерлик сармоясининг бирлашиши, купайиши ёки камайиши каби масалалар шулар жумласидандир. Асосий активларни сотиб олиш, гаровга қўйиш, сотиш ёки фойдаланиш учун топшириш ҳақидаги қарорни ҳам директорлар кенгаши қабул қилади. Бундан ташқари, директорат фондлардан туғри фойдаланилганлиги ва фондларни инвестиция қилганлик учун масъулиятлидир ва у пул маблағлари турли мақсадлар учун, жумладан дивидент тулаш учун қай даражада сарфлаиши мумкинлиги туғрисидаги масалани ҳал этади.

Агар сертификатда ёки корпорациянинг уставида кўзда тутил-

маган бўлса, директорлар мукофот олишга ҳақли эмаслар. Агар директор корпорацияга, масалан, меъмор, ҳуқуқшунос ёки бухгалтер сифатида хизмат кўрсатса, бу ҳолда у албатта ана шу хизматлари учун мукофот олиш ҳуқуқига эга.

Директорлар, қонунда кўрсатилганидек, корпорацияга мақом берилиши туғрисидаги сертификатда ёки уставда кўзда тутилган муддат давомида ўз лавозимларида турадилар. Қўпинча ушбу ҳужжатларда корпорациянинг типовой структураси туғрисидаги Қонуннинг бандларига ўхшаш қоидалар бўлади. Бу қоидаларга асосан агар директорлар кенгаши туққиз ёки ундан кўп аъзодан иборат бўлса, директорлар гуруҳларга бўлиниши ва навбат келиши билан қайта сайланиши мумкин. Бундай ҳолда директорлар кенгаши тўнфаларга ёки бошқичларга ажратилган кенгаши, деб ҳисобланади. Бундай тартиб бошқарувда давомийликка олиб келади, лекин оз сонли акциядорлар учун бу тартиб кенгашига ўз вакилини сайлашни қийинлаштиради.

Уставда директорни сабабли ёки сабабсиз равишда ишдан четлаштириш имконияти кўзда тутилган бўлса, у ҳар қандай найтда сўзсиз ишдан бушатилади. Директорларни акциядорлар сайлар экан, демак уларни акциядорларнинг ўзи лавозимдан четлаштириши мумкин, бошқа директорлар ёки штатнинг маъмурларида бундай ҳуқуқ бўлмайди.

Ваколат муддати тугаганидан кейин директорлар ўрииларига одам сайлангунига қадар ўз лавозимларини эгаллаб турадилар. Шу сабабли, вазифалар юкидан халос бўлишни истаган директорлар яхшиси ваколат муддати утинчи билан истеъфога чиққанлари маъқул, директорлар ўз ваколатлари амал қилаётган даврда ҳам бемалол истеъфога чиқишлари мумкин. Лекин бу ҳол уларни директор билан корпорация уртасида тузилган шартнома шартларини бажаришдан ҳоли этмайди, албатта.

Корпорация ва унинг раҳбар ходимлари. Баъзида директорлар кенг маънода корпорациянинг ходимлари ҳисобланишади. Лекин тор маънодаги раҳбар ходим номи фақат корпорация президенти, вице-президенти, котиби ва вазначисигагина қўлланиши мумкин. Қўпинча директорлар бошқарувининг раиси, бош бошқарувчи ёки мудир, ҳуқуқшунос-маслаҳатчи, ревизор, котиб ўринбосарлари ва вазначининг ўринбосарлари раҳбар ходимлар қаторига киритилади. Бошқарув соҳасида маъмурий масалаларни мустақил ҳал этиш ҳуқуқи бўлган шахсларнинг конкрет рўйхатини корпорация ўз ички иш тартиби асосида белгилайди.

Корпорация ўз ходимлари ёрдамида иш кўради. Директорлар кенгаши корпорациянинг раҳбар ходимлари амалга оширадиган умумий сиёсатни ишлаб чиқиш учун масъулиятлидир. Раҳбар ходимларни директорат чартерда, уставда ёки қонунда белгиланган муддатга таъминлайди ёхуд сайлайди. Агар бундай муддат кўзда тутилмаган бўлса, уларнинг ўз лавозимида бўлиши чекланмайди, улар директорнинг ҳошиига кўра исталган вақтда бошқа лавозимга ўтказилиши мумкин. Ходимлар директорлар кенгаши белгилай-

диган мукофотни оладилар. Корпорация раҳбар ходимларининг вазифалари ғоят хилма-хилдир ва бу нарса уларнинг эгаллаб турган лавозимига ва уставга боғлиқ бўлади. Бироқ корпорациянинг барча раҳбар ходимларига тегишли бўлган бир нечта умумий қоидалари бор.

Президент одатда директор ҳисобланади. У акциядорларнинг йиғилишларида ва директорларнинг мажлисларида раислик қилади, акцияга эгалик ҳуқуқини берувчи сертификатларни, компанияга қарашли шартномалар ва муомаладаги ҳужжатларни имзолайди. У бошқарув соҳасида олий мансабдор шахсдир. Президентга қўпинча компания фаолиятини бошқариш юзасидан умумий ваколатлар берилади. Замонавий корпорацияларга қўпинча ижро этувчи тижорат бошқарувчиси вазифаси топширилади, бундай ҳолда президент ўзининг директорлар кенгашининг раиси вазифасини кенгаш раисига топширади.

Вице-президент президент йўқлигида унинг ўрнини эгаллайди ва уставда кўзда тутилган вазифаларни бажаради.

Котиб корпорацияда иш юритилиши учун жавобгар бўлади ва корпорациянинг муҳрини сақлайди, шунингдек акциядорлар йиғилишларининг ва директорлар кенгаши мажлисларининг баённомаларини тайёрлайди, зарур хабарларни тегишли жойларга етказилади. Унинг ихтиёрида акциялар, сертификатлар ва корпорациянинг бошқа китоблари сақланади. Котиб солиқ декларацияларига ва қонунга биноан тақдим этиладиган бошқа ҳисоботларга имзо чекади.

Ҳазначи. Унинг ихтиёрида компаниянинг жамғармалари ва бошқа активлари бўлади. Ҳазначи одатда муомаладаги барча ҳужжатларга иккинчи бўлиб имзо чекади, корпорациянинг қарзларини тўлайди, барча тўловларни нақд пул билан қабул қилади. Бухгалтерлик китобларини ва молиявий ҳисоботларнинг батартиб юритилиши устидан назорат қилиш ҳам Ҳазначининг вазифасига кирди.

Раҳбар ходимларининг вазифалари ва ваколатлари қонунга, корпорация мақоми тўғрисидаги сертификатга ва уставга боғлиқ. Бундан ташқари, яъни қабул қилинган тажриба ва одатлар корпорация айрим ходимларининг кўзда тутилаётган ваколатлари аҳамиятини белгилайди. Агар корпорациянинг раҳбар ходими ўз ваколатларидан ташқари иш курсида, у ўз мажбуриятларини ишончли вакилига (корпорацияга) юкламайди. Лекин у ўзининг ҳақиқий ваколатларидан ортиқча, лекин яққол кўришиб турган ваколатлари доирасида ҳаракат қилса, у ҳолда ўз вазифаларини корпорация зиммасига юклаши мумкин. Корпорациянинг ваколатли шахси эканлиги яққол кўришиб турган киши яққол ваколатли ходим деб аталади ва бунга бошқаларнинг ҳам ҳақиқатан яққол ваколатли ходим деб қарашига имкон беради.

Муайян корпорациянинг уставиди барча муомаладаги ҳужжатларда президентнинггина эмас, айни пайтда иккинчи бўлиб Ҳазначи ва котибнинг ҳам имзоси бўлиши, президент ва Ҳазначи кор-

порация номидан вексель беришлари, вексельга эга бўлган киши туловни ундириб олиш хусусида суд ишини қўзғати талаб этилади. Бунда корпорация президенти ва газначи векселни беришга яққол ваколатли бўлганликлари учун вексель бўйича мажбурият оладилар. Уставда котибининг имзоси бўлиши кўзда тутилса-да, бундан хабардор қилинмаган вексель эгаси учун бу аҳамиятли эмас.

Директорлардан ҳамма нарсани билиш, бехато ишлаш талаб этилмайди. Улардан оқиллик ва маҳорат, ишбилармонлик талаб қилинади, улар ўзларининг бутун вақтлари ва эътиборларини корпорациянинг амалий ишларига сарфлашлари керак. Директордан талаб этиладиган вақт миқдори ва эътибор қорхонанинг катта-кичиклиги, директор сайланган вазият, унинг беғараз ишлаётганлиги, бошқа турдаги ишбилармонлик билан шугулланаётгани, пулга ишлайдиган ходимми ёки бунинг аксими, шунингдек амалий ишларни олиб бориши ва доимий яшаш жойи сингари омилларга боғлиқ.

Шу сабабли, етарли даражада ақлли кишининг хулқига қараб нисбатан зарур талаблар даражасини аниқлаш осон эмас. Директор компания ишининг аҳволини яхши билиши керак. У ўзини фақат хизматли шахс деб билмаслиги ва корпорация фаолиятида юз бераётган ҳамма икки-чикирларга аралашавермаслиги лозим. Директор ўз ваколатининг бир қисмини бошқа шахсга бериши мумкин, лекин бунинг устидан назорат қилишга мажбурдир.

Директор ёки бошқа бир раҳбар ходим ўзининг шахсий манфаати қарорлар қабул қилинишига таъсир курсатаётганини билса, ўз ваколатларидан ташқари иш курси ёки ўзидан талаб этилаётган ақл ва маҳоратни намоён этмаса, бунинг учун у жавобгар бўлади. Бундай масъулиятсизлик вужудга келтирган калтис ҳоллар кўп бўлиб туради.

Эҳтиётсизлик учун жавобгарлик. Директорлар ва бошқа раҳбар ходимлар эҳтиётсизлик натижасида қўрилган зарар учун корпорация олдидагина эмас, унинг кредиторлари олдида ҳам жавобгардирлар. Улар ўзларининг эҳтиётсизликлари ёки ноҳўя хулқлари учунгина эмас, айни пайтда бошқа директорларнинг эҳтиётсизлиги ва ноҳўя хатти-ҳаракатларининг олдини олмаганликлари учун ҳам жавобгардирлар.

Судлар директор ёки директорлар кенгаши ўз вазифаларини яхши, ёмон ёки ўртача бажараётганликларидан қатъи назар, корпорациянинг ички бошқарувини ташкил этишга аралашмасликни талаб қилмоқдалар. Судлар уларга бирон-бир шахсий жавобгарлик юклаш ниятидан узоқдирлар.

«Блю скай» деб аталувчи қонунда белгиланганидек, қаллоб-ликда қўлга тушган ҳар қандай директор ходим ёки ёлланма хизматчи қаттиқ жазоланади. Корпорациянинг масъул ходимлари ва директорлари мисдиминор хатти-ҳаракатлар учун айбдор ҳисобланадилар, бунда уларга жарима солинади, қамоқ жазоси берилади. Агар улар уставда белгиланганидан ортиқча миқдорда ак-

циялар чиқарсалар ёки уни чиқаришда қатнашсалар ҳам жарима солинади, ҳам қамоқ жазосига ҳукм қилинади. Бу қоида акциялар тегишли ваколатларсиз чиқарилган ёки уларнинг чиқарилиши корпорация мақоми туғрисидаги сертификат қондаларига ёки штат қонунига зид бўлган ҳолларда ҳам амал қилади. Ходимлар ва директорлар корпорациянинг китобларига ва ҳисоботларига нисбатан жиноий муносабатда бўлганликлари учун ҳам жазоланадилар; масалан, атайин қалбаки ёзувларни ёзиш, муҳим маълумотларни утказиш, потугри молиявий ҳисоботларни эълон қилиш, суд томонидан тақиқланадиган ҳужжатларни беркитиш; ҳисоботларни ва тушунтиришларни қонун талабларига мувофиқ равишда тақдим этишдан бош тортиш ёки менсимаслик ҳам жиноий жавобгарликка тортувчи хатти-ҳаракатлардир. Қоидага кўра, корпорациялар қонунга зид равишда сиёсий партияларнинг фойдасига бадаллар чиқариши тақиқланади. Агар бундай бадаллар чиқарилса, директорлар ва ходимлар ана шу хатти-ҳаракатлари учун жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Ҳар қандай шартномани, фитнани ёки эркин ишбилармонликни чеклаб қўядиган ғайриқонуний тадбирларни тақиқловчи бир қанча қонуний меъёрлар мавжуд. Мана шундай топфадаги қонун бузишлар қаторида нарх белгилашда камситишга йўл қўйиш, мутлақ ҳуқуқли шартномалар тузиш, шахсий бирлашма тузиш, нархларни ўзгартирмаслик, потугри ва чалғитувчи рекламаларни чиқариш каби энг жиддий ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар бор. Агар корпорация ана шу хатти-ҳаракатларнинг биронтасида айбон бўлса, у ҳам фуқаролик қонуни, ҳам жиноий қонун олдида жавоб беради.

Корпорациядаги мансабдор шахснинг масъулияти қандай? Мансабдор шахс қонун олдида жавобгар бўлиши учун унинг ғайриқонуний ҳаракатлардаги иштироки яққол бўлиши керак, лекин баъзида унинг қай даражада иштирок этганлигини аниқлаш қийин бўлади. Агар мазкур хатти-ҳаракатни мансабдор шахснинг ўзи қилган ёки унинг буйруғи билан қилинган бўлса, шунингдек ғайриқонуний ҳаракатга мансабдор шахс розилик берган ёки бевосита унинг руҳсати билан қилинган бўлса, унинг бу жиноятдаги иштироки катта, деб ҳисобланади. Мансабдор шахс бу жиноятга нисбатан бефарқ қараса, лекин ғайриқонуний фаолиятдан хабардор бўлса, бундай ҳолларда қандай иш тутилади? Судлар одатда бундай мансабдор шахс айбловни рад этиши ёки ўз хатти-ҳаракатлари учун жавоб бериши шарт, деб ҳисоблайдилар. Агар мансабдор шахс ўз ходимларининг ғайриқонуний ҳаракатларидан хабардор бўлмаса, холбуки, у хизмат мавқеи юзасидан буни билиши шарт, у ҳолда қандай бўлади? Ғайриқонуний хатти-ҳаракатнинг пайини қирқмаганлиги учун мансабдор шахс шахсан жавобгар бўладими? Корпорациянинг ходимлари ва директорлари худди ана шу сўнгги қоидадан айниқса ёдда тутишлари керак, чунки судларнинг қарорларидан бугун жавобгарликни мансабдор шахсларнинг зиммасига юклаш тамойили бор, улар мансабдор шахслар ўзлари эгаллаб турган лаъозимлари ва хизмат мавқелари сабаб-

ли буларни билишлари ва кўришлари керак эди, деб ҳисоблайдилар. Мансабдор шахс ўз атрофида булаётган воқеалардан мутлақо беҳабар бўлганидагина жавобгарликдан халос бўлиши мумкин.

Трестга қарши қонунларни бузувчилар учун бир неча хил фуқаролик ва жиноий жазо бор: фуқаролик жазосига келганда, АҚШ адлия Вазирлиги келгусида айрим корпорация фаолиятини тўхтатиш ва тугатиш тўғрисида, корпорацияни ёпиб қўйишни сўхд уни муайян активларидан маҳрум этишни талаб қилувчи буйруқларни чиқариши мумкин. Бундан ташқари, ўзига етказилган зарар муносабати билан суд ишнини қўзгаган хусусий шахсга нисбатан ҳам фаолиятини тўхтатиш ва тугатиш тўғрисида буйруқ чиқариши мумкин. Жиноий жавобгар бўлган шахсга 50000 доллардан ошмайдиган миқдорда жарима солинади ёки кўпи билан бир йиллик муддатга қамоққа ҳукм қилинади.

Айрим штатларда корпорацияга ўз хизматчиларига, ходимларига ва директорларига қарз бериш, уларга ёрдам ёрдам курсатиш ҳуқуқи берилади. Шундай қонунлар борки, унда фақат «нисбатан устунроқ акциядорлар»⁵га қарз бериш, шунингдек корпорациянинг мулки етарлича бўлмаганида ёки қарз бериши натижасида қарзларини тулашга қурбон етмаганида ёки гаров сифатида корпорациянинг акциялари берилганида қарз бериш тақиқланади. Айрим штатларда директорларнинг учдан икки қисми овоз берган бўлса қарз бериш тақиқланади (манфаатдор директорлар бундан мустасно) ва, ниҳоят, баъзи штатларда қарз беришни акциядорлар йиғилишида тасдиқлаш талаб этилади.

Акциядорлар одатда директоратнинг дивидент тулаши керакми ёки йўқми хусусидаги қарорлари тўғри ёки нотўғри эканлигига шубҳа билдирмайдилар, улар директорат ноҳалол иш тутди ёки ўз ҳуқуқларини сунистеъмор қилди, деб тахмин қилганларидагина уни дивидент тулашни эълон қилишга мажбур этадилар (буни дивидент туланмаганилиги учун директоратга жавобгарлик юклаш билан чалғитиб юбормаслик керак). Агар бундай ҳолларда суд ижобий қарорга келса, директорат дивидент тулашини эълон қилиши шарт, аммо у бу талабни бажаришдан бош тортган бирон-бир кишига зарар учун ҳақ туланишига жавоб бермайди. Бироқ директорлар дивидент тулашни эълон қилишдан бош тортганлик учун шахсан жавобгар бўладиган вазият ҳам юзага келиши мумкин. АҚШ ички давлат даромадлари кодексига мувофиқ, савдо-санъат ишларини қонуний тарзда олиб бориш учун эмас, балки ўз акциядорларига дивидентга солиқ туламаслик имкониятини бериш мақсадида даромадларни жамлайдиган корпорация мутлақо асосли равишда жазоланади. Директорлар тақсимланган акцияларнинг анчагина қисмига эга бўлсалар ва солиқ туланиши муносабати билан дивидент тулашни кечиктиришдан манфаатдор бўлсалар, бундай ҳолатда улар жавобгарликка тортиладилар.

⁵ Бу ўринда жуда кўп акциялари бўлган акциядорлар назарда тутиладики, улар овоз беришга ҳақ қилувчи таъсир утказишлари мумкин.

Директорлар дивидент тулашни фақат даромад ҳисобидан (ҳеч қачон асосий сармоя ҳисобидан эмас) эълон қилишлари мумкин. Агар улар қонунга хилоф равишда асосий сармоя ҳисобидан дивидент тулашни эълон қилсалар, у ҳолда корпорация олдида ҳам, кредиторлар олдида ҳам жавоб берадилар ва жинойи жазога тортиладилар. Тулов қобилиятига эга бўлмаган кредиторларнинг бирига бошқасига нисбатан устунлик бериш ғайриқонуний ҳисобланади. Бу қоида корпорацияга ҳам тааллуқлидир. Агар корпорация шундай қилса, акциядорлар ва кредиторлар бундай хатти-ҳаракат учун директорлар ва ходимларни жавобгарликка тортадилар. Тарқатилмаган акциялар даромаддан ташқари бошқа манбалар ҳисобига сотиб олиниши мумкин эмас. Агар директорлар бу қоидадан бузсалар шахсан жавобгар бўладилар.

Директор шахсан бирон-бир нарсадан манфаатдор бўлган ҳолларда у овоз беришдан тийилиб туриши керак ва унинг овози кворумни аниқлашда ҳисобга олинмаслиги лозим. Аммо бу ўринда эҳтиёткорликка риоя қилиш даркор. Директор овоз беришда қатнашмаса ҳам ва унинг овози кворумни аниқлашда ҳисобга олинмаса ҳам, у кенгашда устунлик қилиш мумкин. Масалан, бундай директор бошқа директорларнинг яқин қариндоши бўлиши ёки корпорация акцияларининг назорат мажмуига эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда ўзаро зиддиятли манфаатлар туфайли битимни барбод этмаслик учун уни тасдиқлаш мақсадида акциядорларнинг йиғилишини чақириш имкониятини куриб чиқиш лозим. Акциядорларнинг йиғилиши мустақил ваколатни таъминлайди.

Суд корпорациянинг ишларига аралаша олади ва директорлар ўз хизмат мавқеини очиқдан-очиқ сунистеъмоқ қилган ва бу нарса корпорациянинг маблағлари талон-торож бўлишига олиб келган ҳолларда директорлар ёки акциядорларни мукофотдан маҳрум этиш масаласи хусусидаги қарорни куриб чиқади. Суд бундай ишларни куриб чиққач, мансабдор шахсларни мукофотлаш тўғрисидаги қарорни бекор қилади.

Корпорация директорига ва ходимларига нисбатан қўйиладиган талаблар турлича. Директор бир вақтнинг ўзида корпорация билан рақобатлашаётган бошқа тижорат корхонасида ҳам ишлаши мумкин. Бу тўғри, чулки директор одатда мукофот олмайди ёки шартли равишда мукофот олади. Бироқ директор рақобатнинг меъёр доирасидан чиқувчи ва қонун билан тақиқланувчи ҳаракатлар ҳам қилиши мумкин. Масалан, корпорация мижозлари рақобат қилаётган фирмага ўтиб кетиши; корпорация фаолиятига доимий равишда зарар келтирадиган ҳаракатлар қилиши; фойдали битимни бекор қилишга ва рақобатлашаётган компаниянинг ана шу битимни тузишига ёрдам бериши; ўзининг хусусий корхонаси ишлайдиган соҳада савдо ишларини тўхтатиб қўйиши мумкин.

Ходимга келганда, шуни айтиш керакки, у бутунлай корпорация ишлари билан банд бўлмоғи ва ўзининг бугун кучини шунга сарфламоғи лозим. Чулки ходимнинг ўзи меҳнат қилаётган кор-

хона билан рақобат қилаётган корхонада ҳам ишлаши ходим учун мажбуриятни бузиш ҳисобланади.

Агар корпорация акция сармоясини қисқартириш йўли билан фойда олишни мулжалласа директор акцияларни сотиб ололмайди. Бошқа корпорацияларнинг акцияларига нисбатан уларни сотиб олишда ҳеч қандай чеклашлар бўлмайди.

Қимматли қоғозлар тўғрисида 1933 йилги қонун ва қимматли қоғозлар билан биржа операцияси ҳақидаги 1943 йилги қонун Конгресс томонидан корпорация акциялари билан қаллоблик қилишнинг олдини олиш мақсадида қабул қилинган эди. Ана шу қонунлар амал қиладиган корпорацияларда аризаларни, ҳисоботларни ва ҳужжатларни рўйхатдан потўғри ўтказганлиги учун директор фуқаролик ва жиний жавобгарликка тортилиши мумкин. Бундан ташқари, биржада рўйхатга олинган акциялар ҳар қандай турининг 10 фоиздан кўпроғига эга бўлган шахс ва ана шу акцияларни чиқарган ҳар бир ходим ва директор корпорациянинг барча акцияларини, ўз ихтиёрларида бўлган рўйхатга олинмаган барча акцияларнинг сони кўрсатилган аризани тақдим этишлари керак.

IV боб

ШАРТНОМА ТУЗИШ ТАРТИБИ. ҲУҚУҚДОРЛИК ВА САЛОҲИЯТЛИЛИК

Шартномаларга ваъда, битим сифатида қаралади ва уларни бажаришга томонларни суд орқали мажбур қилиш мумкин. Америка цивилизацияси шартномалар системасига асосланади ва улар албатта бажарилиши шарт. Аниқликни таъминлаш мақсадида шартнома уни тузувчи шахс эркинлигини ихтиёрий равишда чеклайди. Шу боисдан шартнома тузишни тартибга соладиган аниқ қоидаларни билиш жуда муҳимдир. Ваъда исталган пайтда берилиши мумкин. Ҳуқуқий кучга эга бўлган шартнома ваъдаси қачон ўзига хос шартномага айланади? Бунда ўзаро розиликсиз, ўзаро қониқишсиз, томонларнинг салоҳиятсиз шартнома тузиб бўлмастлигини эсдан чиқармаслик керак.

Ўзаро розилик. Бу нарса баъзида «фикрларнинг монанд келиши» деб талқин қилинади. Аммо бу жуда дадил гапга ўхшайди. Икки ёки бир неча томон ўртасидаги оқилона битим томонлар мулжаллаётган барча нарсани ва қонуи талабларига мос келувчи ҳамма жиҳатларни ўз ичига олади. Битим озгаки, ёзма ёки шунчаки сўз билан, ёки ҳаракат тариқасида тузилиши мумкин. Битим тузишнинг ҳуқуқий тартиби икки босқичга бўлинади — бир томон таклиф киритади, иккинчи томон бу таклифни қабул қилади. Биринчи босқич **оферта** (таклиф), иккинчи босқич **акцепт** (таклифни қабул қилиш) деб аталади. Ҳар икки томон барча ҳуқуқий расмийчилик учун жавоб беради, ана шундан кейин қонуний мақсадларни амалга ошириш учун ўзаро розилик юзага келади.

Ариза оферта, деб ҳисобланиши учун таклиф жиддий шаклда, моҳияти жиҳатидан ҳақиқий таклиф бўлиши керак, яъни у пухта аниқлаб олинган, таклиф бериш мулжалланаётган шахс эса ундан хабардор қилинган бўлиши лозим. Ҳазил тариқасидаги ариза ҳақиқий оферта бўлолмайди, шунинг учун бундай ҳолларда «ақлли одам» нуқтаи-назаридан текшириб куришга тўғри келади. Агар ақлли одам бундай ҳазилни жиддий қабул қилса, атайин қилинганми ёки йўқми, бундан қатъи назар, таклиф оферта, деб ҳисобланади.

Битим тузишда оферта билан таклиф уртасида фарқ бор. Таклиф бошқа кишига оферта қилиш маъносига кўпроқ тўғри келади: Прейскурантлар, фармойиш тусидаги хатлар ва рекламалар одатда битим тузишга таклиф, деб ҳисобланади. Уларни оферта дейиш учун миқдор масалалари ва шартлар яхши аниқлаб олинмаган. Лекин уларни моҳиятига кўра оферта дейишга одатланишган. Кенг оммага реклама (тарғиб) қилинаётган молларнинг чекланган миқдори ва ҳажмига сотувчи эга бўлиши мумкин ва улар «биринчи келган — биринчи олади» қондасига кўра сотилади. Бундай талқин қонуннинг «ақлли киши»ни нималар кутиши мумкинлиги тўғрисидаги қондасига тенгдир.

Қурилиш ишлари савдоси эълон қилинса оферта бўлмайди: савдо эълон қилиш оферта қилишга таклиф, холос. Қурилишга буюртма бериш оферта ҳисобланади ва у бошқа барча оферталарга ухшашдир, оферта ҳар қандай пайтда, қабул қилиб олингунга қадар ҳар қандай буюртмани қабул қилиш ёки ҳамма буюртмаларни рад этиши мумкин. Бу қоида умумий ҳуқуқдан келиб чиқади. Бироқ бир қанча штатларда давлат муассасалари пудратчидан арзон нархларда қурилиш ишларига буюртма қабул қилишини талаб этувчи қонунлар қабул қилинди.

Оферта қилган шахс у қабул қилингунга қадар истаган вақтида уни қайтариб олиши мумкин. Ҳатто оферта қилувчи киши оферта муайян санагача эканлигини аниқ белгиласа ва ўз таклифини қайтариб олмасликка ишонтирса, у офертани қабул қилингунга қадар ёки шунга асосланган ҳаракат амалга ошгунигача қайтариб олиши мумкин. **Опцион** ушбу қонданинг яққол ифодасидир. Лекин опционлар офертадан юкори туради, бу офертани очик қолдириб туриш тўғрисидаги шартномадир. Томонлар бошқа ҳар қандай шартнома сингари опцион бўйича ҳам мажбурият қабул қиладилар. Опцион, агар икки томонни қониқтирувчи, ёки айрим штатларда кўзда тутилганидек, ёзма асосда тузилган бўлса, у мажбуриятни юзага келтиради. Айрим штатларда ўз таклифини қайтариб олиш имкоияти ҳақидаги қоида ўзгартирилган. Шу қонунга кўра, қайтариб олмаслик шартли курсатилиб, ёзма равишда қилинган оферта қайтариб олинмайди. Агар сиз офертангиз шартини ўзгартирмоқчи бўлсангиз ёки офертани шартли қилмоқчи бўлсангиз, янги оферта вужудга келади ва у ўз кучини йўқотган дастлабки оферта сингари аҳамиятли булади.

Оферта қилинганидан кейин иккинчи ва одатда сунгги босқич акцепт ҳисобланади. Ҳақиқий ҳуқуқий акцепт шакли офертага боғлиқ. Агар оферта ваъда олиш учун қилинган бўлса, акцепт ҳам ваъда шаклига эга бўлиши керак. Агар оферта ҳаракат шаклини пазарда тутса, у ҳақиқий ҳуқуқий акцент бўлиши мумкин. Ваъда кетидан ваъда бериладиган шартнома энг кўл учрайди. Бундай шартнома икки томонлама (оферта ҳам икки томонлама ҳисобланади) шартнома сифатида маълум. Офертадан бир томонлама бўлган шартнома камроқ учрайди. Бу таклиф ёки оферта ҳаракатини назарда тутувчи шартнома ҳисобланади.

Бир томонлама шартнома тузиш офертаси талаб этилаётган ҳаракатни амалга ошириш йўли билан акцентланади. Ҳаракатни қилишга ваъда бериш акцент ҳисобланмайди. Бундай ваъданинг мутлақо аҳамияти йўқ. Бундай ваъда оғзаки ёки ёзма тарзда бўлиши ёки ўз хатти-ҳаракати билан шундай ваъдани бераётгандек бўлиши мумкин. Зиммасига мажбурият олиш таклиф этилаётган киши ўз хатти-ҳаракати билан ниятини яққол маълум қилиши керак. Бунда ҳеч қандай расмийчилик талаб этилмайди, чунки акцент қўл сиқиш, бошни қимирлатиб қўйиш, қўлни кутариш билан ўз ниятини ёки ҳужжатга имзо чекканлигини тасдиқлаш шаклларида бўлиши мумкин.

Сукут акцент бўлиб хизмат қила олмайди. Ҳатто кимдир шунга ишора қилса, у акцент шакли сифатида қабул қилинмайди. Савдо амалиётида кўпинча айёрлик қилишади ва истиқболли мижозга муайян миқдордаги товарни юбора туриб, унга харид нархни ўтказишни ёки товарни қайтаришни таклиф қилишади. Бу ўринда, биринчи ҳолдагидек мижоз томонидан ҳеч қандай мажбурият юзага келмайди. Унинг сукут сақлаши акцент шакли деб ҳисобланмайди.

Оферта таклиф этилган шахсдан бошқа ҳеч ким акцент қилолмайди. Айни вақтда сизнинг хабарингиз бўлмаган офертани акцентлаб бўлмайди. Йўқотилган буюмни топиб олган киши уни қайтариб бераётганида мукофот бериш эълон қилинганини билиб қолиб, офертани қабул қилишини айтиши бунга яхши мисолдир. Ҳолбуки, бундай ҳол кўзланаётган бир томонлама акцентнинг моҳиятини ташкил этади; бундай вазият икки томонлама акцентда ҳам бир хил бўлади. Офертага жавобан қилинмаган ҳаракат ёки ваъда акцент бўлолмайди. Юқорида айтиб ўтилганидек, янги оферта масаласини кўриб чиқиш чоғида ва дастлабки оферта рад этилганида акцент офертанинг шартларига мос келиши лозим. Агар акцентда бироқ-бир янги таклиф ёки шарт бўлса, ёхуд аксинча бўлса, у офертанинг шартини ўзгартириб юборади, бундай акцент янги таклифга айланади, бунинг асосида дастлабки оферта рад этилади ва қабул қилинмайди.

Одатда битим тузаётган томонлар бир хил хатога йўл қўядилар, фикрлари ҳақиқатан ҳам ўхшаш бўлади ва чинакам шартнома вужудга келмайди. Бундай битим ҳуқуқий кучга эга бўлмайди ва ҳар бир томон ўз хоҳишига кўра уни бекор қилаолади. Ўзаро хатоликлар шартноманинг моҳиятини, ўзига хос хусусиятларини аниқлашга, шунингдек томонларнинг шахсини тасдиқлашга ёки шартнома шартларга тааллуқли бўлиши мумкин. Мажбурият бажарилмаганида ҳеч ким ишни судга ошириши мумкин эмас. Ўзаро хато шартноманинг моҳиятига дахлдор бўлиши ва фақат томонларнинг фикри бўлиб қолмаслиги керак.

Агар шартномани тузиш чоғида, томонлардан бирининг нияти бошқа томондан чўчиб намоён этилса, шартнома ихтиёрий тузилган бўлмайди ва бу шартнома ҳуқуқий кучга ҳам эга бўлмайди. Бу зўравонлик қўллашнинг энг жиддий кўринишларидан биридир.

Зуравонлик бир неча йул билан амалга оширилиши мумкин: томонлардан бирининг калтаклайман, деб дуқ қилиши ёки мулкени тортиб олиш ёхуд йуқ қилиб ташлаш таъҳиди ёки шахсни, унинг яқин қариндошларини жиноий таъқиб қилиш билан қурқитиш орқали бўлади. Жиноий таъқиб қилиш билан хавф солаш зуравонлик, деб ҳисобланади, лекин фуқаролик судини қўзғаш билан қурқитиб бўлмайди. Одатда зуравонлик деб таърифланадиган ҳаракат ғайриқонуний ҳисобланади. Агар кимдир бошқа билан янги шартнома тузиш мақсадида бунисини бузман, деб қурқитса, бу зуравонлик ҳисобланмайди. Агар кимдир молиғизини сотишни қонунга хилоф равишда таққилаб қўйса ёки қалбаки айблар асосида сизнинг қамоққа тушишингизга эришса, бундай ҳаракат зуравонлик, деб таърифланади.

Ўзаро мамнунлик. Бу нарса ваъда бераётган ёки шу ваъдага қўз тутаётган шахснинг хатти-ҳаракатидан ўзини тийиб турадиган киши оладиган қандайдир моддий манфаатдир. Ўзаро мамнунлик ҳар хил шаклда бўлиши мумкин. Бу ваъдага қўз тикаётган (қарз бўйича кредитор) шахс томонидан қилинадиган хатти-ҳаракат, анча миқдордаги пул, қандайдир қимматли буюм бўлиши мумкин. Ваъда учун ўзаро мамнунлик оферентнинг талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Таклиф қилувчи шахс фойда олиши ёки кимдир бирон-бир ҳаракатдан воз кечиши, агар бу талаб қилинган фойда ёки ҳаракатдан воз кечиш бўлса, етарли эмас.

Одатда суд ўзаро мамнунлик (қониқиш) қай даражада экани билан қизиқмайди. Шартнома тузишнинг тўғри ёки нотўғрилигига баҳо бериш эмас, балки ана шундай ўзаро қониқиш борлигини ва шартнома тузишнинг қонунийлигини аниқлаш суднинг вазифасига киради. Аввалги ўзаро қониқиш ҳуқуқий кучга эга бўлмайди. Ўзаро қониқиш моҳияти ваъда бериш чоғида талаб этиладиган ва қўтиладиган жараёндир. Қуриниб турибдики, ваъда бераётган киши утган йилларда қилинган нарсаларни талаб ҳам қилмайди, кутмайди ҳам.

Масалан, олтмиш бешларга кириб қолган хизматчилардан бири истеъфога чиқди дейлик. Қорхона эгаси унга шу пайтгача пенсия хусусида ҳеч қандай ваъда бермаганди, чунки компанияда пенсия жамғармаси йуқ эди. Бироқ бу садоқатли, ҳалол хизматчи бўлганлиги сабабли компания эгаси уни қарилгида моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш тадбирларини қўришни хоҳлаб қолди ва унга умрининг охиригача ҳар ойда 300 доллар тўлаб туришга ваъда берди. Бундай туловни у бир неча йил мобайнида тўлаб борди, кейинчалик, компания бир қатор муваффақиятсизликларга учрагач, уни тўлашни тўхтатиб қўйди. Бу ҳолатда компания ҳуқуқий жиҳатдан ҳеч қандай жавобгар бўлмайди, чунки пенсия тўлаш учун шартнома мажбуриятлари тузилмаган. Компания эгаси хизматчига ваъда берганида, бунга жавобан қониқишни сезмаган, чунки ёлланган ходим ҳалол хизмат қилиб бўлганди. Берилган ваъдага жавобан қониқиш йуқлиги учун судга мурожаат қилинмайди. Мисол учун, кимдир хайрия ёки

диний ташкилотга бадал тулашни ваъда қилди. Бундай ваъда суд орқали амалга оширилиши керакми? Қуришиб турибдики, бу ўринда узаро мамнунлик бўлмайди. Шу боисдан ваъдани бажариш учун ҳуқуқий мажбурият юзага келмайди. Чунончи, черков жамғармаси янги бино қуриш учун маблағ туллашни уюштирди. Ишбилармон кўшилардан бири 5000 доллар бераман, деб имзо чекди. Бироқ, у молиявий жиҳатдан қийналиб қолгач, ўз ваъдасини бажаришдан бош тортди. Черков тулланган маъълумотлар асосида бир янги бино қуриш учун шартнома тузганди. Бу ўринда ишбилармон киши қонуний жиҳатдан мажбуриятини зиммасига олганди, чунки черков унинг ваъдасига таяниб янги бинони бошламоқчи эди.

Берилган ваъда муносабати билан рад этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш — бу қонуний таъриф юқорида баён этилган ҳолатларда қўлланилади. Айтайлик мистер Смит пудратчи, у савдо ишларида катнашмоқчи ва лойиҳанинг қисмлари бўйича асосий пудратчилардан илтимоснома олишга ҳаракат қилади, бундан у ўз харажатларини ҳисоб-китоб қилиш учун асос сифатида фойдаланимоқчи. У шартнома тузиш учун шундай ҳуқуққа эга бўлгач, асосий пудратчиларни ўз илтимосномаларида курсатилган нархларга риоя этишга мажбур эга оладими, ҳолбуки, унинг ўзи асосий пудратчиларнинг аризаларини ҳеч қачон расмий равишда қабул қилган эмас, шу боисдан асосий пудратчилар ўз ваъдалари ёки таклифлари бўйича қаноат ҳосил қилишмаган. Бу уларнинг ўз ваъдаларидан воз кечишларини билдирадими? Бу ўринда «берилган ваъда муносабати билан рад этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш» вазиятидан фойдаланилади. Асосий пудратчилар ўз илтимосномаларидан воз кечиш ҳуқуқига эга эмасликлари қонунда белгилаб қўйилган.

Агар таклиф қабул қилиш вақт билан боғлиқ бўлса, унинг натижалари ўзгача бўлади. Масалан, илтимоснома топшираётган асосий пудратчи «қабул қилиш муддати муайян кундан бошлаб 15 кундан ошиб кетмасин» деб шама қилиб қўйган бўлса, у ушбу ҳужжат юзасидан мажбурият олмайди, агар ҳужжат белгиланган муддатда қабул қилинмаса, «берилган ваъда муносабати билан рад этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш» вазияти юзага келмайди. Бунда мазкур илтимоснома асосида бирон-бир ҳаракат қилинганлиги ёки қилинмаганлигининг аҳамияти йўқ.

Шартномани тузишда ҳуқуқдорлик ва салоҳият. Ҳар бир киши ҳам ҳуқуқий кучга эга бўлган шартномани туза олмайди. Умуман олганда қонун олдида ҳамма баробар. Бироқ бу қондмуайян шахснинг даъво қилиш кучига эга бўлган шартнома тузишга қобилияти туғрисидаги масалага тааллуқли эмас. Одамларнинг айрим гуруҳлари, қонун нуқтан-назаридан, шартнома тузишда ўз манфаатларини ҳимоя қилишга умуман қобилиятли эмас, деб ҳисобланади. Шу боисдан қонун уларнинг манфаатларини ҳимоя қилади.

Ҳуқуқий кучга эга бўлган шартномани тузиш учун одам ақлли, оқилона қарорларни қабул қилаоладиган ва ўзи қилаётган ишнинг оқибатларини тушунадиган бўлиши лозим. Бироқ айрим тоифадаги кишилар шартнома тузишга умуман лаёқатли эмас, деб ҳисобланадилар. Масалан, руҳий касаллар, ақли ожиз кишилар ва болалар шулар жумласидандир. Агар лаёқатсиз киши шартнома тузмоқчи бўлса, суд шартноманинг бир қисми ёки ҳамма шартлари мажбуран амалга оширилишини рад этади. Шартнома тузишга лаёқатсизликнинг турига ва вазиятга қараб у ҳақиқий эмас деб эълон қилинади ёки томонларнинг хоҳишига қараб ҳақиқий, деб талқин этилади. Бироқ бундай шартноманинг натижаси адолатсизликка олиб келиши мумкин.

Балоғатга етмаган фарзанди тузган шартнома бўйича ота-она жавоб берадими? Агар ота ёки она шартномада ҳақиқий томон бўлмаса, у жавобгар бўлмайди. Агар фарзанд аслида ҳам ота-онасининг вакили бўлса, ота ёки она ишончли вакил умумий қоидалари асосида жавобгар бўлади. Агар ота ёки она балоғатга етмаган боласини барча зарур нарсалар билан таъминламаса, охир оқибатда у учинчи шахс олдида жавобгар бўлади. Ота ёки она ўзининг балоғатга етмаган болаларини қарамоғда сақлаш мажбурияти зиммасида экан, шунга яраша уларни ёнидан кетказмаслиги ва уларнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилиб туриши, уйдан ташқарида тошган пулини текшириб туриши лозим. Умумий қоидага қўра агар ўсмир ўзи ишлаб топган пулни ота-онасига бермаса, улар боланинг маошнини, ҳатто у болага туланган бўлса ҳам, корхона эгасидан талаб қилиб олишлари мумкин.

Қўпинча маст ҳолатда бўлиш шартнома мажбуриятларини бажаришга қарши далил эмас. Агар маст бўлган шахс ўзаро муносабатларнинг хусусиятларини тушунишга қодир ҳолатда бўлмаса, шартнома ҳуқуқий жиҳатдан қонуний эмас деб ҳисобланади. Шахс ҳушёр ҳолга келганда, унга муайян вақт бериладики, бунда у шартнома тузишдан воз кечиши ёки уни тасдиқлаши мумкин. Бу ўрнида ҳам балоғатга етмаган болалар ва руҳий касаллар билан бўлганидек ёшига қўра, ўзаро қониқяш қоидалари қўлланилади. Шартномани даъво йўли билан ҳимоя қилиш мумкин бўлиши учун унинг мавзун ҳақиқий бўлиши зарур. Бошқача айтганда, унинг объекти қонуний бўлиши зарур. Шартномада ғайриқонуний ҳеч нарсага йўл қўйиш мумкин эмас. Агар шартномада жиноят содир қилиш кузда тутилса, шартнома ғайриқонуний ҳисобланади. Шартларида ўз бепарволиги билан руҳсатномани янгиланмаган брокерга кўчмас мулк бўйича битим тузиш учун воситачилик ҳақ тўлови қайд этилган шартнома ҳам ҳақиқий эмас деб ҳисоблавиши мумкин. Шартнома шартлари бузилмаса ҳам жамоат тартибига зид бўлган хатти-ҳаракатларни кузда тутувчи шартнома ғайриқонунийдир. Қўрииб турилдики, ғайриқонуний шартномаларнинг ана шу хилма-хил турларини қамраб олувчи ягона қоида бўлиши мумкин эмас. Уларга жамоатчилик фикри нуқтан назардан қараш керак.

Энди қонунга зид шартномалар турларини ва уларнинг оқи-батларини кўриб чиқамиз.

Жиноят содир этиш тўғрисидаги шартномалар ҳақиқий эмас (купинча шартноманинг ўзи ҳам жиноят ҳисобланади). Қонунга қура бирон-бир кишини у содир этган жиноий ҳаракат учун жазо-ланишидан ҳимоя қилиш тўғрисидаги шартнома ҳам ҳақиқий эмас деб ҳисобланади ва даъводан ҳимоя қилинмайди.

Фуқаролик ҳуқуқини бузиш тўғрисидаги шартнома жиноят содир этишни кўзда тутувчи битим сингари ҳақиқий эмас. Қонунда оғзаки тарзда ҳақоратлаш ёки жисмонан зўравонлик қилиш билан қўрқитиш, калтаклаш, тўхмат қилиш, бўхтон ёғдириш ва моддий зарар келтириш кўзда тутилган шартномаларни тузиш мумкин эмаслиги алоҳида кўрсатилган. Кимнингдир патент ҳуқуқини, муаллифлик ҳуқуқини, товар белгиси тўғрисидаги қонидани бузиш ёки учинчи шахс билан тузилган шартнома мажбуриятларини бажармасликка кимнидир гиж-гижлаш мақсадида тузилган шартнома ҳуқуқий кучга эга бўлмайди. Чунки қонуний шартнома мажбуриятини бажармасликка атайин ундаш қонунни бузиш, деб ҳисобланади. Ана шу мақсадни кўзлаб тузилган шартнома даъводан ҳимоя қилинмайди.

Бошқа кишиларни алдаш учун тузиладиган шартнома. Алдамчилик қонунни бузиш демакдир. Шу сабабли кимгадир бошқа бир кишини алдашда ёрдам бериш учун тузилган ҳар қандай шартнома ҳақиқий эмас.

Судхўрлик. Агар пул қайтариб бериладиган ва унга туланадиган фоиз ставкалари қонунда кўрсатилганидан юқори буладиган шартнома мавжуд бўлса, бу судхўрлик деб аталади. Бундай битим тузиш купгина штатларда тақиқлаб қўйилган. Турли штатларда фоиз ставкалари турлича. Судхўрликка турли штатларнинг қонунларида турлича ёндашилади. Айрим штатлардаги қонунлар бир томонни оладиган ортиқча фоиздан маҳрум қилишни, бошқасида эса ортиқча фоизни икки ёки уч ҳисса ундириб олишни, қолган штатларда эса фоизлар қонунда белгиланган ставкадан ошиши ёки ошмаслигидан қатъи назар, барча фоизларни олиш ҳуқуқидан маҳрум этишни кўзда туттади. Бир қанча штатларда судхўрлик бутун қарзни қайтариб олиш ҳуқуқидан маҳрум этилади.

Якшанба куни тўғрисидаги қонун. Штатларнинг ва маҳаллий идораларнинг якшанба куни ишбилармонлик билан шуғулланиш, шунингдек якшанба куни тузилган шартномалар хусусида хилма-хил қонунлари мавжуд. Агар фаолиятнинг муайян тури билан якшанба куни шуғулланиш қонунда ман этилган бўлса, шу куни ана шу фаолият билан шуғулланишни кўзда тутувчи барча шартномалар, қачон тузилганидан қатъи назар, даъводан ҳимоя қилинмайди. Агар қонун якшанба кунлари тижорат шартномаларини тузишни тақиқласа, уларнинг бажарилиш давридан қатъи назар, якшанба куни тузилган шартнома ҳақиқий эмас, деб ҳисобланади. Масалан, муайян штатнинг қонунда якшанба куни

шартнома тузиш тақиқланади, ишбилармон киши эса шу куни ўз ҳамкасби билан учрашиб, фабрика учун хом ашё сотиб олиш хусусида шартнома тузди. Агар унинг шериги материал етказиб беришдан воз кечса, унга қарши мажбуриятни бажармаганлик тўғрисида суд ишینی қўзғаш мумкин эмас.

Жамоат тартибига зид бўлган шартномалар. Қонунни бузувчи барча жиноятлар ва ҳаракатлар жамоат тартибига зид эканлиги яққол кўриниб туради. Бироқ бирорта ҳам қонун тақиқла-маса-да, жамоат тартибига зид деб ҳисобланадиган айблар бор. Бундай ноҳуя ишларни амалга ошириш учун тузилган шартно-малар ҳақиқий эмас ва ҳуқуқий кучга ҳам эга эмас.

Уйланишга халақит берувчи шартномалар. Уйланишдан ти-йилиб туришга қаратилган шартнома жамоат тартибига зид бў-либ, ҳуқуқий кучга ҳам эга эмас. Бироқ уйланишдан бутунлай воз кечиш тўғрисидаги шартномани муайян ёшга етиш хусусидаги шартномадан фарқлай билиш керак.

Давлатнинг мансабдор шахсига таъсир ўтказиш тўғрисидаги шартнома. Давлатнинг мансабдор шахсига ғайриқонуний тарзда таъсир ўтказишга ҳар қандай уриниш жамоат тартибига зид бў-либ, одатда жиноят ҳисобланади. Давлатнинг мансабдор шахсига шундай таъсир ўтказиш мақсадини кўзлайдиган шартнома ҳақи-қий эмас, лекин баъзида қонуний тарафкашликни ғайриқонуний таъсирдан ажратиш кийин. Агар шартнома давлатнинг мансаб-дор шахсига ҳалоллик билан фактлар ва далилларни тақдим этиш йўли орқали таъсир кўрсатиш мақсадида тузиладиган бўл-са, бу ҳақиқий шартномадир. Иккинчи томондан, таъсир ўтказиш-нинг билвосита усулларида фойдаланилса, шартнома ўзининг ҳуқуқий кучини йўқотади. Федерал ҳукумат ва штатларнинг қо-нун чиқарувчи идоралари сунистеъмолларнинг олдини олиш мақ-садида тарафкашликка қарши қонунлар қабул қилган. Улар та-рафкашликни умуман бекор қилиш мақсадини эмас, балки унинг шаклларини тартибга солишни ўз олдиларига вазифа қилиб қўй-ганлар. Шартномавий мажбуриятлар хусусидаги умумий қоида-лар шундан иборатки, сиз қонунда белгиланган ўз ҳуқуқ ва им-тиёзларингиздан, агар улар фақат сизнинг фойдангизга қаратил-ган бўлса, воз кечишингиз мумкин. Лекин сизнинг ҳуқуқларин-гиздан жамият фойда кўраётган бўлса, сиз улардан воз кеча олмайсиз.

Масалан, даъво қилиш муддати тўғрисидаги қонунни олиб кўрайлик. Томонлар ўз ҳуқуқларидан воз кечиш, даъводан ҳимоя қилиш муддатига мурожаат этмасликка келишилган шартнома ҳам бўлиши мумкин. Агар шартномада баромад ёки талофот би-лан боғлиқ даъво тўғрисида муайян муддат ичида маълум қилиш шартлигини белгиловчи қоида бўлса, бундай шартнома мазкур муддатда, асоссиз равишда қисқа белгиланган ҳоллардан таш-қари, ҳуқуқий кучга эгадир. Ижарачи, масалан, ўз турар жойи-ни кўчмас мулк эгаси ҳисобига таъмирлашдан иборат ўз ҳуқуқи-дан воз кечиши мумкин.

Юқорида қурилган барча ҳуқуқлар хусусий ҳуқуқ доирасида бўлиб, улардан воз кечиб бўлади. Бу ҳуқуқлардан фарқли улароқ ёлланган ишчи ҳақ олиш ва ишсизликка қарши суғурта қилиниш ҳуқуқларига эга. Бу ҳуқуқлар хусусий ҳуқуқ доирасига кирмайди ва улардан воз кечиб бўлмайди. Мисол учун, ишчи ёлланганда ёлланиш шарт сифатида ишсизликка қарши суғурта қилиниш ҳуқуқидан воз кечадиган шартнома имзоланади. Бундай шартнома эса ҳақиқий эмас.

Шартномаларнинг турлари. Шартнома «...ларни эътиборга олиб», «юқорида айтилган», «томонлар биринчи навбатда» сингари ҳуқуқий ибораларга бой, шунингдек шартномавий мажбуриятларни тасдиқловчи муҳр босилган ва лента қадалган мураккаб расмий ҳужжатдир. Бироқ шартномаларнинг ҳаммасини ҳам бундай расмий ҳужжат деб ҳисоблаб бўлмайди. Бинобарин, ёзма ёки оғзаки шаклдаги шартномаларнинг ҳаммаси ҳам ҳуқуқий таърифларни қўллаб тузилмайди. Автобустга чиқаётган йўловчи пул қутисига ҳар гал танга ташлаганида емакхонада ўзига таом буюрадиган ёки ўз кўйлагини кир ювиш корхонасига берадиган ёхуд саквояжини станцияга толширадиган мижоз сингари шартнома тузади. Уларнинг ҳаммаси шартномада қатнашган томонлар ҳисобланади.

Шартномаларнинг турлари хилма-хилдир ва улар қонуний мақсадларни амалга ошириш учун тузилади.

Аниқ ифодаланган ва кўзда тутиладиган шартномалар. Аниқ ифодаланган шартнома томонларнинг нияти ёзма ёки оғзаки тарзда тула баён қилинган шартномадир. Кўчада кетаётган бир киши иккинчи бир киши билан учрашиб қолиб, унга ўз автомашинасини 2000 долларга сотмоқчи бўлди. Иккинчи киши автомобилни шу нархга сотиб олишга рози бўлиши мумкин. Бир-бирларига хат ёзиб ҳам ана шундай натижага эришиш мумкин. Ҳар икки ҳолда ҳам аниқ ифодаланган шартнома тузилади.

Кўзда тутиладиган шартнома. Бу томонларнинг нияти сўз билан эмас, балки хатти-ҳаракатлари билан ифодаланган шартномадир. Бундай шартнома томонларнинг хатти-ҳаракатидан англашилиши керак. Емакхонада таом буюриш бунга энг яхши мисол бўла олади. Мижоз емакхона эгасига: «Агар менга таом келтирсангиз, таомномада кўрсатилган нархда ҳақ тулашга ваъда бераман»,— демайди. Мижоз ўз хатти-ҳаракати билан тановул қилиш ниятида эканини билдиради ва шунинг ўзи шартнома тузилганлигини англатади. Агар аниқ айтадиган бўлсак, бу амалда кўзда тутиладиган шартнома ҳисобланади. Бу шартноманинг қонунда назарда тутиладиган бошқа хили ҳам бор. Бир томон иккинчи томон ҳисобидан виждонсизларча бойлик ортиришга йўл қўймаслик учун мавҳум (квази) шартнома деган тушунча пайдо бўлди. «Мавҳум шартнома» ҳолати юзага келганида бирор томоннинг на шартнома тузиш, на бир битимга келиш ва на ваъда бериш нияти бўлади. Бироқ, текинга бирор нарса олаётган киши қонунга кўра унинг оқилона нархини тулаши шарт.

Шу сабабли баъзи ҳолатларда бир шахс иккинчи шахсга узи билмаган ҳолда фойда берса, суд наф қўрган кишини олган ҳамма нарсаи учун ҳақ тўлашга мажбур қилади. Масалан, сиз соҳил бўйидан уй қуриш мақсадида ер сотиб оласиз ва қурилиш учун пудратчи билан шартнома тузасиз. Кейинчалик ер сотган одам хато қилганидан афсусланаётганини, у сизга иморат қуриш учун ерни нотўғри кўрсатганини айтади. Маълум бўлишича, бу ер учинчи киши — Жозеф Т. Смитга тегишли экан. Бунинг устига Смит тайёр уйга кўчиб кириб яшаётган экан. Хуш, бундай ҳолда қурилишга кетган харажатни ким тўлаши керак? «Маъхум шартномалар» тўғрисидаги назарияга мувофиқ Смит иморатни қўрган пудратчи билан ҳисоб-китоб қилиши лозим.

Бажарилган ва бажарилиши керак бўлган шартномалар. Бажарилиши керак бўлган шартнома — кўзда тутилган шартлар ҳали бажарилмаган шартномадир. Шартномани иккала томон эмас, бир томон қисман ёки тўла бажарган бўлса, шартнома қисман бажарилган ҳисобланади. Агар шартнома тўла бажарилган бўлса, бу томонлар шартномавий мажбуриятларнинг ҳаммасини бажарганини билдиради. Бундай шартнома суднинг муҳокамасига камдан-кам ҳолларда қўйилади.

Биргаликдаги масъулиятни назарда тутадиган ва қарздорларнинг биргаликдаги ҳамда алоҳида масъулиятини назарда тутадиган шартномалар. Шартномани гарчи беш киши имзолаган бўлса ҳам унда фақат иккита томон бўлади. Масалан, тадбиркор М. А. Горелик «Радуга» ширкатига юк автомобили сотиш юзасидан шартнома тузади, ширкат номидан шартномани шериклардан Л. И. Бершадский, А. Б. Комаровский, В. А. Кремер имзолайдилар. Улар бу юк автомобилидан ўз тижоратчилик фаолиятида фойдаланадилар. Лекин ширкат синади. Шу муносабат билан юк машинасининг собиқ эгаси қаттиқ ташвишга тушади ва ширкатдаги шериклар биргаликда жавобгар бўладими ёки алоҳида-алоҳида жавобгар бўладими, деган масалани аниқлашга ҳаракат қилади.

Агар жавобгарлик фақат биргаликда бўлса, М. А. Горелик пулсиз қолади. Гарчи ширкат эгаларидан ҳар бирининг банкда алоҳида-алоҳида ҳисоб дафтарчаси бўлса-да, ширкатнинг қарзни тўлаш учун пули йўқ. Хуш, М. А. Горелик фақат бир кишига, айтайлик, А. Б. Комаровскийга қарши иш қўзғатиши ва унинг шахсий маблағи ҳисобидан қарзни тўлашни талаб қилиши мумкинми ёки бир йўла шерикларнинг ҳаммасини судга берадими? Бу эса, айни вақтда, А. Б. Комаровский шартномага қўра улар билан бирга жавобгар бўладими ёки алоҳидами, деган маънони билдиради. Бунинг жавоби, албатта шартномада бир томонни ташкил этувчи кишиларнинг ўзаро муносабатларига ва шартноманинг шартларига боғлиқ бўлади. Бу ҳолда, «Радуга» компанияси ширкат бўлгани сабабли юк машинасининг собиқ эгаси М. А. Горелик ширкат қарзини А. Б. Комаровскийнинг банкдаги шахсий ҳисоб дафтарчасига ўтказиши мумкин. Ширкатдаги шериклар биргаликда ва алоҳида-алоҳида жавобгар бўладилар.

Икки томонлама ва бир томонлама шартномалар. Икки томонлама шартнома ваъда эвазига бериладиган шартномадир. Бир томонлама шартнома бир томоннинг ваъдасида бошқа томоннинг хатти-ҳаракатлари назарда тутилмайдиган шартномадир. Бир томонлама шартномада кўзда тутилган ишлар шартлар асосида шартнома тузиш учун розилик берилгани сабабли қонуний асосланган шартнома юзага келганида томонларнинг бири ўз шартномавий мажбуриятларини бажариб улгурган бўлади. Бундан бир томонлама шартнома ҳамма вақт қисман бажарилган бўлади деб ҳулоса чиқариш мумкин.

Арзимас, баҳсли ва ҳуқуқий жиҳатдан ҳақиқий шартномалар. Шартномани ҳуқуқий жиҳатдан асослаш учун бир ва бир неча зарур шарт етишмайдиган шартномалар арзимас (қонуний кучга эга бўлмаган) шартномалардир. Суд орқали томонларнинг бирортасини шартномаларни бажаришга мажбур қилиш мумкин эмаслиги сабабли улар қонуний кучга эга бўлмайди. Баҳсли шартномалар томонларнинг бири, агар хоҳласа, балогатга етмаганлик, алдоқчилик ёки зуравонлик сингари сабабларга кўра жавобгарликдан қўтилиб қолиши мумкин бўлган шартномалардир. Баҳсли шартномалар, агар унинг қонуний кучга эга эмаслигини талаб қилиш ҳуқуқи бўлган томон бу ҳуқуқдан фойдаланмаса, қонуний йўл билан ҳимоя қилиниши мумкин.

Ҳуқуқий жиҳатдан ҳақиқий шартнома барча ҳуқуқий расмиятчиликлар бажарилган ҳужжат бўлгани сабабли хоҳлаган томонни шартномавий мажбуриятларни бажаришга суд орқали мажбур қилиш мумкин.

Булинадиган ва бўлинмайдиган шартномалар. Бўлинмайдиган шартнома мутлақо ҳақиқий ёхуд ҳақиқий бўлмаган шартномадир. Булинадиган шартнома алоҳида мустақил бўлган ҳақиқий ёки ғайриқонуний қисмларга бўлиниши, унинг кейинги қисми олиб ташланиб, қонуний қисми эса мажбурий тартибда бажарилиши мумкин. Шартноманинг бўлиниши шартноманинг ғайриқонунийлигига алоқаси йўқ. Шартноманинг бир қисми баъзида бошқа сабабларга кўра, масалан, уни бажариш имконияти йўқлиги туфайли амалга ошмай қолиши мумкин. Шартнома бўлиганида, унинг бажариладиган қисми суд орқали амалга оширилиши мумкин.

Масалан, сиз бир дуконни сотиб олиш туғрисида шартнома тузмоқчисиз. Унинг ускуналари 12000 доллар туради, қарздорлар қарзи 11500 долларни ташкил этади, неон чироқлар 500 доллар туради. Неон чироқларнинг яроқсизлигига эгаси айбдор эмас, шундай қилиб, шартноманинг бир қисмини бажариб бўлмайди. Шунга асосланиб, шартномадан воз кечиш мумкинми? Мазкур шартномани тақсимласа бўлади ва неон чироқлар билан таъминлашнинг иложи йўқлигига қарамай, шартноманинг бошқа қисмлари кучини сақлаб қолади, бинобарин, суд орқали уни бажаришга томонларни мажбур қилиш мумкин.

Ошкора ифодаланган шартномалар, муҳрли ва оддий шартномалар. Ошкора ифодаланган шартномалар қонунида кўзда тутилган тартибга мувофиқ расмийлаштирилдиган шартномалардир. Суд хизматчиси тулдирган ҳужжат асосида жавоб берадиган тасмоннинг судга келиши учун кафолат ошкора ифодаланган шартноманинг намунаси дир. **Муҳрли шартнома** муҳр босиладиган шартномадир. Ҳозир бундай шартномалар жузъий ҳодиса эмас ва кўпгина штатларда муҳрнинг оддий имзога нисбатан аҳамияти катта эмас. Бироқ муҳрли шартнома талаб этилмайдиган ёки бундай шартномаларга нисбатан даъво қилишнинг катта муддатлари қўлланиладиган бир қанча штатлар мавжуд. Облигациялар ва крепостнойлик ҳужжатлари кўпинча муҳрли шартнома ҳисобланади.

Оддий шартнома шундай шартномаки, у на ошкора ифодаланган шартнома, на муҳрли шартнома эмас. Бундай шартнома ё ёзма, ёки оғзаки шаклда бўлиши мумкин. Оддий шартномалар баъзида ҳалол сузга асосланган шартномалар деб аталади.

Ёзма ва оғзаки шартномалар. Ишбилармонлар учун уларни ёзма ва оғзаки шаклдаги шартномаларга ажратиш йўли билан таснифлаш катта аҳамиятга эга. Бунда ёзма шаклдаги шартнома қачон тузилиши лозимлигини билиш муҳимдир. Фақат ёзма шаклда тузиладиган шартнома турларини белгилайдиган қонун фирибгарлик тўғрисидаги қонун дейилади. Лекин бу қонуннинг фирибгарликка унча алоқаси йўқ.

Фирибгарлик тўғрисидаги қонунлар. Англия парламенти биринчи марта 1677 йилда фирибгарлик тўғрисида қонун қабул қилганди. У аслида ҳеч қачон бўлмаган оғзаки шартнома борлигини тасдиқлайдиган қалбаки гувоҳликларга қарши қаратилган бўлиб, муайян шартномалар ёзма тарзда тузилиши талаб этиларди. Барча штатлар уларнинг фирибгарлик тўғрисидаги қонунларини қабул қилганлар. Бундай қонунларнинг қўпчилигида агар шартномаларнинг муайян турлари мажбурият олган томоннинг ёки шу томон вакилининг имзоси билан тасдиқланиб, ёзма шаклда тузилмаган бўлса, уни суд ижро қилиши мумкин эмаслиги кўзда тутилади. Агар судда қонунга мувофиқ ёзма шаклда тузилиши керак бўлишига қарамай, оғзаки тузилган шартнома юзасидан иш қўзғатилган бўлса, унда бу шартномани мажбуран бажартириш мумкин эмас. Агар томонлар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун мазкур қонун нормаларига мурожаат этмаса, шартнома ҳақиқий бўлиб қолаверади.

Бутун шартнома ёки ҳатто дастлабки битимнинг бир қисми ёзма шаклда бўлишини қонун талаб қилмайди. Томонлар ўртасида шартнома борлигини исботлайдиган ва унинг умумий шартларини белгилайдиган ёзма равишда берилган гувоҳлик бўлса, шунинг ўз етарли. Баъзи ҳолларда ҳатто шартнома тузилганидан кейин ёзилган норасмий хат бўлса бас. Бинобарин, қоидалар шу жиҳатдан қаттиқки, бундай ёзма гувоҳномага судда қарши иш

қўзғатилган томоннинг мажбуриятларини буйнига оладиган ваколатли шахс имзо чеккан булиши керак.

Фирибгарлик тўғрисидаги қонун доирасига кирадиган шартномалар. Турли штатларнинг қонунарига кўра ёзма шаклда талаб қилиниши мумкин булган шартномаларнинг бир неча хили мавжуд. Уларга қуйидагилар киради:

— йил давомида тўла бажарилиш мумкин булмаган шартномалар;

— уйланиш ёки турмушга чиқиш масалаларига доир шартномалар;

— кучмас мулкни сотишга доир шартномалар;

— кафолат ва кафиллик шартномалари;

— кучма мулкни муайян нархларда сотишга доир шартномалар;

— васият ижрочилари ёки мерос бошиқарувчилари учун муҳрланган шартномалар;

— кучмас мулкка ишонч ёрлиғини таъсис этишга доир шартномалар;

— кучма мулкка эгалик ҳуқуқини бошқа кишига бериш ёки қайта топширишга доир шартномалар;

— қурбн етмаганлиги сабабли судга берилган иш ижроси вақтида қарзни тўлаш юзасидан янги мажбурият олиш;

— мухрли ҳужжатни ўзгартириш ёки ижро этиш юзасидан тузилган шартнома;

— ҳакамлар суди тўғрисидаги шартномалар.

Юқорида қайд этилган шартномалар, одатда, фирибгарлик ҳақидаги қонун талабларига мувофиқ ёзма шаклда тузилиши керак. Агар далиллар етарли булмаса, гарчи қонунда истисно этиладиган бир неча ҳолат мавжудлигига ва бундай шартнома суд орқали мажбуран бажарилиши лозимлигига қарамай, суд орқали ижро этилиши мумкин эмас.

Энг муҳим истисноларнинг бири кучмас мулкни сотишга тегишлидир. Агар шартнома мавжудлигини тасдиқлаш учун у қисман бажарилган булса, суд фирибгарлик тўғрисидаги қонун билан ҳисоблашмаслиги ва шартномани ижро этишга мажбур қилиши мумкин. Лекин бунинг учун томонлардан бири кучмас мулкни сотиш тўғрисидаги ваъдага ҳақиқатан ҳам ишонганидан дарак берувчи асосли далил булиши даркор. Томонлар ёзма битим тузган булсалар, одатда, улар ёзма тарзда баён этилган шартларни бажаришлари керак.

Бироқ бу ҳолида қўлланилмаслиги мумкин булган тўрт ҳолат мавжуд:

а) шартнома ҳақиқатан ҳам булмагани далиллар ёрдамида исботланиши мумкин. Масалан, фирибгарлик булгани, ўзаро хато қилингани ёки бир-бирининг ишидан қониқиш йўқлиги тўғрисидаги далил-исботлар воситасида, шартнома ёзма шаклда булишига қарамай, бекор қилинади;

б) ҳар қандай томон шартномавий мажбуриятни қабул қил-

тунигача бажарилиши зарур булган шартлар борлигидан дарак берувчи далиллар ва бу шарт бажарилмагани тўғрисидаги далиллар ҳақиқий ҳимоя воситаси сифатида хизмат қилиши мумкин;

в) оғзаки музокара булганини билдирувчи далилу исботлардан баҳсли масалаларни, шартномада тушиб қолган сўзларни ёки унинг поаниқ шартларини аниқлаш учун фойдаланилиши мумкин;

г) томонлар ёзма битимга қўшимча равишда шартномани ўзгартириш тўғрисида келишиб олишгани хусусидаги далилу исботлар ҳам янги битим тузилаётганида ўзаро қониқиш булган тақдирда эътиборга олинishi мумкин.

Шартномалар ва учинчи томон. Одатда шартнома бўйича томонлар ҳисобланувчи шахсларгина шартномавий ҳуқуқ ва мажбуриятга эга буладилар. Агар шахс шартнома тузишда қатнашган томонлардан бири булмаса, у ёки бу шартнома бўйича уша шахсга қарши судда иш қўзғатиш мумкин эмас. Ёки, аксинча, шу шахснинг ўзи судда иш қўзғатиши мумкин эмас. Аммо баъзида шундай ҳолат юзага келадикки, шартнома тузилишида дастлабки томон ҳисобланмайдиган шахслар шартномавий ҳуқуқни қўлга киритишлари мумкин. Бундай ҳолат дастлабки томон ўз ҳуқуқлари ва фойдасини учинчи томонга бераётганида тез-тез учраб туради.

Ҳуқуқни бошқа кишига бериш. Бу бир киши ўзининг ҳар қандай ҳуқуқини бошқа кишига беришини аниқлатади. Бир киши шартномадаги ҳуқуқни ён босиш йули билан иккинчи кишига бериши мумкин. Қуйида ён босишнинг моҳияти қисқача баён этилади.

Ҳуқуқни бошқа кишига бериш моҳиятини аниқ мисол орқали тушунтириш яхшироқ. Масалан, тадбиркор шартномага кура 30 000 доллар олиш ҳуқуқига эга, лекин у ўзининг 30 000 доллар олишдан иборат шартномавий ҳуқуқини бошқа кишига бериши мумкин. Қонунда ён босишга доир қандайдир махсус усуллар кузда тутилмайди. Бу ишни оғзаки ёки ёзма равишда қилиш мумкин. Ёзма равишдагиси расмий ҳужжат ҳисобланиши ёки шартномага оддийгина қилиб «бердим» сўзи ёзилиши ва цедентнинг (цедент — ён босган киши, цессионарий эса ҳуқуқ берилаётган шахс) имзоси қўйилиши мумкин. Ён босиш ҳаракати булганлиги сабабли ҳақиқатан ҳам муайян ҳуқуқларни бировга бериш пазарий жиҳатдан иккинчи томонни қониқтиришни талаб этмайди.

Лекин, вазифалар эмас, балки ҳуқуқларгина ён босиш йули билан берилиши мумкин. Масалан, экран юлдузи кинода суратга тушиш учун шартнома тузса, унинг бу вазифасини бошқа одам бажара олмайди. Бинобарин, ҳеч ким бирор-бир вазифа фақат ўзига боғлиқ булганида, ўзини бу вазифани бажаришдан қутқара олмайди. Шахсан келтирган зарарнинг ўрнини қоплаш, Қўшма Штатлар ҳукуматида баъзи даъволар, алимент олиш каби бир қанча ҳуқуқлар қонуний йўл билан бошқа кишига берилиши мумкин эмас.

тўғри келавермайди. Хар қандай вазиятда мазкур ишга тегишли фактлар ва ҳолатларга таяниб иш куриш керак.

Шартноманинг моҳияти унинг уз вақтида бажарилишидан иборат бўлса, унинг белгиланган муддатдан кечроқ бажарилиши мажбуриятлар бузилганини билдиради. Агар шартноманинг уз муддатида бажарилиши унинг моҳиятини ташкил этмаса, уни кечроқ муддатда бажарган маъқул. Томонлардан бири шартномани бажариш муддатини унинг энг муҳим шартини деб ҳисобласа, бошқа томон эса унинг белгиланган аниқ муддатини бузса, шартномавий мажбурият бажарилмаганлигини билдиради. Масалан, сизга телефон қилиб, гул буюрдилар ва уни 5 июнь кунини эртада соат тўққизга етказиб беришни сўрадилар, айтилган вақтда туш пайти буюртмачининг қизи никоҳдан утишини тушунтирдилар. Ҳаммаси равшан: тўйга гул керак. Сиз эса уни 5 июнь кунини туш пайтида соат 2 да олиб бордингиз. Бу ҳолда ижро муддати шартноманинг моҳиятини билдиради. Гулни уз вақтида етказиб бермаганингиз сиз мажбуриятингизни бажармаганингизни аниқлайди. Шартноманинг барча муҳим бандлари бажарилишига зарар етказмаган ҳолда бошқа моддаларни ижро этишда ҳам бироз кечкичи бўлиши мумкин. Бу атама шартномада мулжалланган барча муҳим ишлар моҳиятан унинг шартларига мувофиқ бажарилганини билдиради. Шартномадаги барча муҳим шартларни бажаришда шартномани бажариш шартнома шартларига тўла мувофиқ бўлиши учун виждонан куч-гайраг сарфлаш; шартнома шартларини ўзбошимчалик билан атайлаб ўзгартирмаслик; шартномадан чекиниш, хато ва камчиликлар натижасида қўрилган хар қандай зарарни суд орқали ундириш талаб қилинади. Бошқача айтганда, шартномада кўзда тутилган пулни тулаш, шартнома шартларидаги чекиниш оқибатида қўрилган зарарни ҳисоблаб, ушлаб қолиш керак бўлади.

Агар шартнома тўла бажарилмаган, унинг барча муҳим жиҳатлари амалга оширилмаган бўлса, унда суд орқали жазолаш ҳам мумкин эмас. Агар бир томон шартнома шартларини ҳалол бажаришга уринган, бошқа томон эса бундан қандайдир нафолган бўлса, унда шартномавий мажбуриятлар бажарилмагани учун судда иш қўзғатиш билан эмас, балки сохта шартнома сабабли суд муҳокамаси натижасида фойданинг мақбул қиймати ундириб олинади.

Шартномада ўзига хос шарт назарда тутилмаган бўлса, барча мажбуриятлар оқилона иш тутадиган оддий одамнинг талаби даражасида қондирилса, у кўнгилдагидек ижро этилган ҳисобланади. Лекин бундай шартлар назарда тутилган ҳолатда шартномадаги бошқа томон оқилона иш тутувчи оддий одамнинг фикридан қатъи назар, унинг ижросидан қониқиши керакми? Зоғин, шахсий услуб ва фикрлашга асосланган шартномалар билан бу нарсалар назарда тутилмайдиган шартномалар ўртасида фарқ бор. Кейинги ҳолатда оқилона иш тутадиган одам қаноатланса, шунинг ўзи етарли. Биринчи ҳолатда шартнома ижроси шарт

Учинчи томоннинг фойдаси. Агар икки томон учинчи томоннинг фойда кўриши учун шартнома тузса, учинчи томон шартнома бажарилишига суд орқали эришиши мумкинми? Баъзида наф кўрган учинчи томон ўзи тузмаган шартнома бажарилишини сураб, судга мурожаат этади. Айрим ҳолларда эса учинчи томон бундай қилолмайди. Умумий қоидаларни ёрқин ифодалайдиган, тез-тез ураб турадиган ҳолатларни кўриб чиқайлик.

Ҳаётни суғурта қилиш юзасидан тузиладиган шартномалар. Бу шартнома учинчи томонга наф келтирадиган ҳолат ҳисобланади. Ўзини суғурта қилдирмоқчи бўлган киши суғурта компанияси билан шартнома тузади, бу компания наф кўрадиган одамга (бенефициарийга) пул тўлаш мажбуриятини олади. Одатда бенефициарий шартномада қатнашган томон ҳисобланмайди. Бироқ ҳаётни суғурта қилдириш ҳолатида барча штатларнинг қонунлари бенефициарийга шартномани бажаришга мажбур этиш учун судга мурожаат қилишга рухсат беради.

Кафиллик кафолати ва қурилиш тўғрисидаги шартномалар. Бунда учинчи томон қурилиш лойиҳалари туфайли берилган кафиллик кафолати орқали фойда кўради. Бош пудратчи ишчи кучи ва материаллар билан таъминловчи барча кишиларга ҳақ тўлаш кафолатини беради, ишчи ёки субпудратчи учинчи томонни фойда олишга мажбур этиш мақсадида судга мурожаат қилиши мумкин.

ШАРТНОМАЛАРНИ БАЖАРИШ ВА ТЎХТАТИШ. ШАРТНОМАНИ БАЖАРИШ ЮЗАСИДАН ТОМОНЛАРНИНГ МАСЪУЛИЯТИ

Тузилган шартномалар турли усуллар билан тўхтатилиши мумкин. Иккала томон шартномада ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариб бўлиши унинг энг оддий усулидир. Шартнома баъзан мажбуриятлар бузилганлиги учун ҳам тўхтатилади. Бу ҳолда ҳақ-ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг муайян воситалари мавжуддир. Ишни судга бериш ёки ҳакамлар ҳукмига ҳавола қилиш ана шундай воситалардандир. Шартномадаги томонлар шартномавий мажбуриятларини кўпинча фикрлар тўғри келмаганлиги сабабли тўхтатадилар. Ниҳоят, шартномалар қонун амал қилиши туфайли тўхтатилади. Шартнома, тузилиш шаклидан қатъи назар, тўхтатилганлиги муносабати билан ўз кучини йўқотади.

Шартномаларнинг ижроси. Ижро — томонлар шартнома шартларига кўра ўз зиммаларига олган ва бажаришлари керак бўлган ишларни амалга оширишдир. АҚШда мажбуриятларни бажариш тушунчаси билан боғлиқ масалаларни тартибга келтириб турадиган кўпдан-кўп қонун нормалари мавжуд. Агар шартномада ундаги барча моддаларнинг ижро муддати кўзда тутилмаган бўлса, у ҳолда томонлар ўзларига мақбул муддат мобайнида уни бажаришлари мўлжаллангани англашилади. Лекин шартноманинг бир тури учун мақбул муддат бошқа бир шартнома учун

туғри келавермайди. Ҳар қандай вазиятда мазкур ишга тегишли фактлар ва ҳолатларга таяниб иш куриш керак.

Шартноманинг моҳияти унинг ўз вақтида бажарилишидан иборат бўлса, унинг белгиланган муддатдан кечроқ бажарилиши мажбуриятлар бузилганини билдиради. Агар шартноманинг ўз муддатида бажарилиши унинг моҳиятини ташкил этмаса, уни кечроқ муддатда бажарган маъқул. Томонлардан бири шартномани бажариш муддатини унинг энг муҳим шарти деб ҳисобласа, бошқа томон эса унинг белгиланган аниқ муддатини бузса, шартномавий мажбурият бажарилмаганлигини билдиради. Масалан, сизга телефон қилиб, гул буюрдилар ва уни 5 июнь куни эрталаб соат тўққизга етказиб беришни сўрадилар, айти вақтда туш пайти буюртмачининг қизи никоҳдан ўтишини тушунтирдилар. Ҳаммаси равшан: тўйга гул керак. Сиз эса уни 5 июнь куни туш пайтида, соат 2 да олиб бордингиз. Бу ҳолда ижро муддати шартноманинг моҳиятини билдиради. Гулни ўз вақтида етказиб бермаганингиз сиз мажбуриятингизни бажармаганингизни англатади. Шартноманинг барча муҳим бандлари бажарилишига зарар етказмаган ҳолда бошқа моддаларни ижро этишда ҳам бироз кечикиш бўлиши мумкин. Бу атама шартномада мулжалланган барча муҳим ишлар моҳиятан унинг шартларига мувофиқ бажарилганини билдиради. Шартномадаги барча муҳим шартларни бажаришда шартномани бажариш шартнома шартларига тўла мувофиқ бўлиши учун виждонан куч-ғайраг сарфлаш; шартнома шартларини ўзбошимчалик билан атайлаб ўзгартирмаслик; шартномадан чекилиш, хато ва камчиликлар натижасида қурилган ҳар қандай зарарни суд орқали ундириш талаб қилинади. Бошқача айтганда, шартномада кўзда тутилган пулни тўлаш, шартнома шартларидаги чекниш оқибатида қурилган зарарни ҳисоблаб, ушлаб қолиш керак бўлади.

Агар шартнома тула бажарилмаган, унинг барча муҳим жиҳатлари амалга оширилмаган бўлса, унда суд орқали жазолаш ҳам мумкин эмас. Агар бир томон шартнома шартларини ҳалол бажаришга уринган, бошқа томон эса буидан қандайдир наф олган бўлса, унда шартномавий мажбуриятлар бажарилмагани учун судда иш қўзғатиш билан эмас, балки сохта шартнома сабабли суд муҳокамаси натижасида фойданинг маъбул қиймати ундириб олинади.

Шартномада ўзига хос шарт назарда тутилмаган бўлса, барча мажбуриятлар оқилона иш тутадиган оддий одамнинг талаби даражасида қондирилса, у кўнгилдагидек ижро этилган ҳисобланади. Лекин бундай шартлар назарда тутилган ҳолда шартномадаги бошқа томон оқилона иш тутувчи оддий одамнинг фикридан қатъи назар, унинг ижросидан қониқиши керакми? Зотан, шахсий услуб ва фикрлашга асосланган шартномалар билан бу нарсалар назарда тутилмайдиган шартномалар ўртасида фарқ бор. Кейинги ҳолатда оқилона иш тутадиган одам қаноатланса, шунинг ўзи етарли. Биринчи ҳолатда шартнома ижроси шарт

нома асосида қарз берувчининг диди ва фикрига мос келиши керак. Масалан, сиз «Спецмонтажстрой» компанияси билан хизмат биносида ҳавони муътадил қиладиган қурилма урнатишга шартнома тузасиз. Сизга ёз мобайнида қурилмани текнига синая кўриш, у барча талабларга жавоб берган тақдирдагила ҳақини тулаш имкониятини яратишди. Лекин сиз қурилма қониқарсиз ишлаётганини айтиб, унинг ҳақини туламайсиз. «Спецмонтажстрой» компанияси хизмат биноларида ёзнинг энг жазирама кунларида ҳавони муътадил сақлайдиган қурилмалар ишлаб тургани сабабли ишлаш жуда қулайлигини ва ишнинг кўзини яхши билладиган одам қурилмадан мамнун бўлиши кераклигини осонгина исботлаши мумкин. Бундай ҳолатда қурилма учун тегишли ҳақнинг ҳаммасини тулашга мажбурсиз.

Ёки, айтилик, сиз хизмат хоналари жойлашган бино йулакларини ва пешравонлари деворларига расм солиш ҳақида расом билан келишасиз. Бунинг яна бир шартин бор: агар расмлар диндизига тўғри келмаса, рассомга ҳақ туламайсиз. Деворга расмлар чизиб бўлинди. Мунаққидлар уларни санъат асарини сифатида эътироф қилишди. Лекин, расмларнинг қаеридир сизга ҳақоротомуз туюлади ва расмонинг ҳамма ишларига ҳақ тулашдан бош тортасиз. Бу хилдаги шартнома шахснинг диди ва фаросатига, фикрлашига асосланган сабабли сизни ҳақ тулашга мажбур қилолмайдилар. Ҳатто дид ва фаросати, фикрлашига асосланган шартнома тузилиб, унинг инжиқлиги ва ёмон кайфияти бундай норозиликка сабаб бўлгани исботланса-да, шартнома бажарилган ҳисобланади.

Баъзан томонлар шартноманинг ижроси учинчи кишини қониқтириши лозимлигига рози бўладилар. Кўпинча қурилиш бўйича асосий шартномалар бажарилганида шундай бўлади, унда пудратчи бажарилган ишлар қабул қилинган режаларга мослиги ҳақида меъмор билан тузилган шартномада мўлжалланган сертификатни тақдим этиши даркор. Бу хил шартномада, агар фирибгарлик бўлмаса, хато қилинмаса, тил бириктирилмаса ёки асоссиз бўйин товланмаса, учинчи томоннинг мулоҳазаси охириги мулоҳаза ҳисобланади.

Шартномани бажаришда тулов усулидан тез-тез фойдаланиб турилади. Агар тулов муддати белгиланган бўлса, у худди шу муддатга туланиши керак. Аниқ белгиланган муддат бўлмаса, у талабга мувофиқ ёки оқилона муддатда амалга оширилиши зарур. Тулов тулаш учун махсус муддат белгиланган тақдирда бу муддат белгиланган давр тугаганидан кейинги кун бошида тугайди. Қарздор қарз берган кишини топиши ва пулни тулаши керак. Одатда, қарзлар қарз берувчига мақбул ҳар қандай усулда — чеклар воситасида, вексель ўтказиш ва пул топшириш йули билан туланади. Бироқ қонуний тулов воситаси қарз туловлари сифатида қабул қилиниши лозим. АҚШнинг барча тангалари ва пул белгилари федерал резерв системаси ва миллий банкнинг қоғоз пуллари билан бирга ҳар қандай миқдордаги қарзни тулаш-

нинг қонуний воситасидир. Агар қарз берган одам пулларни қабул қилмаса, у бошқа воситалар билан тўлов олиш ҳуқуқига эга эмас.

Шартномада, масалан, тасдиқланган чек сингари тўловнинг махсус воситаси назарда тутилади, мабодо бошқа курсатма бўлмаса, унда қарз пул билан тўланади. Бироқ қарз берган одам пулдан бошқа ҳар қандай тўлов воситасини, масалан, чекни қабул қилса, у ҳамма вақт ҳам тўлов ҳисоблашавермайди. Қонунида қарзни чек билан тўлаш шартли восита экани кўзда тутилади. Чек тўланган бўлсагина, у топширилаётганида қарздор қарздан қутулган ҳисобланади. Агар чек тўланмаса, шартнома бажарилмаганини билдиради.

Тўлов почта орқали жунатилган муддатда тўланган ҳисобланадими ёки маблағ олинган кундами? Одатда қарз почта орқали юборилган пул олинмагунича тўланган ҳисобланмайди. Аммо бу қондан истикно этадиган жиҳатлар ҳам бор. Чунончи, агар қарз берувчи пулни бевосита ёки билвосита почтадан олиш хоҳишини билдирса, почта орқали пул юбориш томонлар ўртасида оддий муомалага айланган бўлса, у почтадан жунатилган вақт тўлов тўланган вақт ҳисобланади. Қарз берувчи конвертда ўз манзилгоҳини курсатиб, ҳисоб қоғозини юборса, қарзни почтадан олишга розилик берганини билдирган бўлади.

Масалан, суғурта мукофотини 14 майгача тўлаш керак, пул шу кун почтадан жунатилди, лекин у 15 майгача ҳам суғурта компаниясига келмади, дейлик. Бундан қарздор ўз тўловини вақтида тўламайдиган одам экан, деган хулоса келиб чиқади. Бинобарин, агар суғурта компанияси тўловларни ҳамма вақт почта орқали олаётган бўлса ёки пул жунатиш учун ўз манзилгоҳини курсатган ҳолда ҳисоб қоғозига қўшиб конверт жунатса, тўловнинг бундай усулига розилик берилган ва 14 майда юборилган пулни ўз вақтида тўланган деб ҳисоблаш мумкин.

Қисман тўланган пул аввалига фойзаларга, кейин эса асосий қарзга тегишли бўлади. Қарздорнинг бир эмас, бир неча қарзи бўлса, у ҳисоб дафтариини дастлаб ёпмоқчи эканини айтиши, қарз берувчи эса унинг хоҳишини эътиборга олиши шарт. Агар қарздор ўзи пул ўтказадиган ҳисоб дафтариини курсатмаса, унда қарз берувчи хоҳлаган ҳисоб дафтариини тўлов тўлаши мумкин. Мабодо қарздор ҳам, қарз берувчи ҳам мазкур тўлов ўтказиладиган ҳисоб дафтариини аниқ айтмаса, тўлов амалдаги қонунга мувофиқ муддати анча барвақт белгиланган ҳисоб дафтариинига ўтказилади.

Баъзан бир томоннинг шартномани бажариши учун уни иккинчи томоннинг бажаришига боғлиқ бўлади. Бундай тақдирда, агар иккинчи томон ўз мажбуриятини бажармаган, уни бажаришигина таклиф этган бўлса, биринчи томоннинг зиммасига жавобгарлик тушадими? Масалан, Арчибальд Фокс Олдас Хакслига муайян товарларни етказиб бериш юзасидан шартнома тузади, бунинг учун Хаксли унга 1000 доллар тўлаши керак. Агар Арчибальд фақат шартномани бажаришигина таклиф қилган

булса, Олдас Хаксли унга шу пулни тулаши шартми? Арчибальд Фокс таклиф этаётган нарса шартнома талабларига тула мос келса, Олдас Хаксли пулни тулаши зарур, акс холда, у ўз қарзини вақтида туламайдиган одам ҳисобланади.

Шартноманинг бир қисми эмас, балки унинг тула бажарилишини таклиф қилиш керак. Агар унинг қисман бажарилиши айтилган булса, шартномада қатнашиш таклиф қилинган киши уни бутунлай рад этиши мумкин.

Томонлардан бирининг шартномавий мажбуриятларни бажаришда бошқа томон ўз зиммасига жавобгарликни олсин деган талабни бажариш имконияти йўқлиги сабабли очиқдан-очиқ инсофсизлик қилинган пайтлар ҳам бўлади. Масалан, Ральф Ч. Дэвис билан ишлаб чиқаришдан олиб ташланган молларни етказиб бериш юзасидан ғаразсиз шартнома тузди, дейлик. Бундай молнинг мутлақо йўқлиги сабабли шартномани бажариб бўлмайди. Ральф Ч. Дэвис ҳақ тулашини талаб қилиши, айни вақтда шартномавий мажбуриятлар бажарилмагани учун судда унга қарши иш қўзғатилганда шартнома нима сабабдан бузилганини асослаш учун фойдаланиши мумкин.

Ўлим ёки касаллик натижасида томонлардан бири лаёқатсиз бўлиб қолгани учун баъзи шартномалар тўхтатилади. Бундай шартномани ундаги дастлабки томоннинг манфаатларини қонуний ҳимоя қиладиган шахс бажариши керак.

Шартномалар кўпинча шундай буюмларни ўз ичига оладики, уларнинг мавжудлиги шартномаларнинг бажарилиши учун зарурдир. Агар шу буюмлар бирор томоннинг айбисиз йўқолган булса, бу шартномавий мажбуриятларни бажармаслик учун асос яратади.

Қонунда ўзгаришлар рўй берганида шартномани бажариш ғайриқонуний тусга киради ва шартномавий мажбуриятларнинг бузилиши учун асосли баҳона бўлади. Лекин ҳаётда шартномани бажаришда хавф-хатар юзага келганида уни қайта кўриб чиқиладиган ҳолатлар ҳам бўлади. Масалан, ўзига хос хусусиятли мажбуриятни бажаришга ваъда берган киши зиммасига қалтис ишни олган ҳисобланади. Ваҳолонки, ақл билан иш тутадиган одам бунда муайян қалтисликни олдиндан кўрган бўлур эди. Шу боисдан бу киши мабодо шундай қалтислик рўй берган тақдирда шартномада унга дахл этадиган қондаларни кузда тутлади; бу талабни бажармаслик қалтис ишга қўл уриш билан барабар. Таваккал қилар экансиз, ҳуқуқий жиҳатдан ўзингиз олдиндан кўрган вазият юзага келганида қалтис ишдан қутулишга имкониятингиз йўқлигидан шикоят қилолмайсиз, баҳона кўрсатолмайсиз.

Бажариш имкониятининг йўқлиги мажбуриятларни ҳуқуқий жиҳатдан бажариш мумкин эмаслигини оқламайди ва баъзи бир иложсизлик ҳолатлари юзага келади. Булар:

— шартномада қатнашган томоннинг хатти-ҳаракатлари билан вужудга келган иложсизлик. Масалан, Жон жиноят қилади

ва қамоқ жазосига ҳукм этилади. У айби борлиги учун шартномадаги муайян мажбуриятларни бажара олмайди, бунга имкони йўқ, лекин ана шундай ҳолат Жонни ўз зиммасига тушган мажбуриятларни бажаришдан халос қилмайди;

— учинчи томоннинг айби билан вужудга келган иложсизлик. Агар сиз учинчи томоннинг розилигисиз ёки у билан ҳамкорликсиз бажариб бўлмайдиган шартнома тузган бўлсангиз, унда учинчи томоннинг ҳамкорликни рад этиши мажбуриятлар бажарилмаслигининг сабаби бўлолмайди;

— тулов қобилияти йўқлиги, молиявий қийинчиликлар ёки кўзда тутилмаган харажатлар натижасида вужудга келган иложсизлик;

— агар шартномада иш ташлашлар ёки зарур ишчи кучлари йўқлиги учун масъулиятни олиб ташлаш туғрисида писанда бўл маса, ишчи кучи етишмаслиги сабабли вужудга келган иложсизлик.

Биз мажбуриятлар бажарилиши ҳақидаги масалаларни кўриб чиқаётганимизда шартномавий мажбуриятларни бажармаслик ҳоллари бўлганлигини айтган эдик, бу эса шартнома бузилишининг кўринишларидан биридир. Бироқ шартноманинг ҳали биз кўриб чиқмаган яна бир тури бор. Бу тур ижро муддати бошлангунигача шартноманинг бузилиши ёки агайин бузиладиган шартнома сифатида маълум. Одатда, шартномада унинг ижро муддати кўрсатилади. Шу сабабли шартноманинг бажарилган ёки бажарилмаганлиги шу санага нисбатан ҳисобга олинади. Масалан, Артур Блейн Гарри Жонсга 15 июнь куни юз баррель тамаки етказиб бериш ҳақида шартнома тузган. Белгиланган муддат келиши билан Артур Блейн тамакини етказиб беради ёки йўқ. Агар томонларнинг бири шартноманинг узига тегишли қисмини бажариш ниятида эмаслигидан иккинчи томонни хабардор қилса, бу унинг ўз мажбуриятини бузмоқчи эканидан далолат беради. Бу ижро муддати келгунга қадар шартномани қасддан бузишдир.

Ҳуқуқий жиҳатдан олганда бошқа томон судда иш қўзғатиш учун белгиланган муддат келишини пойлаши керакми ёки тез ҳаракат қилиши мумкинми, деган савол масаланинг моҳиятидир. Томонларнинг бири ҳақиқатан ҳам мажбуриятларни аниқ бажармоқчи эмаслиги маълум бўлса, зарар кўраётган томон ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун мажбуриятларнинг белгиланган муддатини кутиб ўтириши шарт эмас. Кўпчилик судлар бу масалага амалий ёндошадилар ва шартнома уни бажариш муҳлати келгунича қасддан бузиладиган бўлса, ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун муддатидан илгари чора кўришга ижозат берадилар.

Шартнома муддатидан илгари бузилиши туғрисидаги доктрина шу томоннинг мажбуриятларни бузишидан хабардор бўлган ёки шартномани рад этиш ниятида қилаётган ҳатги-ҳаракатларини биладиган бошқа томонга ёрдам беради. Бу киши шартнома ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаши ва зарарнинг ўрнини

қоплаш учун судга тезлик билан мурожаат этиши мумкин (албатта, агар хоҳиш бўлса, белгиланган ижро муддатини кутиш мумкин).

Шартнома муддатидан олдин бузилгани тўғрисидаги қондан қўллашнинг бир печа йўли бор. Масалан, билдириш хати миш-мишларга асосланмасдан бевосита топширилиши керак. Бундан ташқари, шартномани рад этаётган томон бошқа томон шу раддияга асосланиб, аниқ чора-тадбир кўргунича раддиясини қайтариб олиши мумкин. Шартномани муддатидан илгари бузиш тўғрисидаги қоида бошқа томон фақат пулнинг муайян миқдорини тўлаши шарт бўлган тақдирдагина қўлланилмайди. Бундай ҳолатда зарар кўраётган томон судга мурожаат этишдан аввал белгиланган тўлов муддатини кутиши лозим.

Томонлардан бири ўз мажбуриятларини бажаришдан бош тортадиган бўлса, унда бошқа томоннинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишда қандай воситалар бор? Бу томон вазиятга қараб шартномани бузиши, етказилган зарарнинг ўрнини қоплашни сураб, судга мурожаат этиши ёки шартнома натура шаклида бажарилишини талаб қилиши мумкин. Баъзан ҳакамлардан ёрдам олади.

Иккинчи томоннинг гумаштаси шартномага купол равишда менсимай муносабатда бўлса, сиз шартномани бузишингиз ва ўз мажбуриятларингизни бажаришдан бош тортишингиз мумкин. Шартнома бузилиши оқибатида зарар кўрган бўлсангиз уни бекор қилишни ва зарарнинг ўрнини қоплашни сураб судга мурожаат этишингиз керак. Бундай қилмаслигингиз, аксинча, ўз мажбуриятларингизни бажараверишингиз, бошқа томон шартномани бажаришга нисбатан ҳуқуқий маънода камчиликларга йўл қўйиши натижасида кўрилган ҳар қандай зарарнинг ўрнини қоплашни сураб, кейинчалик судга мурожаат этишингиз мумкин. Томоннинг ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажаришда давом қилиши унинг шартномани бузиш ҳуқуқидан воз кечганини билдиради, лекин бунда у зарар қопланишини судда талаб қилиш ҳуқуқидан воз кечди, деган маъно келиб чиқмайди.

Судда шартномалар тўғрисида кўриладиган ишларда зарарни тўлаш масаласи тез-тез учраб туради. Зарар атамаси етказилган зиённи ифодалайди. Ҳуқуқий маънода айтганда, тадбиркорга етказилган зарар пул билан қопланади, шартномавий мажбуриятлар тўғрисидаги суд ишларида эса у бажарилмаган шартнома эвазига товон тариқасида пул олади.

Кўриладиган зарар турличадир. Уларнинг баъзилари фуқаролар ҳуқуқбузарлиги соҳасига, бошқалари шартномавий мажбуриятлар соҳасига тегишли. Аввал шартномавий мажбуриятлар юзасидан кўриладиган зарарлар тўғрисидаги масалани кўриб чиқайлик. Суд мажлисларидан бирида шу нарса аниқланди: «Оддий зарар ҳар қандай одам кўриши мумкин бўлган зарардир. Ўзига хос хусусиятга эга бўлган зарар эса ишдаги мавжуд ҳолатларгагина тегишли сабаблар билан киши амалда кўрадиган зарардир».

Масалан, «Уют» фирмаси ошхона столининг нархи бозорда 12 доллар туришига қарамай, шартнома бўйича 10 долларга тайёрлаб беришга розилик билдирди, дейлик. Шартномада 100 та стол ясаб берилиши назарда тутилган. Лекин «Уют» фирмаси билан унинг ҳар бир столини 13 доллардан сотиш тўғрисида келишиб олинди, шундай қилиб у биринчи шартномани бузади. Бунда келтирилган зарар миқдори қанча бўлади? Оддий зарар шартнома нархи билан бозор нархи ўртасидаги фарқни ёки 200 доллар (100 та столнинг ҳар донасидан 2 доллар зарар ҳисобидан)ни ташкил этади. Бироқ бунда узига хос хусусиятли зарарни қоплаш масаласи пайдо бўлиши мумкин — бу шартнома бузилиши муносабати билан йўқотилган қўшимча фойда бўлиб, у яна 100 долларни ташкил этади. Буларнинг ҳаммаси узига хос хусусиятли зарарнинг асоси ҳисобланган махсус ҳолат бўлиб, бошқа томонга бу ҳол албатта маълум бўлиши кераклигидан далolat беради.

Баъзан шартномада у бузилган тақдирда етказиладиган зарарни қоплаш учун маълум миқдорда пул тўланишини белгилаб берадиган писанда назарда тутилади. Ушбу шартлар оқилона бўлгандагина ҳақиқий ҳисобланиб, олдинроқ баҳоланган зарар ҳақидаги писанда дейилади. Бундай писанда шартлари номаъқул ва ғоят қаттиқ бўлса, жарима шартлари сингари қопуний тусга эга бўлмайди. Зарарни қоплаш шартлари ҳалол эканини аниқлаш ва улар олдинроқ баҳоланган зарарлар ёки фақат жарималар тўғрисидаги писанда ҳисобланадими, деган саволга жавоб бериш учун иккита мезонни айтиб ўтиш мумкин: биринчидан, шартномавий мажбуриятлар бузилгач, амалда етказилган зарар миқдорини аниқлаш мушкул ва мумкин бўлмаса; иккинчидан, шартномада мулжалланган ва олдинроқ баҳоланган зарарлар шартномавий мажбуриятлар бузилиши оқибатида етказиладиган зарарга оқилона боғлиқ бўлса, улар олдинроқ баҳоланган зарар тўғрисидаги шартлар ҳисобланади.

Шартномавий мажбуриятларга қура зарар миқдори бу мажбуриятлар бузилиши натижасида юзага келадиган ва исботланган йўқотишлар билан улчанади. Бу йўқотишлар етказилган зарар миқдори билангина эмас, мулжалланган фойдага қараб ҳам белгиланади. Гарчи шартномадаги мажбурият бажарилмагани натижасида зарар етказилган томон зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эга бўлса-да, зарарни энг кам миқдорга камайтириши шарт. Масалан, сиз Том Эвансни шартномага мувофиқ беш йиллик муддатга ёллайсиз. Лекин у бир ой ишлаганидан сўнг сиз уни сабабсиз ишдан бўшатасиз, лекин Том бошқа иш топшига ҳаракат қилар экан, сизнинг зарарингизни жуда камайтиришга мажбур. Унга тўрт йилу ун бир ой давомида сиз қураётган зиннигинга кузатиб, бекор ўтириш ҳуқуқи берилмайди. Айни вақтда ёлланма ходим худди шу туманда эгаллаб турган лавозимидан настрок лавозимни рад эмаслиги керак. Масалан, сизнинг йўқотишингизни жуда камайтириш мақсадида артистнинг идора иши-

га утиши ёки ишлаш учун бошқа шаҳарга кўчиб кетиши талаб қилинмайди.

Шартнома бузилиши натижасида келгирилган зарарнинг ўрни ни пул билан қоплаб бўлмайдиган ҳолатлар ҳам бўлади. Бир қанча ҳолларда талаб этиладиган мажбуриятларнинг натурада бажарилиши, шартнома мажбуриятлари бузилмаган тақдирда, сизга керакли шарт-шароитни яратиб бериши мумкин булур эди. Қонунга кўра ер масалалари ва ноёб ашёларга доир шартномалар шундай тоифадаги битимлар қаторига киради. Бироқ сиз Руби Рассель билан муайян ер участкасини сотиб олиш тўғрисида шартнома тузган бўлсангиз, пул компенсацияси зарарни қоплашнинг бундай усули бўлмаслиги мумкин. Бу жаҳондаги энг йирик дурдоналарни, XVI аср рассомларининг асарларини ёки антиқа буюмларни харид қилишга ҳам айнан тааллуқлидир.

Мажбуриятларни натурада бажариш шахсий хизматлар назарда тутиладиган шартномаларга ҳеч қачон тааллуқли бўлмайди. Кимда-ким бундай шартнома тузиб, кейинчалик уни бузса, мажбуриятни бажаришга уни мажбур қилиб бўлмайди, чунки бу мажбурий меҳнатга айланар эди. Лекин бу шахс зарарни тулаши шарт ёки дастлабки шартнома амал қилиб турган муддатда унинг бундай лавозимда ишлаши тақиқланади.

Бинобарин, мажбуриятларни натурада зўрлаб бажартириш учун, масалан, судда ўзини ҳимоя қилишда тенг ҳуқуқли булишдек бир қанча шарт-шароит мавжуд. Агар тенглик принципларидан бирортаси бузилса, шартномани натурада бажариш қондасини қўллаш мумкин эмас. Агар сиз мажбуриятлар натурада бажарилиши керак деган талаб билан судга мурожаат этсангиз, шартномани бошқа томон бузганидан қатъи назар, судга покиза қўл билан, бирорта қинғирлик аломатсиз кириб келишингиз керак. Шунингдек, томонлар бир-биридан норози, шартнома шартлари адолатсиз ва нооқилона бўлса, судни ҳижолатда қолдирадиган воқеалар рўй берса, шартномани натурада бажариш ҳақидаги қондани қўллаш мумкин эмас.

Суд мажбуриятларни натурада бажариш ҳақида қарор қабул қилганида, у бир томонни ниманидир бажаришга мажбур этади. Суд тақиқлови чиқарилганида суд бир томонни муайян ҳаракатлардан тийилиб туришга мажбур этади. Баъзан суд ўша натижага эришиш учун биринчи усулдан эмас, балки иккинчи усулдан фойдаланади. Шартномада шахсий ишлар назарда тутилган бўлса, унга натурада бажариш тўғрисидаги қондани қўллаш мумкин эмас. Лекин бу ишлар ноёб хусусиятга эга бўлса, қарздорнинг бошқа жойда бундай фаолиятига йўл бермаслик учун суд тақиқлови чиқарилиши мумкин. Бу эса зарарнинг ўрнини шунчаки пул билан қоплашдан кўра, манфаатингизни ҳимоя қилишнинг кўнгилдаги воситаси бўлиши мумкин.

Айрим ҳолатларда шартнома юзасидан пайдо бўлган келишмовчиликларни бартараф этиш учун судга мурожаат этиш шарт эмас. Томонлар ўз келишмовчиликларини ҳакамлар муҳокама-

сига қўйишлари ва расмий тарзда судда кўрилишидан қутулишлари мумкин. Ҳакамлик — келишмовчиликларни манфаатдор бўлмаган учинчи шахснинг муҳокама қилишидир. Шартномага ҳакамлик ҳақида тушунтириш берилган бўлса ёки томонлар келишмовчилик чиққанидан сўнг ишни ҳакамлар ҳукмига ҳавола қилинса, у баҳсли масалаларни кўриб чиқади. Ҳакамлик тўғрисидаги битим ҳар қандай ҳолатда ҳам шартнома кучига эга бўлади. У томонларнинг розилиги ёки қонун билангина бекор қилиниши мумкин.

Ҳакамлик тўғрисидаги битимда иккала томонга ҳам мақбул бир киши ҳакам бўлиши назарда тутилади. Баъзи битимларда томонларнинг ҳар бири биттадан ҳакам танлаши назарда тутилади, токи улар учинчи ҳакамни ўзлари танлаб олсинлар. Бундай усулни қўллаш одатда ёзма шаклдаги битимни талаб этади. Агар тadbиркор одам ҳакам танлашда қийналса, Америка ҳакамлар уюшмасидаги рўйхатдан фойдаланиши, шунингдек ўз ҳакамлар рўйхати бўлган тармоқ уюшмасига ҳам мурожаат этиши мумкин. Ҳакамлар қасам қабул қилганларидан сўнг иш қаерда ва қачон кўриб чиқишини белгилайдилар ва томонларга бу ҳақда хабар берадилар. Ишни кўриб чиқиш тартиби шартномада ёки уни ҳакамларга бериш ҳақидаги битимда кўзда тутилиши мумкин. Агар битимда ҳакамлар иш тартиби назарда тутилмаган бўлса, улар ўз ихтиёрлари билан иш тартибини белгилай оладилар. Бу тартибни қўллашда ҳуқуқий қоидаларга қатъий амал қилиш шарт эмас ва бир қадар норасмий тусда бўлиши мумкин. Иш кўриб чиқиляётганида тadbиркорнинг адвокати бўлиши шарт эмас, мабодо у ҳакамларнинг ишини унча яхши билмаса, унинг ёнида тажрибали маслаҳатчи бўлгани яхши.

Ҳакамлар қабул қиладиган қарор бизга ҳакамлик қарори сифатида маълум. Бундай қарор мажбуран бажартирилиши учун: биринчидан, у ёзма шаклда; иккинчидан, ҳакамлар қўл қўйган; учинчидан, ишни ҳакамликка бериш тўғрисидаги битимда белгиланган муддатда қабул қилинган; тўртинчидан, битимнинг ўзи сингари шаклда қабул этилган, тасдиқланган; гувоҳнома берилган; бешинчидан, суд амалдори рўйхатдан ўтказган ёки томонлардан бирига берилган бўлиши керак. Агар шахс ҳакамлик ишни кўриб чиқаётганда томонлар бири бўлиб қатнашса, шу вақтдан ҳакамлар қарорини тасдиқлаштиш учун судга мурожаат қилиши мумкин. Ҳакамлар қарорини бекор қилиш, ўзгартириш ёки тuzатиш мақсадида шундай қилинади. Ҳакамлар қарорини тасдиқлайдиган, ўзгартирадиган ёки тuzатадиган буйруқ бўлгач, суд қарорини чиқариш мумкин, у иш судда кўрилган тақдирда амал қиладиган суд қарори каби кучга эга бўлади.

Шартнома тўхтатилгани ҳақидаги битимлар. Шартномадаги томонлар кўпинча барча ишлар тугагани ёки шартнома тўхтатилгани тўғрисида бир битимга келадилар. Шартномани бузиш, талабдан воз кечиш, зиммага олинган мажбуриятларни бажармаслик, бирор янглик киритиш ёки розилик бериш ва ижрони ал-

Агар тадбиркор синиши сабабли қарздан холис бўлса, у ай вақтда шартномавий мажбуриятларининг кўпчилигидан ҳам тўлади. Қўрби етмаганлиги туфайли қарздан қутулиш билан даво муддати ўртасида бироз ўхшашлик бор. Даъво муддати тузган тақдирда қарздорлигини ёзма равишда тасдиқлаш ёки у қисман тўлаш натижасида қарзнинг ҳаммаси тикланиши мумкин.

ОЛДИ-СОТДИ ШАРТНОМАЛАРИНИ ТУЗИШ. ҲАММА ҚАБУЛ ҚИЛГАН САВДО АТАМАЛАРИ

Савдо-сотик шартноманинг алоҳида туридир. Олди-сотди турисидаги қонун-қондалар эса шартнома-мажбурият ҳуқуқининг махсус соҳаси ҳисобланади. Лекин фақат савдода ва олди-сотди шартномасида юзага келадиган муайян муаммолар бор.

Савдо-сотик шартномасининг муҳим шартлари. Моллар сотиш шартнома бўлиб, бу шартномага мувофиқ сотувчи эгал ҳуқуқини харидорга беради. Харидор бундан қониқиш ҳосил қилади. Ана шу нарса нарх деб аталади. **Савдо тўғрисидаги келишув** ҳам шартнома бўлиб, унга кўра сотувчи нархдан қониқ харидорга молга эгалик ҳуқуқини топширади. Бу ҳам нарх деб аталади. Шу сабабли шартнома тузилаётганда молни сотиш сотиш ҳақидаги битим ўртасидаги фарқ мулкка эгалик ҳуқуқ борлиги ҳамда келажакда эгалик ҳуқуқини бериш ўртасида фарқ ҳисобланади. Бу тафовут жуда муҳимдир. Шартнома тузилаётганида ҳуқуқ ёрлигини бериш айни чоғда зарар кўриш хавф борлигини ҳам билдиради; ҳуқуқ ёрлигини топшириш келажак зарар кўриш хавфи ҳам у томонга ўтишини англатади. Битимни қандай аталиши унчалик аҳамиятга эга эмас. «Савдо» ва «савдо тўғрисидаги келишув» атамалари кўпинча аниқ ишлатилмай, ҳамда бу сўзларни бир-бири билан алмаштириш мумкин, деб ҳисоблашади. Ҳуқуқ ёрлиги бериладиган фурсат битимнинг номи боғлиқ эмас, лекин у томонларнинг кўзлаган мақсадига асосланади.

Нарх пул билан ёки кўча мулкни тақдим этиш йўли билан тўланиши мумкин. Кўча мулкнинг бирор тури сотилаётган, унинг нархини қоплайдиган бошқа нарса берилса, бу техникавий алмашув ёки **бартер битими** дейилади. Лекин мулк сотиш қандоқ ҳуқуқий оқибатларга эга бўлса, унда ҳам шу сингари ҳуқуқий оқибатлар бўлади. Бу битим Савдо тўғрисидаги ягона қонун мувофиқ келади (штатларнинг кўпчилиги олди-сотди шартномаларини тузишда қарор топган қондалар ва нормаларни белгил берадиган Савдо тўғрисидаги ягона қонунни қабул қилган).

Нарх шартномада кўрсатилиши ёки томонларнинг келишувига кўра келажакда белгиланиши, ёхуд томонлар ўртасида илгар қилинган ишлар асосида аниқланиши мумкин. Шартномада нарх тўғрисида ҳеч нарса айтилмаган бўлса-да, у ҳар ҳолда қонун кўчга эга бўлади. Бунда харидор оқилона нархни тўлашга мажбур. Бундай нарх аниқ битимдаги ҳолатларга қараб белгиланади.

Оқилона нарх кўпинча бозор нархига тўғри келади. Агар шартномада нарх ҳақида бирор нарса айтилган бўлса, унда бу қонда аниқ ва бажариладиган бўлиши лозим. Акс ҳолда шартнома қонуний кучга эга бўлмайди.

Савдо қилиш учун сотиладиган нарса бўлиши зарур. Бирорта йўқ (келажакда бўладиган) нарсаларни сотишга уринишда савдога ўрин йўқ, бу ўринда фақат савдо ҳақида битим тузиш мумкин, холос. Бу қоидаларнинг ҳаммаси ҳуқуқ назарияси масалаларига эмас, балки катта амалий аҳамиятга ҳам эга. Масалан, тадбиркор қишлоқ хўжалик тракторлари ишлаб чиқариш тижорат корхонасида қатнашади ва шартнома тузади. Мазкур шартнома бўйича кейинги уч ой мобайнида ишлаб чиқарилган тракторларнинг ҳаммаси Икс компаниясига сотилиши назарда тутилган. Агар бу савдо тўғрисидаги битим бўлганида ҳар бир трактор йиғилиб бўлганидан сўнг Икс компанияси унинг эгасига айланарди. Бироқ Савдо ҳақидаги ягона қонунга мувофиқ бундай битим савдо бўлолмайди, балки савдо тўғрисидаги битим бўлади. Тракторлар тайёр бўлган заҳотнёқ Икс компаниясининг мулкига айланмайди. Мабодо улар қаердадир йўқолиб қолса, зарар Икс компаниясининг эмас, тайёрловчининг зиммасига тушади. Агар тадбиркор тракторларни етказиб бермаса, Икс компанияси компания мол-мулки қийматини қоплаш ҳақида эмас, балки шарномавий мажбуриятлар бузилгани юзасидангина судда иш кўзгата олади.

Муайян нарсани олди-сотди хусусида шартнома тузилган вақтда на сотувчи, на харидор унинг йўқолганини билмаса, бундай шартнома ҳеч нарсага арзимамайди. Муайян нарсани сотиш ҳақида шундай шартнома тузилса-ю, бу нарса шартнома бажарилгунча, яъни ҳуқуқий ёрлиқ берилгунча йўқолса, зарар сотувчи зиммасига тушади, бироқ харидор шартнома мажбуриятларини бажаришга мажбур этилмайди. Олди-сотди шартномаси объектининг йўқолиши уни бажаришга имкон бермайди, бу, ўз навбатида, харидорга шартномавий мажбуриятларни бажармаслик учун асосли сабаб бўлаолади.

Фирибгарлик тўғрисидаги қонуннинг кучма мулкни сотишга доир бўлимида энг юқори нарх белгилаб қўйилган, ундан баланд нархдаги барча олди-сотди шартномалари ёзма шаклда тузилиши керак. Энг юқори нарх турли штатларда турлича: 50 доллардан 2500 долларгача белгилаб қўйилган. Баъзи штатларда оғзаки шартномалар нарх миқдоридан қатъи назар, ҳимоя қилинмайди. Бу штатларда энг кўп учрайдиган юқори нарх 500 долларни ёки ундан сал кўпроқни ташкил этади; бундан юқори миқдордаги савдо-сотиқ шартномалари Савдо тўғрисидаги ягона қонунга ва ягона савдо кодексига мувофиқ ёзма шаклда тузилиши керак. Аммо сотилаётган нарсанинг қиймати белгиланган миқдордан юқори бўлмаслиги учун ёзма шартнома тузиш хусусидаги қонун талабига қарамай, ёзма шартномага эҳтиёж сезилмайдиган ҳолатлар ҳам бор. Уларга қуйидаги ҳолатлар киради:

— биринчидан, моллар харидорнинг ўзига хос талабларига кура тайёрланган ва улар одатдаги амалий савдода бошқа кишиларга сотиш учун яроқсиз бўлиши;

— иккинчидан, бир нарса ҳар хил нархда сотилганда (улардан бирортасининг нархи фирибгарлик тўғрисидаги қонунда кўзда тутилган нархдан юқори бўлмаслиги керак) ҳақ тўланиши керак бўлган умумий миқдор белгиланган лимитдан юқори бўлса ҳам шартнома алоҳида ҳисобланиши ва бўлиниши мумкин.

Олди-сотди шартномасининг турли шакллари. Мутлақ савдо. Бу харидорга бирорта шартсиз ва писандасиз ҳуқуқий ёрлик мутлақ бериладиган усулдир. **Шартли савдо** — номидан кўришиб турибдики, сотувчига ҳуқуқий ёрлик берилиши билан бирга у маълум шартларни бажариши ҳам кўзда тутилган. Улар баъзан ёрлик топширилгунча бажарилиши мумкин. Масалан, харидор мулк эгасига айлангунига қадар харид нархи тўланган бўлиши керак. Битим шартлари ҳуқуқий ёрлик берилганидан сўнг бажарилиши лозим бўлганида харидор ёрлик олади. Лекин у белгиланган шартларни бажармаса ёки унга эътироз билдирса, ҳуқуқий ёрликдан маҳрум бўлади ва эгалик ҳуқуқи сотувчига қайтариб берилади. Ёрлик эгаси сотилган моллар йўқолиши ёки нобуд бўлиши натижасида кўрилган зарарни ўз зиммасига оладиган томон эканлиги муносабати билан ҳуқуқий ёрлик масаласи айниқса муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлаш зарур. Ҳуқуқий ёрлик (дастлабки шарт) берилгунича бажарилиши даркор бўлган шароитда моллар йўқолганида сотувчи зарар кўради. Ҳуқуқий ёрликқа эга бўлганидан кейинги шарт-шароитда моллар йўқолган тақдирда харидор зарар кўриши керак.

Булинадиган шартнома, бу — бўлиниши ёки теппа-тенг тақсимлиниши мумкин бўлган шартномadir. Унинг бажарилмаслиги ёки қисмларидан бирининг ғайриқонунийлиги бутун шартномани йўққа чиқармайди. Бошқача айтганда, агар шартнома булинадиган ва унинг қисми ғайриқонуний ёки у ё бу сабабга кура даъво аризасини ҳимоя қилолмайдиган бўлса-да, шартноманинг бошқа қисми қонуний кучга эга бўлади. Бу қоида булинмайдиган шартномаларга тегишли эмас. Олди-сотди шартномаси булинадиган бўлса ва фақат маҳсулотнинг бир қисми етказиб берилган бўлса, унда сиз шартноманинг фақат ана шу қисмига розилик беришингиз ва бутун шартнома учун эмас, унинг фақат ўша қисми учун жавобгар бўлишингиз мумкин. Булинмайдиган олди-сотди шартномасига мувофиқ, агар етказиб берилиши зарур бўлган маҳсулотнинг бир қисминигина олинганида бутун шартнома ҳақи тўланиши керак. Агар бир вақтнинг ўзида етказиб берилиши зарур бир неча ашёни харид қилиш ёки сотиш учун шартнома тузилса, у яхлит ва бўлинмас шартнома ҳисобланади. Аксинча, етказиб бериш муддати турлича ва мустақил нархли буюмларнинг олди-сотди шартномаси булинадиган ёки алоҳида шартномалар ҳисобланади.

Ихтиёрий савдо. Бу — мулк эгаси ўзининг молларга бўлган

ҳуқуқ ёрлиғини ихтиёрий равишда харидорга топширишидир. **Мажбурий савдо** эса мулк эгаси ўз ёрлиғини ихтиёрий топширишдан бўйин товлаши, бу иш маъмурлар тазйиқи ва қонунга мувофиқ қилинишидир. Сениш оқибатида мулк эгасининг бор бисоти қарз берган кишининг хусусий мулкига айланиши ёки уни бутунлай сотиб юбориш жараёни ҳуқуқий ёрлиқни топширишнинг бундай усулига мисол бўла олади, суд ижрочиси бу ишни суд қарорига асосан амалга оширади.

Савдонинг бошқа муомалалардан фарқи. Муомаланинг савдонни эслатадиган бошқа шакллари ҳам мавжуд, лекин улар савдо ҳисобланмайди. Муомаланинг бундай тоифасига совға бериш, мулкни сақлаш жавобгарлиги ва консигнация киради.

Сиз бирор кишига **совға** қилар экансиз, айна вақтда унга эғалик ҳуқуқи билан ҳуқуқ ёрлиғини ҳам берган бўласиз ва бунинг эвазига ҳеч нарса олмайсиз. Савдо билан совға бериш ўртасидаги асосий фарқ шундадир. Савдода ўзаро қониқиш ҳосил бўлиши ёки молга ҳақ тўланиши мумкин; бундай қониқиш бўлмаса ёки қандайдир сабабга кўра бундай имконият берилмаган бўлса, ҳуқуқий ёрлиқни қайтариб олиш учун судга мурожаат этиш мумкин. Совға берилганда бундай қилиб бўлмайди. Агар совға мажбурий тарзда, зуравонлик, қаллоблик йўли билан берилмаган бўлса, ҳуқуқий ёрлиқни қайтариб олиш мумкин эмас.

Мулкни сақлаш жавобгарлиги. Бунда кўчма мулкка эғалик ҳуқуқи бошқа кишига берилади, лекин ҳуқуқий ёрлиқни топшириш нияти бўлмайди. Масалан, соатингизни тузатиш учун бера-сиз ёки энгил автомобилнингизни белгиланган ерда қолдирасиз ёхуд моторли қайиқни ижарага оласиз — буларнинг ҳаммаси мулкни сақлаш жавобгарлиги демакдир. Ният шундаки, ҳамма ҳолда ҳам мулк ўзининг дастлабки эгасига қайтарилиши керак. Агар у бирор томоннинг айбисиз йўқолган бўлса, мулк эгасига зарар етади. Мулкни сақлаш жавобгарлиги юзасидан битимни аниқлашда қуйидагича иш қилинади: агар бир хил моллар ёки кўчма мулк ўз ҳолида ёки ўзгарган тарзда эгасига қайтарилиши зарур бўлса, буни сақлаш жавобгарлиги дейилади. Агар кўчма мулкни қайтариб олган киши мулкнинг айнан ўзи тикланишини талаб қилмаса ёки унга пул тўлаш ёки бошқача йўл билан мулк қийматини тўлаш мумкин бўлса, бу алмашиш ёки савдо битими ҳисобланади.

Консигнацияда мулк эгаси (консигнант) молни ташиш ёки сотиш мақсадида воситачи (консигнатор)га молларга эғалик ҳуқуқини беради. Бошқача айтганда, консигнатор консигнантнинг ҳуқуқий ёрлиқни топширадиган воситачисига айланади, лекин бу ёрлиққа эга бўлмайди, етказилган зарар учун жавоб бермайди. Шунингдек воситачи эга бўлган моллар унга қарз берган кишилар фойдасига мусодара қилинмайди.

Қисқартилган савдо атамалари¹. Савдо-сотик шартномаларида

¹ Бу ерда асосий савло атамалари келтирилди, улардан ташқари халқаро амалиётда ҳам, мамлакат ичкарисиди ҳам битимлар тузишда ишлатиладиган бошқа кўплаб атамалар бор.

тез-тез учраб турадиган қисқартма савдо атамаларини билиш катта аҳамиятга эга.

К. О. Д. шартлари асосидаги савдо. Бу ҳарфлар инглиз тилида юк етказиб берилганида туланидиган ҳақ маъносини билдиради. Бу — харидор молларга эгалик ҳуқуқини олғунига қадар юк ташувчига молнинг ҳақини тўлаши шарт демакдир. Бу шарт ҳуқуқий ёрлиқни топшириш масалалари қараб чиқиладиганида харидор ҳақиқатан ҳам ҳуқуқий ёрлиққа эга бўладиган вақтни аниқлаш учун аҳамиятли эмас (уни юк олиб келувчи харидорга бермайди, балки харидор юкни олиб келувчига юкни олиб келгандан кейин беради).

К. О. Д. шартига кура моллар умумий фойдаланиладиган транспортда ташиладиган бўлса, харидор уни ҳақ туланмагунча текшириш ҳуқуқига эга эмас. Бу ҳуқуққа эга бўлишни хоҳлаган одам **К. О. Д. шarti асосида битим тузиладиганида шартномада бундай текшириш кўзда тутилади** деб писанда қилиши зарур.

Ф. О. Б. шarti асосида мол етказиб бериш. Савдо-сотик шартномасида **Ф. О. Б. ҳарфлари** инглизча «франко борт» сўзлари ўрнида келади. Бу сотувчи ёки маҳсулот етказиб берувчи моллар транспортга ортилғунига қадар бўлган барча харажатларни ўз зиммасига олади, деган маънони билдиради. Моллар транспортга ортиб булинганидан сўнг кира ҳақи, суғурта ва шу каби барча харажатлар харидор зиммасига тушади.

Томонлар **Ф. О. Б. шarti асосида шартнома тузаётганларида** уларнинг мол етказиб бериш борасидаги ҳуқуқий ёрлиқни юк ташувчига бериш ниятида эканлиги назарда тутилади. Шундай қилиб, **Ф. О. Б. шarti асосида Чикагодан мол етказиб берилган** бўлса, Чикагодаги юк ташувчига мол етказиб берилган вақтдан бошлаб ҳуқуқий ёрлиқ харидор қўлига ўтади. Ҳуқуқий ёрлиқни топшириш вақтида бу ҳолат томонларнинг нияти бошқача бўлгани далил-ғувоҳлар билан сўзсиз исботланган тақдирдагина ўзгартирилиши мумкин.

Ф. О. Б. кема ва Ф. А. С. Ф. О. Б. кема сўзи сотувчининг барча сарф-харажатларни, жумладан, белгиланган портда кемага юк ортиш харажатларини ҳам ҳисобга олиб, нарх белгилашини билдиради.

Ф. А. С. инглизча қисқартма сўз бўлиб, франко кема ёнида деган маънони билдиради. Бу сотувчи барча молларни кеманинг мослама юкхоналари ёнида жойлаштиришини англатади. Моллар жойлаштирилиши биланоқ, агар томонларнинг бошқа нияти бўлмаса, мулк эгасининг ҳуқуқий ёрлиғи ва зарар хавфи харидорга ўтади.

С. И. Ф. шартлари асосидаги шартномалар. Инглизча бу ҳарфлар нарх, суғурта ва кира ҳақи деган маънони англатади. **С. И. Ф. шarti асосидаги шартномалар савдодаги талаблар муносабати билан юзага келган.** Халқаро савдо ривожланиши сабабли моллар жуда узоқ масофаларга ташилади, улар йўлда кўн вақт бўлади. Шу сабабли дастлабки савдони тасдиқловчи барча

ҳужжатлар билан амалдаги бор бойликни унинг эгаси қўлига топшириш воситасига эга бўлиш зарурати туғилди. С. И. Ф. шарти асосидаги шартнома ҳам шу мақсадда юзага келган эди. Сотувчи С. И. Ф. шартномасига қўра қўйидаги ишларни бажаришга ваъда беради:

— молларни ўз харидорига топшириш учун жамоатчи юк ташувчига юк ортिलाдиган ерга етказиб бериш ва харидор номига коносамент олиш ҳамда кира ҳақини тулаш;

— ташиб келтириладиган молларни харидор номига суғурта қилдириш ва суғурта пулини тулаш;

— ҳисоб-китоб ҳужжатларини тайёрлаш, унда харидор сотувчига молнинг нархи, шунингдек кира ҳақи ва суғурта пулини тулаши кўрсатилиши керак (сотувчи буларнинг ҳаммасини олдиндан тулайди);

— барча транспорт харажатларини харидорга жўнатиш. Бу ҳужжатларга коносамент, кира ҳақини тулаганлик ҳақидаги тилхат, суғурта қоғози, суғурта пулини тулаганлик хусусидаги тилхат ва ҳисоб қоғози киради.

Ана шу ишларнинг ҳаммаси бажарилганидан сўнг ҳуқуқий ёрлиқ харидорга ўтади ва зарар хавфи унинг зиммасига тушади. Харидор моллар ҳали етиб келмаган тақдирда ҳам барча транспорт харажатлари ҳақидаги ҳужжатларни олиши биланоқ молнинг нархини тулашга мажбурдир.

Одатда сотувчи кира ҳақини тулаган тақдирда ҳам ҳуқуқий ёрлиқ моллар етказиб берилмагунча харидорга берилмайди. Бироқ бу тартиб С. И. Ф. битимларига тегишли эмас. Бунда моллар юк ташувчига етказиб берилиши билан ҳуқуқий ёрлиқ харидорга ўтади (бунинг сабаби молларнинг харидор фойдасига суғурта қилиниши, томонларнинг ёрлиқ ва зарар хавфини харидорга ўтказганлигини кўрсатишдир).

Шартномалар тузишда С. И. Ф. битимнинг тавсифига эътибор бериш керак. Америка амалиётида сотувчи фақат денгиз суғуртасига (юк жўнатиш портида қабул қилинган одатдаги суғурта) ёзилиши ва унинг пулини тулаши шарт. Бироқ Халқаро Савдо палатаси белгилаб берган С. И. Ф. битимига мувофиқ сотувчи денгиз суғуртасини тулаши шарт. Бунга С. И. Ф. (нарх, суғурта, кира ҳақи) нархи ва шу нархнинг ўн фоиз миқдоридagi қўшимчаси ҳам киради.

К. А. Ф. шартномалари. Бу инглизча нарх ва кира ҳақи маъносини англатади. Ушбу битим С. И. Ф. шарти асосидаги битим сингари аҳамиятга молик бўлиб, юк ташишда молларни харидор суғурта қилдириши бундан истиснодир.

«Франко — завод» шартномалари. «Франко — завод»нинг шартига биноан молни харидорга бевосита ўз омбори (яъни завод, фабрика, шахта ва шу кабилар)да кўрсатиш сотувчининг бирдан-бир вазифасидир. Агар битимда бошқача шарт писанда қилинмаган бўлса, сотувчи харидор олиб келган транспортга юкни ортиб бериши шарт эмас. Харидор молни сотувчи омборидан

белгиланган ерга етказиб бериш билан боғлиқ барча сарф-харажат ва таваккалчилик хатарини ўз гарданига олади. Шундай қилиб, маҳсулот етказиб бериш шартида сотувчи зиммасига сотилган молни олиб бориб беришдан бошқа вазифа юклатилмайди.

«Франко — вагон» шартномалари асосидаги шартномалар (юк жўнатиш манзилининг номи).

«Франко — вагон» шарти «темир йўлда эркин», «вагонда эркин» деган маънони билдиради. Бу шарт темир йўлда юк ташиганда қўлланилади. Белгиланган юк жўнатиш станциясида молни темир йўлга топшириш сотувчининг вазифасига киради. Сотувчи молни темир йўл тасарруфига топширгунга қадар қилинадиган сарф-харажатлар ва таваккалчилик хатарини бўйнига олади. Харидор эса мол темир йўл ихтиёрига топширилгандан охириги манзилга етиб боргунча бўлган сарф-харажатлар ва таваккалчилик хатарини ўз зиммасига олиши шарт.

«Кемадан фалон ерга (белгиланган портнинг номи)» шарти асосидаги шартномалар. Бу шарт сотувчи ўз молини савдо-сотиқ битимида белгиланган портда кема ичида харидорнинг ихтиёрига бериши керак, деган маънони билдиради. Сотувчи молни келишиб олинган портгача етказиб бериш билан боғлиқ барча харажатларни ўз зиммасига олади. Молни кемадан тушириб олишдан бошлаб қолган барча сарф-харажатлар харидор зиммасига тушади. Белгиланган портдаги кемада мол харидор тасарруфига берилаётганида унинг нобуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатари сотувчи зиммасидан харидор зиммасига ўтади.

«ФОБ аэропорт» (юк жўнатиладиган аэропортнинг номи). Самолёт ичида эркин (ФОБ) ифодасини худди шу самолёт ичида деган маънода тушуниш керак эмас. Ҳаво йўли орқали юк ташилганда аниқ номдаги аэропорт — «ФОБ аэропорт» сотувчи масъулияти тугайдиган муайян қўналгани билдиради. Сотувчи юк жўнатиладиган аэропортда молни харидорга берган вақтида молнинг нобуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатари унинг зиммасидан харидор зиммасига ўтади.

Сотувчи «ФОБ аэропорт» шартига кўра, молни юк жўнатиладиган аэропортдан белгиланган аэропортгача етказиб бериш туғрисида харидор ҳисобидан шартнома тузиши ва молни юк жўнатиладиган аэропортга етказиб бериши керак.

«Франко юк ташувчи» (манзил номи) шарти асосидаги шартномалар.

Бу замонавий интермодалъ усул деб аталмиш усулда (контейнерлар, солсимон ясси кемалар, ролкерларда) юк ташишда фойдаланиш учун мўлжалланган шартномадир.

«Франко юк ташувчи» шартига кўра битимда келишилган жойга молни етказиб бериб, у ерда мол юк ташувчи ихтиёрига топширилиши билан сотувчининг вазифаси бажарилган ҳисобланади. Мол юк ташувчига юборилаётган вақтда унинг нобуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатари сотувчи зиммасидан харидор зиммасига ўтади. Бунда юкни автомобиль, темир йўл, ҳаво ёки

денгиз транспортда ёхуд транспортнинг бир неча турида ташиб бериш тўғрисида харидор билан шартнома тузган киши юк ташувчи ҳисобланади.

«Кира ҳақи» шартномалари (кира ҳақи фалон ергача тўланган. Белгиланган манзил номи).

«Нарх ва кира ҳақи» шарти сингари бу шарт ҳам сотувчи юкни савдо-сотиқ битимида келишилган манзилгача ташиш ҳақини тўлашини билдиради. Бироқ молнинг нобуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатари келишиб олинган манзилда эмас, балки дастлабки юк ташувчи ихтиёрига ўтказилаётган вақтда сотувчи зиммасидан харидор зиммасига ўтади.

Фрахт (юк ташиш ҳақи ва суғурта фалон ергача тўланган. Белгиланган манзил номи).

Бу шарт «кира ҳақи» шартига ўхшашдир, бунда сотувчи юк ташилаётган вақтда молнинг нобуд бўлиш ёки шикастланиш хавф-хатарини ўйлаб, транспортни суғурта қилишга мажбурдир. Сотувчи суғуртачи билан шартнома тузади ва унга суғурта пулини тўлайди.

Савдо-сотиқ ҳужжатлари. Васиқа. Бу ёзма ҳужжат бўлиб, кўчма мулкка эгалик ҳуқуқи бошқа шахсга берилишини акс эттиради. Васиқа топшириш ҳуқуқий ёрлиқ амалда бошқа кишига берилганини билдирмайди. Бу ёрлиқ берилгани тўғрисидаги гувоҳнома холос. Ҳуқуқий ёрлиқ васиқасиз ҳам топширилиши мумкин. Васиқа ёрлиқни беришда гарчи муҳим шарт бўлмаса-да, савдо-сотиқ шартномаси шартларини аниқлаш ва қарорларини белгилашда, ёрлиқни топширишда ва бошқа жиҳатларни аниқлашда катта аҳамиятга эга. Айрим штатларнинг қонун талабларига мувофиқ мажбурий тарзда васиқа расмийлаштирилишини талаб этадиган бир қанча битимлар мавжуд. Бунга транспорт воситаларини сотиш мисол бўлади, унда транспорт воситаларини кейинчалик рўйхатдан ўтказиш учун васиқа талаб этилади. Лекин васиқани савдо шартномаси билан чалкаштириш керак эмас. Савдо шартномаси ҳуқуқий ёрлиқни бериш тўғрисидаги битимдир, васиқа эса ёрлиқ амалда берилганидан далолат беради.

Коносамент. Моллар сотилиб, улар умумий фойдаланиладиган транспортда етказиб берилганида коносамент, яъни юк ташувчи ёки унинг вакили имзолаган ёзма ҳужжат расмийлаштирилади. Ҳужжатда ташиладиган моллар шундай санаб ўтиладики, уларни бошқа моллардан бемалол ажратиш мумкин. Шу билан бирга консигнант (юк жўнатувчи)нинг номи ва юк ташиш шартномасининг шартлари кўрсатилади. Коносаментда юк ташувчининг молларни муайян кишига ёки унинг топшириғига кўра маълум жойга етказиб беришга розилиги ҳам ёзилади.

Ҳар бир коносаментда камида қуйидагилар ёзилган бўлиши керак:

- расмийлаштирилган вақти;
- мол олинган кишининг исми, шарифи;
- мол олинган жой;

- мол етказилиб бериладиган жой;
- моллар аниқ шахсга ёки унинг топшириғига мувофиқ етказиб берилиши тўғрисида ариза;
- моллар ёки улар қандай ўралганининг баёни;
- юк ташувчининг имзоси.

Коносамент булардан ташқари тилхат, шартнома, ҳуқуқий ёрлиқ гувоҳномаси ҳам ҳисобланади.

Коносамент тилхат сифатида. Фирма бирон-бир кишига молларга эгалик ҳуқуқини берганида, уларнинг амалда олиб келингани ва топширилганини исботлаш мумкин бўлмаса, унда фирма бу моллар учун жавобгар бўлмайди. Бунга тилхат яхши мисолдир. Коносамент тилхат ўрнини ўтади ва юк ташувчи зиммасига молларни сақлаш ҳамда ташиш масъулиятини юклайди. Коносаментда юк ташувчи молларни яхши ёки яхшироқ ҳолатда олганини ёзиб қўйиш одат тусига кирган. Лекин бу изоҳ ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас, бинобарин, бошқа далиллар бўлмаганида моллар яхши ҳолатда эканидан далолат берувчи омилга айланади.

Коносамент шартнома сифатида. Коносамент юк ташувчининг молларни транспортда ташиш борасидаги вазифаларини, шунингдек ҳам юк ташувчи, ҳам юк жўнатувчи сифатидаги юмушларини (ёки масъулият даражасини) белгилувчи шартномадир. Шунинг таъкидлаш кераки, юк жўнатувчининг коносаментга розилик бериши ёки юк ташиш шартларини амалда эътироф қилиши зарур эмас. Юк ташувчига мол етказиб берилиб, коносамент олинган ҳамда уни юк жўнатиш гувоҳномаси сифатида қабул қилинганида юк жўнатувчи коносамент шартларига кўра жавобгар бўлади ва унинг қандайдир қўшимча хатти-ҳаракатлар қилишига зарурат қолмайди.

Коносамент ҳуқуқий ёрлиқ гувоҳномаси сифатида. Коносамент кўпинча ҳуқуқий ёрлиқ тўғрисидаги ҳужжат ҳисобланади. (омборхона гувоҳномаси ҳам бундай ҳужжатга мисолдир). Бу коносамент молларнинг рамзи эканини англатади ва унинг берилиши худди ҳуқуқий ёрлиқ топширилиши сингари кўпинча ҳуқуқий оқибатларга эга бўлади. Бу айниқса муомаладаги коносаментларга тегишлидир. Коносаментлар икки хил бўлади. Агар коносаментда моллар маълум шахсга етказиб берилиши белгилаб қўйилса, бундай коносамент «аталган» ёки берилмайдиган коносамент дейилади. Маълум бир шахснинг буйруғи ёки топшириғига мувофиқ моллар етказиб берилиши кўрсатилган коносамент бўлса, бундай коносамент «ордерли» ёки муомаладаги коносамент дейилади. Бу коносаментлар қўидаги хусусиятларга эга.

Ёрлиқ қусурлари. Номи ёзилган коносамент олган киши уни топшириш ҳуқуқигагина эга бўлиши мумкин. Муомаладаги коносаментни олган киши эса коносамент берадиган кишининг ёрлиғига нисбатан кўпроқ асосланган ҳуқуқий ёрлиққа эга бўлиши мумкин.

Масалан, мен қаллоблик натижасида коносамент олдим ва уни ҳалол харидор Хиксга бердим. У ёрлиқнинг бирор қусури

борлигини билмайди. Агар коносамент муомаладаги ҳужжат бўлса, Хикс коносаментга (демак, молларга ҳам) нуқсонсиз ҳуқуқий ёрлиқ олади; агар номи ёзилган (аталган) коносамент бўлса, Хикс мендагига нисбатан яхшироқ ҳуқуқий ёрлиқни қўлга кирита олмайд.

Қонуний иш тартиби. Моллар муомаладаги коносаментга биноан ташилганида улар юк жўнатувчига қарз берганларнинг талабига кўра мусодара қилиниши ёки ушлаб қолиниши (агар қарз берувчиларнинг коносаменти бўлмаса) мумкин эмас. Бу тартиб номи ёзилган (аталган) коносаментга тегишли эмас: бунда моллар ушлаб қолинади ва жарима солинади.

Молларнинг йўлда тўхтатиб қўйилиши. Юк жўнатувчининг ўзи, агар моллар муомаладаги коносаментга биноан жўнатилган бўлса, уларни йўлда ушлаб қололмайди. Бунда юк ташувчи коносамент тақдим қилингунича молларни бермаслиги мумкин. Бу тартиб номи ёзилган коносаментларга тегишли эмас.

Сотувчи, юк жўнатувчи ёки олдинги индоссантнинг суд орқали ушлаб қолиш ҳуқуқи ёки даъвоси муомаладаги коносаментнинг ҳалол эгасига қарши қонуний кучга эга эмас.

Коносамент ёрдамида сотувчи манфаатини ҳимоя қилиш. Молларни сотиш ва ортиб жўнатишда коносаментдан ҳақ тўлангунча моллар ҳуқуқий ёрлигини ушлаб қолиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкин. Бунинг иккита муқобил йўли бор. Харидорга тўлов миқдоридан жўнатма васиқа (тратту) ёзиб бериш ва уни коносамент билан бирга банкка ёки харидорнинг бошқа вакилига тўлаш учун юбориш мумкин. Васиқа тўлангач ёки унга розилик билдирилгач, коносамент мижознинг қўлига берилади. Бошқа бир муқобил йўли шуки, коносамент сингари васиқа ҳам харидорга бевосита жўнатилади; бунда коносамент сингари шартли равишда берилган ҳисобланади ва харидор жўнатма васиқани тўламагунча қонуний кучга эга бўлмайди. Худди шу вақтдан ҳуқуқий ёрлиқ ўз-ўзидан харидорга ўтади. Бундай иш тартиби дастлабкисига нисбатан анча хатарли, чунки харидор васиқани тўламай, коносаментга эга бўлиши мумкин. Агар муомаладаги коносамент бўлса, харидор уни белгиланган тартибда бошқа ҳалол кишига бериши ва уни асосланган ҳуқуқий ёрлиқ билан таъминлаши мумкин.

Ҳуқуқий ёрлиқни бериш. Ҳуқуқий ёрлиқни бериш тўғрисидаги масала амалий аҳамиятга молик эмас. Бу, энг аввало, «молнинг эгаси ким эканлиги» тўғрисидаги масаладир (агар мол эгаси ўлган бўлса, ким зарар кўради — харидорми ёки сотувчими?). Бу ҳолда мол эгасини савдо-сотиқ шартномаси шартларини куриб чиқиш йўли билангина аниқлаш мумкин.

Ижобий ифодаланган ва мулжалланаётган шартлар. Агар савдо-сотиқ шартномасида молларга ҳуқуқий ёрлиқ маълум санага, масалан, 1 июнга ёки, айтайлик, молларни харидорнинг заводида етказиб беришдек муайян вақт белгиланганида ҳуқуқий ёрлиқ ана шу белгиланган муддатда берилади. Амалда эса то-

монлар ҳуқуқий ёрлиқни қачон бериш ниятида эканликларини шартномада аниқ кўрсатмайдилар. Шу сабабли бу масала шартнома турига боғлиқ ҳолда мавжуд қонунларга мувофиқ ҳал қилинади. Ҳуқуқий жиҳатдан бир хилдаги қонунда ҳуқуқий ёрлиқни бериш юзасидан битимнинг аниқ-равшан ҳолатларига асосландиган бир қанча тахминий шарт-шароитлар кўзда тутилган.

Ўзига хос белгиларига қараб аниқланган моллар ва ўзига хос белгилари бўлмаган моллар. Ўзига хос белгиларига қараб аниқланган моллар ё харидор, ёки унинг топшириғига мувофиқ сотувчи танлаган ёки ажратиб қўйган моллардир. Ўзига хос бўлмаган моллар ҳали ишлаб чиқарилмаган, йўқ бўлган ёки ҳали танланмаган моллардир. Молларнинг ана шу икки тури ўртасидаги фарқ ҳуқуқий ёрлиқни топшириш муддатини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Агар шартномада молларга ҳуқуқий ёрлиқ бериш тўғрисида бошқа ҳеч нарса кўзда тутилмаса, унда моллар етказиб бериш учун яроқли ҳолга келтирилиши керак. Бу атама сотувчи молларни харидорга етказиб бериш учун уларни яроқли аҳволга келтириш мақсадида имкони бўлган ҳамма ишларни қилиши зарурлигини англатади. Шартномада ўзига хос белгиларига қараб аниқланган молларни сотиш зикр этилган бўлса, уларни ажратиб олиш лозим ва бу молларни етказиб беришга яроқли ҳолга келтиришдан бошқа ҳеч қандай талаб қўйилмайди. Булажак ёки ўзига хос белгилари бўлмаган молларни етказиб беришга яроқли ҳолга келтиришдан ташқари бу моллар мазкур харидорга аталганини билдирадиган тегишли гувоҳнома бўлиши даркор.

Масалан, тадбиркор қандайдир компанияда элликта ёзув машинасини шахсан танлаб, сотиб олади ва бу машиналар эртаси куни унинг юк автомобилида етказиб берилиши тўғрисида келишади. Бу ўринда биз якка тартибда — ўзига хос белгиларга қараб аниқланган молларни сотишга алоқадор ишга дуч келдик. Ёзув машиналарини етказиб бериш мақсадида уларни яроқли ҳолга келтириш учун сотувчидан бошқа ҳеч нарса талаб этилмайди. Ҳуқуқий ёрлиқ шартнома тузилаётган вақтда тадбиркорга ўтади, яъни ёзув машиналарининг ҳали етказиб берилмагани аҳамиятга эга эмас. Компания заводида бахтсиз ҳодиса натижасида ёзув машиналарига зиён етказилган бўлса, харидор зарар кўради. Иккинчи марта ўша тадбиркор машиналардаги мавжуд ҳарфларни компания махсус ҳарфлар билан алмаштириши хусусида келишиб, уларни сотиб олиш тўғрисида шартлашиб олади. Агар ҳарф ҳали алмаштирилмаган ва машиналар тўсатдан шикастланган бўлса, тадбиркор зарар кўрмайди. Чунки бу якка тартибда танлаб олинган молларни сотиб олиш тўғрисидаги шартнома бўлиб, етказиб бериш учун ҳали яроқли ҳолга келтирилмаганди.

Ва, ниҳоят, ўша, бизга таниш тадбиркор яна элликта ёзув машинасини сотиб олади. У машиналарни муайян шароитда махсус ишлаб чиқаришни ва уларнинг ҳар бирига ўз фирмаси

номи зарб қилинишини сўрайди. Машинкалар тайёрланади, лекин уларга ҳали фирма номи зарб қилинмаган ва машинкалар ишдан чиққан. Харидор бунда ҳам зарар кўрмайди, чунки унга ҳуқуқий ёрлиқ берилмаган эди. Бу битим етказиб бериш учун яроқли алоҳида танлаб олинмаган молларни сотиш тўғрисидаги келишув ҳисобланади, бироқ мазкур шартномани бажариш учун ҳали мол танлаб олинмаганди (машинкаларга фирма номи зарб қилиниши сотувчи бу машинкаларни етказиб бериш учун танлаб олганини билдиради).

Маҳсулот етказиб бериш, уни етказиб бериш учун яроқли ҳол ва ушбу шартномани бажаришга мол ажратиш ўртасидаги тафовут. Молни етказиб бериш учун яроқли ҳолга келтириш уни амалда етказиб берилди, деган гап эмас. Молни етказиб бериш учун яроқли ҳолга келтириш сотувчи шартномада кўзда тутилган ҳамма ишларни қилаётганини билдиради. Агар шартномада молларни амалда етказиб бериш назарда тутилган бўлса, бу молларнинг бир қисми яроқли ҳолга келтирилганини билдиради. Шартномада сотувчи молни харидорга шахсан етказиб бериши махсус кўрсатилган бўлиши мумкин. Бундай талаб бўлмаганида молларни юк ташувчига етказиб бериш шартномани бажариш учун мол ажратишнинг куп учраб турадиган усуллариандир. Сотувчи молни юк ташувчига етказиб бериши биланоқ ҳуқуқий ёрлиқ харидорга ўтади. Мол сифат ва миқдор жиҳатидан шартномага мос келиши, агар шартномада уни ташишга оид йўриқнома кўзда тутилган бўлса, унга риоя этилиши керак.

Турдошлигига кўра белгиланадиган, яъни вазни ва ҳажмига қараб сотиладиган моллар. Доналаб эмас, балки вазни ва ҳажмига қараб сотиладиган моллар турдошлигига кўра белгиланадиган моллардир. Буларга сули, нухат, ловия, бугдой, жўхори, ун, арпа, вино, нефть, бензин, қум ва ғишт кабилар киради. Бу моллар харид қилинаётганида, харидорга ҳуқуқий ёрлиқни топшириш учун унинг умумий ҳажмидан сотиб олинаётган қисмини ажратиш шарт эмас. Агар шартномада молни етказиб бериш учун яроқли ҳолга келтириш мақсадида сотувчидан нимадир қилиш, масалан, уларни тортиш, ювиш ёки қоплаш талаб этилса, унда сотувчи бу шартларни бажармагунча харидорга ҳуқуқий ёрлиқ берилмайди.

«Маълум қилиб» ва «сотиш ёки қайтариб бериш» шarti билан сотиладиган моллар. Савдода бундай усул тез-тез учраб туради. Истиқболли мижозларга мол сифатини текшириш ва улар бу молни сотувчига қайтариб беришни хоҳламаганликлари учун яхши тассурот қолдириш мақсадида шундай қилинади. «Сотиш ёки қайтариб бериш» шarti билан тузилган шартномага асосан эгаллик ҳуқуқи мол етказиб берилган ҳамано харидорга ўтади, чунки молнинг эгаси харидор бўлиб, унинг зарар кўриш хавфи бор. Унинг ўйлаб кўриш учун муайян вақти бор, ана шу вақт ичида молни қайтариб бериши ва ҳуқуқий ёрлиқдан воз кечиши мумкин. Агар бундай қилинмаса, у мол эгаси бўлиб қолади.

«Маъқул қилиб» сотиш усулида ҳуқуқий ёрлиқ харидорга

қайтарилши лозим булган объект сифатида берилмайди; ёрлик моллар харидорга элтиб берилган ва харидор битимни қабул қилган ёки тасдиқлаганидан кейингина ёхуд молни қайтариш учун оқилона муддат тугаши билангина унга утади. Масалан, сиз ўз корхонангиз учун «сотиш ва қайтариб бериш» шартига кўра дастгоҳ сотиб олдингиз ва ихтиёрингизда ўттиз кунлик муҳлат бор. Шу вақт мобайнида дастгоҳни олиб қолиш ёки уни сотувчига қайтариш масаласини ҳал қилиш керак бўлади. Ўттизинчи кун ёнғин натижасида дастгоҳ шикастланди. Бу битим «сотиш ёки қайтариб бериш» шартига кўра амалга ошириляётгани сабабли ҳуқуқий ёрлик сизга утади ва сиз зарар кўрасиз.

Агар ушбу дастгоҳ «маъқул қилиб» сотиш усулида харид қилинганида ўттиз кунлик муҳлат ўтунича ва сиз сотиб олганингиз ҳали тасдиқланмаган тақдирда ҳуқуқий ёрлик сотувчида қолиши ва у зарар кўриши мумкин бўлур эди.

Ким ошди савдоси ва ҳуқуқий ёрликни бериш. Ким ошди савдосида болға зарби ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ана шу вақтда (агар савдо шартига кўра битимдан норозилик ҳуқуқи назарда тутилмаган бўлса) ҳуқуқий ёрлик топширилади. Харидор молга эга бўлишидан олдин муайян ишни бажариши (харид ҳақини тўлаши ёки унга васиқа бериш билан сотиб олиши) кераклигига қарамай, мулкдорга айланади.

Мулк ҳуқуқи ва эгалик ҳуқуқи. Маълумки, мулк ҳуқуқи билан эгалик ҳуқуқи турли хилдаги ҳуқуқий тушунчалардир. Кўчма мулк ҳуқуқий ёрлиғини одатда фақат мулк эгаси ёки унинг қонуний вакили бериши мумкин. Нарсага эга бўлатуриб, ҳуқуқий ёрлиғи бўлмаган киши уни бировга беролмайди. Бошқача айтганда, мулкнингиз бўлмаган нарсани сота олмайсиз.

Ҳар бир киши мулк ашёларини бошқа кишиларга доим ишониб топширади. Масалан, бир фирманинг юк автомобили бошқа фирманинг гаражига қўйилганида; буюртмачи материалдан бирон бир нарса ишлашга шартнома тузилганида; идора ускуналар ремонтга берилганида; кийим-кечак кимёвий усулда тозалаш учун топширилганида шундай бўлади. Ана шу нарсалар ишониб топширилган томонлардан биронтаси уларни сотиш ҳуқуқига эга эмаслигини исботлашга ҳожат йўқ. Бу ҳатто харидор сотиб олинган мол нархини тўлаган, учинчи ҳалол томон ҳисобланган ҳолларга ҳам тегишлидир. Бундай молларни сотишни одат қилиб олган кишига бу нарсаларни ишониб топширишнинг аҳамияти борми? Бу киши сотиш учун муайян ҳуқуққа эгами? Ягона савдо кодексига кўра шундай ҳуқуқ бор. Лекин умумий ҳуқуқ ва ягона қонун-қоидаларига мувофиқ бу киши бундай ҳуқуққа эга эмас.

Масалан, «Радуга» компаниясининг сотувчилари унинг мулки ҳисобланган енгил автомобиллардан фойдаланадилар. Автомашиналар автомобиллар ва уларнинг эҳтиёт қисмлари сотиладиган гаражга қўйиб юрилади. Гараж эгаси «Радуга» компанияси автомобилларидан бирини ҳалол, қонуний харидорга сотиб юборади. Агар бу воқеа савдо-сотик тўғрисида ягона қонун қабул қилинган

штатда руй берса, харидор виждонли булишига қарамай, ҳуқуқий ёрлиқни қулга кирита олмайди. Агар бу воқеа савдо кодексин қабул қилинган штатларнинг бирида содир бўлса, бундай моллар билан савдо қилган кишига эғалик унга ваколат берган кишининг барча ҳуқуқларини харидорга ўтказиш ваколатини беради. Шу сабабли бу ҳақиқий савдо ҳисобланади ва сотиб юборилган автомобилни қайтаришни талаб қилиш мумкин бўлмайди.

Комиссионерлар туғрисида маълумот ва комиссионерлар ҳақидаги қонун. Дукондор-воситачи (комиссионер) одатда унинг номига ваколатнома берган кишидан олинган мол-мулкни сотувчи ёки тасарруф этувчи консигнатор ёки вакил ҳисобланади. Қоидага қура, консигнатор ва унинг консигнанти ўртасидаги ўзаро муносабат ҳар қандай вакил ва унинг ваколат берган кишиси орасидаги ўзаро муносабат сингари бўлади. Бироқ бир қанча истиснолар ҳам бор. Агар вакил узининг чинакам ёки аниқ ваколатларини суистеъмол қилса ва мол-мулкни ваколат берган киши танлаган томонга эмас, бошқа томонга сотиб юборса ёки ваколати бўлган нархда сотмаса, унда ваколат берган киши мажбурият олмайди. Энди дукондор-воситачи молларни тасарруф эта туриб, консигнант берган йул-йуриқларни бузган ҳолни олиб кўрайлик. Бу ҳолда консигнаторнинг хатти-ҳаракати учун консигнант зиммасига мажбурият юкланадими? Дукондор-воситачи асосланган ҳуқуқий ёрлиқни бериши мумкинми? Бу ҳолда бутун зарарни ё консигнант, ёки ҳалол, қонуний харидор ўз зиммасига олиши аниқдир. Куп штатларда ҳалол, виждонли харидор ҳуқуқи ҳимоя қилинган. Масъулиятсиз воситачини танлаган киши жазоланган тақдирда савдо ва жамият манфаатлари жуда яхши ҳимоя қилинган деб ҳисобланади. Турли штатларнинг воситачилар туғрисидаги низомларида бу қоида назарда тутилади. Низомлар воситачининг мулкка эғалик ҳуқуқини етарли даражада исботланишини талаб этади. Бинобарин, сотиб олувчи ёки қарз берган ҳамда бадастирлик сифатида бу нарсани олган киши, агар у ҳалол йул билан ҳаракат қилаётган бўлса, қуйидаги ҳолатларда асосланган ҳуқуқий ёрлиқни олиши мумкин:

— ҳуқуқий ёрлиқ ҳужжати ёки моллар сотиш ёки гаровга қўйиш мақсадига воситачига ёки вакилга ишониб топширилганида; воситачи молларни намойиш этиш ва сақлаш учун уларга эга булиши етарли эмас. У молларни сотиш ёки гаровга қўйиш учун ҳақиқий ваколат олиши керак, акс ҳолда учинчи томон асосланган ҳуқуқий ёрлиққа эга бўлмайди;

— учинчи томон, хоҳ у гаровга пул берувчи ёки сотиб олувчи бўлсин, воситачи ё вакил мол эгаси эмаслигини билмаслиги керак. Агар учинчи томон савдо-сотиқда ҳақиқий ваколатга эга бўлмаган вакили билан алоқа қилаётганини билса, унда воситачилар туғрисидаги қонун қўлланилмайди. Учинчи томон молнинг чинакам эгаси билан иш олиб боряпман деб ҳисоблаётган бўлсагина қонун қўлланилади.

Мол эгаси воситачисига ишониши керак. Агар воситачи мол-

ларни ғайриқонуний йўл билан, ўғирлик, қаллоблик, зуравонлик билан, хато қилиш ёки ўзлаштириш йўли билан қўлга киритса, у бирор кишига асосланган ҳуқуқий ёрлик бера олмайди. Ҳатто воситачилар тўғрисидаги қонун қўлланилган ва ҳалол харидор ҳуқуқий ёрлик олган ҳолда ҳам дастлабки мулк эгаси молларга бўлган ўз ҳуқуқини тиклаши, молларни олган кишига у тулаган пулни қайтариб беришни таклиф қилиши мумкин. Масалан, ўғирланган моллар ҳалол харидорга сотилган тақдирда воситачилар тўғрисидаги қонунни қўллаб бўлмайди, бундай ҳолда ушбу моллар эгаси ўз молларига ҳақ тўламай, уларни қайтариб олиш ҳуқуқига эга.

Савдо ва уни таъминлаш воситалари. Агар барча турдаги савдо ишлари нақд пулга, моллар ва ҳуқуқий ёрликқа эга бўлиш учун ҳақ бутунлай туланган пайтдан амалга оширилганида, битимларни бажариш воситаларига эҳтиёж қолмасди. Лекин Америка иқтисодиёти нақд пул билан амалга ошириладиган битимлар ҳокимлик қиладиган иқтисодиёт эмас: моллар ҳар куни қўлдан-қўлга ўтади ва уларнинг ҳақи дарҳол талаб этилмайди. Шу сабабли харидор моллардан фойдаланиш ва уларга эғалик қилиш ҳуқуқига эга бўлиш шарти билан моллар сотилиши мумкин бўлган усуллар бор, айти вақтда сотувчи битимни таъминлаш мақсадида ҳуқуқий ёрликни ушлаб туради. Савдо ишларини таъминлашда шартли савдо, пул тўлаб қайтиб олиш шарти билан кучма мулкни гаровга сотиш ва уни сақлаш тўғрисида тилхағ бериш каби усуллар тез-тез учраб туради.

Шартли савдо. Бу савдо-сотиқ ишларини маблағ билан таъминлашда жуда қўлай ва тез-тез фойдаланиб туриладиган воситадир. Бўлиб-бўлиб тўлаш шарти билан амалга ошириладиган одатдаги савдода ҳуқуқий ёрлик харидорга ўтади, лекин харидорнинг навбатдаги туловни вақтида беришга қўрби етмаса, сотувчи харид нархини ундириб олиш тўғрисида судда иш қўзғатиши керак. Бундай ҳолда сотувчи кўпинча ҳали туланмаган пулларни ундириб олиши ҳам мумкин. Агар шартли савдо қилинган бўлса, харидор сотиб олинган нарсаларга эғалик қила бошлайди, сотувчи эса молларнинг ҳақи тўла тулангунича ҳуқуқий ёрликни ўзидан ушлаб туради.

Гаровли ҳуқуқий ёрлик ва зарар кўриш хавфи. Ҳуқуқий ёрлик билан зарар кўриш хавфи одатда кетма-кет юради. Лекин бу тартиб шартли савдога ва сотувчи битимни бажариш мақсадида ҳуқуқий ёрликни ушлаб қолиб, иш олиб борадиган ҳолларга дахлдор эмас. Ҳақини бериб қайтариб олиш шарти билан кучма мулкни гаровга сотиш бундай битимга мисол бўлади. Бундай ҳолларда қонун санъати тўла намоён этилади: қонун атом ядросини парчалаш санъати сингари ҳуқуқий ёрлик тушунчасини тилкалаб ташлайди ва «ҳақиқий ҳуқуқий ёрликқа» харидор, «гаровли ҳуқуқий ёрликқа» сотувчи эга бўлишини эътироф қилади. «Ҳақиқий ҳуқуқий ёрликқа» эга бўлган шахс зарар кўриш хавфи-

ни ўз зиммасига олиши керак. Одатда ана шундай шахс харидор бўлади.

Шартли савдо ва учинчи томон. Харидор шартли савдо шартномаси асосида молга эгаллик қилган, ҳуқуқий ёрлиқни эса сотувчи ўз қўлида ушлаб турган бўлса, бунинг учинчи томон учун қандай аҳамияти бор? Харидор молларни сотиши ҳамда асосланган ҳуқуқий ёрлиқни бериши мумкинми? Шартли харидор мол-мулкка ўзиникидек муносабатда бўлиш ҳуқуқига эгаллиги туфайли уни харидорники деб ўйлайдиган ҳалол сотиб олувчини қандай оқибатларга олиб келади? Қонун бу саволларга аниқ жавоб беради. Шартли харидорнинг ҳуқуқий ёрлиги йўқ ва шу сабабдан учинчи томонга асосланган ёрлиқ бера олмайди. Манфаатларни алдам-қалдамдан асраш учун купгина штатларнинг қонунлари шартли харидордан шартли савдо тўғрисидаги битимни ёки унинг нусхасини ҳамманинг кўз ўнгида рўйхатдан ўтказишни талаб этади. Агар сотувчи бундай қилмаса, харидор эса молларни ҳалол сотиб олувчига сотса, ана шу ҳалол сотиб олувчи асосланган ҳуқуқий ёрлиқ олади.

Бўлиб-бўлиб тўланадиган ҳақни тўламаслик ҳоллари. Агар харидор бўлиб-бўлиб тўланадиган навбатдаги тўловни бермаса, сотувчи уни молга эгаллик ҳуқуқидан маҳрум қилиши мумкин. Харидор сотувчининг талабини бажаришдан бош тортганида эса унинг қўлидаги моллар қонуний йўл билан тортиб олиниши керак; сотувчи харидорнинг уйига бостириб кириши ва гарчи сотувчининг ҳуқуқий ёрлиғи бўлса-да, сотилган молларни харидордан зўрлик билан тортиб олиши мумкин. Моллар тортиб олинганидан сўнг сотувчининг ҳам, харидорнинг ҳам муайян ҳуқуқ ва вазифалари бўлади. Шартли савдо тўғрисида ягона қонун қабул қилинган штатларда бу ҳуқуқларни белгилаб берадиган баъзи қондаларни кўриб чиқайлик.

Харидорнинг ҳуқуқи. Агар сотувчи моллар тортиб олинмасдан олдинроқ ўз нияти ҳақида хабар бермаган бўлса, харидор уларни сотиб олиш ҳуқуқига эгадир. Харидор бундай хабарнома олманган бўлса ҳам моллар тортиб олинганидан сўнг уларнинг ҳақини тўлаб, ўзига қайтариши учун ихтиёрида ўн кунлик муддат қолади; бунда харидор сотувчига қарзини ҳамда молларни тортиб олиш чоғида қилинган харажатларни тўлаши керак.

Сотувчининг ҳуқуқи. Сотувчи баъзан моллар тортиб олинганидан кейин уни дастлабки харидорга яна сотишга мажбур бўлади. Молларни қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлган томон улар тортиб олинганидан сўнг ўн кун ичида бу ишни қилмаса, сотувчи молларни ким ошди савдосига қўяди ва ўз ниятини ҳаммага маълум қилади, бу ҳақда харидорга ҳам хабарнома юборади. Агар харидор моллар тортиб олинаётган вақтгача сотиб олинган нарса нархининг ҳеч бўлмаса ярмини ҳам тўламаган бўлса, унинг ихтиёрида ўн кун қолади. Ана шу вақт мобайнида у шахсан ўзи ёки буюртма хат орқали тортиб олинган мол қайта сотилишини та-

лаб қилиши мумкин. Агар бу иш қилинса, қайта савдо тўғрисида ҳаммага айтиши ва харидорга хабарнома юбориши керак.

Молларни учинчи шахс қайта сотган тақдирда тушган пуллар савдо харажатларини қоплашга; молларни тортиб олиш, сақлашга кетган харажатларни қоплашга; шартнома туловлари бўйича қарзларни тулашга сарфланиши лозим.

Ортиқча ҳосил булган маблағлар шартли харидорга туланиши керак. Савдодан камомад пайдо булганида харидор ана шу камомад учун жавобгар бўлади.

Моллар ҳаммавақт мусодара қилиниши керакми? Шартнома шартли савдо тусида булишига қарамай, сотувчи келишувга мутлақ савдо деб қараши ва туланмаган пул юзасидан судда иш қўзғатиши мумкин. Бунда ҳуқуқий ёрлиқ харидорга ўтади, сотувчи эса берилган имкониятни йўқотади ва бу ҳолда суд қарори асосида мазкур шартномага кўра ёки харидорнинг бошқа ҳар қандай мулкидан ҳақини ундириб олиши мумкин. Сотувчи аниқ-равшан вазиятга боғлиқ ҳолда зарар ўрнини қоплаш учун маблағ танлаш тўғрисидаги масалани ҳал қилишга мажбур. Энг аввало, харидор тулаган пул миқдори, молларнинг жорий нархи, харидорнинг умумий молиявий аҳволи ҳисобга олинади.

Савдонинг ўзи нима — ҳақини тулаб қайтариб олиш шартли қўйилган кўчма мулк гаровими? Савдо — ҳақини тулаб қайтариб олиш шартли қўйилган кўчма мулк гарови, шартли савдо билан бир қанча умумий хусусиятларга эга булган шартномани бажариш воситасидир. Лекин савдонинг битимнинг бу туридан фарқ қиладиган қатор хусусиятлари ҳам бёр. Сотувчи у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам гаровли ҳуқуқий ёрлиқни ўз қўлида ушлаб туради. Шартли савдода сотувчи эгалик ҳуқуқини топширса ҳам ҳуқуқий ёрлиқни олиб қолади. Ҳақини тулаб қайтариб олиш шартли қўйилган гаровли кўчма мулк сотилганида, сотувчи эгалик ҳуқуқини ҳам, ҳуқуқий ёрлиқни ҳам топширади. Лекин харидор харид нархининг туланмаган қисмини таъминлаш мақсадида ҳуқуқий ёрлиқни қайтаради. Ҳақини тулаб қайтариб олиш шартли қўйилган гаровли кўчма мулкни сотиш амалда савдо-сотик тушунчасига тўғри келмайди. Бундай битишувлар куп учрамайди ва одатда пул қарз берилганида шундай битишувга келинади. Пул қарз олинганида уни қоплаш мақсадида муайян кўчма мулк учун қарз берувчига ҳуқуқий ёрлиқни топшириш мумкин. Битим қарзни қоплаши ёки харид нархи туланишидан қатъи назар, ҳақини бериб қайтариб олиш шартли қўйилган гаровли кўчма мулк сотилганда унинг ҳуқуқий натижаси бир хил бўлади.

Ҳақини тулаб қайтариб олиш шартли қўйилган гаровли кўчма мулк савдоси тўғрисидаги битимни рўйхатга олиш. Бундай ҳолда ёки қарз берилиб, уни қоплаш мақсадида кўчма мулк учун ҳуқуқий ёрлиқ олинганда ҳар қандай ҳалол учинчи томондан ўз ҳуқуқингизни ҳимоя қилиш учун бу битимни рўйхатдан ўтказиш зарур. Бу шартли савдо ҳақидаги шартномани рўйхатдан ўтказётган сотувчига бериладиган ҳимоя турларидандир. Купчилик

штатларда ҳақини тулаб қайтариб олиш шarti қўйилган гаровли кучма мулк сотиш тўғрисидаги битимлар рўхатидан ўтказил- гач, фақат бир йил мобайнида кучга эга бўлади. Агар битим яна- да узоқроқ муддатга мулжалланган бўлса, уни йил тугаши билан қайта рўхатга олиш зарур.

Ҳақини тулаб қайтариб олиш шarti қўйилган гаровли кучма мулк савдоси тўғрисидаги битимни шикоят қилиш йўли билан ҳимоялаш. Ҳақини тулаб қайтариб олиш шarti қўйилган гаров- ли кучма мулк савдоси тўғрисидаги битимда гаровга пул берган киши амалда мулк эгаси ҳисобланади. Агар ипотека (капиталист- тик мамлакатларда қўзғалмас мулкни гаровга олиб бериладиган қарз)да сотишга ваколат берилган бўлса, унда гаровга пул бер- ган киши бирон-бир ҳуқуқий чегаралашларсиз мулкни сотиши мумкин. Чунки айни вақтда, мулк гаровга пул берган кишининг ихтиёрида бўлади.

Агар гаровга қўювчи мулкни гаровга пул берган кишининг ихтиёрига топширмаган бўлса, у мулкка эга бўлиш учун аввал судга мурожаат этиши лозим. Қўпинча гаровга пул берувчининг сотишга ваколоти бўлган тақдирда ҳам у гаровга қўювчини ўз мулкни қайта сотиб олиш ҳуқуқидан маҳрум қилишга уринади. Бунда гаровга пул берувчи судга мурожаат этиб, ундан «гаровга қўювчининг гаровга қўйилган мол-мулкни қайта сотиб олиш ҳуқуқидан маҳрум қилишни» ёки гаровга пул берувчининг талаб- ларидан ташқари мулкка нисбатан барча даъволарни олиб таш- лашни илтимос қилади. Гаровга пул берувчи гаровга қўювчи гаров ҳуқуқларидан маҳрум бўлгани ҳақида суд қарорини олган- нидан сунг, у бу ҳақда гаровга қўйган кишига олдиндан хабар бериб, мол-мулкни кўпчилик олдидан сотиши мумкин. Гаров бе- рувчи савдодан тушган пулдан ўзинга тегишли қисмини ушлаб қолади, қолганини эса харидорга ёки гаровга қўювчига қайтариб беради ёки гаровга қўювчи зиммасига ҳар қандай камомад учун жавобгарлик юклайди.

Кафолатли тилхатдан фойдаланиш. Кафолатли тилхат нисба- тан янги бўлиб, савдо битимларини маблағ билан таъминлаш бо- расида жуда тез оммалашиб бормоқда. У айниқса автомобиль савдосида кенг тарқалган. Мол сотувчи кафолатли тилхат ёрда- мида бу йўналишда мустақил ҳаракат қилмай, битимни маблағ билан таъминлаши ва мулкни ўзиники қилиб олишда рўхатдан ўтказиш ва эгаллик ҳуқуқини қайтариб олиш билан ўзини қийна- маслиги мумкин.

Кафолатли тилхатни расмийлаштириш тартиби. Харидор, ма- салан, автомобиль сотиш билан шуғулланувчи киши тайёрловчи корхонадан битта ёки бир нечта автомобиль харид қилмоқчи. Бу ишда унга банк ёки бошқа бир молия муассасаси ёрдамга ке- лади ва ўз зиммасига пул билан таъминлаш мажбуриятини ола- ди. Сотувчи бундан хабардор қилинади ва у муомаладаги тил- хат асосида автомобилни харидорга ортиб жўнатишга рози бу- лади. Банк жўнатма васиқани олишга (шу пайтда сотувчи ўз ҳа-

қини тула олади, чунки банкнинг розилиги ҳақ туланганини ёки унга тенг ҳаракатни аңлатади) рози бўлади ва коносаментни харидорга беради (Бу коносамент харидорга молларга эгаллик қилиш ҳуқуқини беради). Харидор коносамент эвазига битим тури ва моллар кўрсатилган кафолатли тилхатни олади. Бу тилхат харидор моллар коносаментининг ва банк ишончномаси асосида молларни сотишдан тушган пулнинг эгаси эканини тасдиқлайди. Агар харидор сотувчига туланадиган пулни банкка ўтказмаса, банк ундан коносаментни, молларни ёки савдодан тушган пулни талаб қилиши мумкин. Бинобарин, бу талаб харидоргагина эмас, шунингдек ундан хабардор бўлган (ҳатто харидор синганида беллашувда қатнашган кўпчиликни бошқарган) учинчи томонга ҳам дахлдордир.

ШАРТНОМА БУЗИЛГАНДА ХАРИДОР ВА СОТУВЧИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ВОСИТАЛАРИ

Савдо-сотиқ шартномаси бузилганда сотувчини ҳимоя қилиш воситалари. Агар корхона эгаси ўзининг савдо-сотиқ шартномалари бажарилаётганига, моллар шартнома талабларига мос келаётгани ва ўз вақтида етказиб берилаётганига, туловлар эса белгиланган муддатда тушаётганига ишонса, унинг ҳуқуқий муҳофаза идораларига мурожаат этишига ҳожат қолмайди. Савдо-сотиқ шартномаларининг бирортаси бажарилмаётган вақтда эса харидор ёки сотувчини ҳимоя қилиш воситалари жуда кўпдир.

Сотувчини ҳимоя қилиш воситаси унинг нарсага эгаллик ҳуқуқи билан бирга ҳуқуқий ёрликни харидорга топширгани ёки топширмаганига боғлиқдир. Агар харидор ўз мажбуриятини бажармаса унда сотувчининг нарсага эгаллик ҳуқуқи сақланган ҳолда амалга ошириладиган битта тартиб бор. Иккинчи тартиб сотувчи нарсага эга бўлмаганида қўлланилиши назарда тутилади. Биринчи тартиб сотувчи ҳуқуқий ёрликни ўзида сақлаганида, иккинчиси эса ундан маҳрум бўлганида қўлланилади. Қоидага кўра сотувчи молни ушлаб қолиши; ўзининг молни йўлда тўхтатиб қолиш ҳуқуқидан фойдаланиши; молларни олиб сотиши; шартномани бекор қилиши; молнинг ҳақини ундириб олиш учун судга мурожаат этиши; зарарни ундириб беришни сураб судга мурожаат этиши мумкин.

Сотувчининг молларни ушлаб қолиш ҳуқуқи. Сотувчи молларни ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдаланиши учун ҳуқуқий ёрликни харидорга бериши, моллар эса сотувчининг ихтиёрида қолиши керак. Ушлаб қолиш мулкни ундириб олишда ишлатиладиган усул бўлиб, тулов таъминланишини билдиради. Равшанки, сиз ўзингизга тегишли мулкни ундиришингиз мумкин эмас ва бу мулкка эга була туриб, туловни таъминлаш сифатида мулк эгаси бўлолмайсиз. Шу сабабли сотувчининг ушлаб қолиш ҳуқуқи узи эга бўлган нарсани ушлаб қолган муддатгача давом қилади.

Сотувчи молларни ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдалана олиши

учун зарур бўлган бир қанча шартлар ҳам бор. Бунда қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш керак:

— моллар қарз бериш тўғрисидаги битимсиз сотилган ҳоллар. Харидорга қарз бериш тўғрисидаги битимнинг мавжудлиги сотувчи харидорга ишонишидан далолат беради. Шу сабабли у харидорга ишончсизлик билдириб, туловни таъминлаш учун молни ушлаб қолганини айтиб, субутсизлик қилолмади;

— моллар қарзга сотилган ва қарз муддати ўтган ҳоллар. Мол сотувчи ихтиёрида қолиши шарт билан муайян муддатга қарзга сотилиши мумкин. Сотувчи молни омонатга ушлаб турганида, масалан, чала ишларни битириш ёки ремонт қилиш бунга мисол бўлади. Агар молга у эгалик қилса, эгалик қайси хилда бўлишидан қатъи назар, сотувчиникими, омонатга қўйган кишиникими, қарзни тулаш муддати ўтганда ва тулов туланмаганда молни ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин;

— моллар қарзга сотилган, харидор эса тулов қобилиятини йўқотган ҳоллар. Харидорнинг тулашга қодир эмаслиги қарз муддати тугагани сингари ҳуқуқий оқибатга эгадир. Харидор тулов қобилиятини йўқотса-ю, лекин моллар ҳали сотувчи ихтиёрида бўлса, у ўз ҳуқуқидан фойдаланиб молларни йўлда ушлаб қолиши мумкин.

Сотувчининг молларни йўлда тўхтатиб қўйиш ҳуқуқи. Агар мол сотувчининг ихтиёридан чиққан бўлса, у энди ўзининг молни ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдалана олмайди. Бироқ сотувчи молларни қайтариб олишга қодир бўлган ва уларни ушлаб қолиш ҳуқуқини қўлга киритадиган муайян шарт-шароитлар ҳам мавжуд. Мол қарзга сотилган ва харидорнинг туловга қурби келмай қолган ҳолларда сотувчи йўлдаги молни етказиб беришни тўхтатиб қўйиши мумкин. Масалан, сотувчи Икс компаниясига мол ортиб жўнатди, дейлик. Лекин у мол етиб келишидан бир кун илгари Икс компанияси синганини эълон қилганини билиб қолади. Бу ҳолда сотувчи ихтиёрида йўлдаги молни тўхтатиб қўйишига доир барча чора-тадбирлар куриш учун бир кун вақт бўлади. Агар бундай қилишга улгурмаса ва мол белгиланган ерга етказиб берилса, у молни йўлда тўхтатиб қўйиш ҳуқуқидан фойдалана олмайди.

Молни тўхтатиб қўйиш ҳуқуқидан қандай қилиб фойдаланиш мумкин? Мол учун ҳақ олмаган сотувчи унга чинакам эга бўлиш ҳуқуқини қўлга киритиши, молга эга бўлган қонуний шахс юк ташувчига ўз талабини маълум қилиш йўли билан унинг ортиб жўнатилишини кечиктириши мумкин. Молни етказиб беришга халақит берилиши аниқ бўлгандагина юк ташувчига хабар берилмоғи лозим. Хабар исталган шаклда юборилиши мумкин. Масалан, телеграф хабарининг ўзи етарлидир. Мабодо, юк ташувчи тегишли хабар олгандан кейин ҳам юк ортиб жўнатишни давом эттирса, у сотувчига етказилиши мумкин бўлган ҳар қандай зарар учун тўла жавобгар бўлади. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, юк

ташиладиган манзилни ўзгартиришга кетадиган барча харажатлар сотувчи зиммасига тушиши лозим.

Молни йўлда тўхтатиб қўйиш ҳуқуқи ва коносамент. Конасамент оборотли ёки эгасининг номи ёзилган булади. Агар эгасининг номи ёзилган, яъни муайян кишига расмийлаштирилган коносамент бўлса, уни бировга бериш мумкин эмас. Агар коносамент «орденли», яъни унинг ҳар қандай эгасининг «буйруғи» ёки топшириғи билан расмийлаштирилган бўлса, оборотли ҳисобланади. Агар коносамент бировга берилиши мумкин бўлмаса, уни мол олиш учун кимгадир амалда текшириш зарурати ҳам йўқ. Оборотли коносаментни ёки мол сақланадиган омбор гувоҳномасини расмийлаштиришда, агар коносамент ёки омбор гувоҳномаси сотувчининг ихтиёрида бўлса ва у юк ташувчи ёки омбор эгасига кўрсатилмаган бўлса, сотувчи ўзининг молни йўлда тўхтатиб қўйиш ҳуқуқидан фойдалана олмайди.

Сотувчи молни яна қайта сотиш ҳуқуқига эгами? Агар сотувчи ўзининг молни йўлда ушлаб қолиш ҳуқуқидан фойдаланса, унда нима қилиш керак? У молни қайта сота оладими? Савдо тўғрисидаги ягона қонунга мувофиқ моллар тез бузиладиган бўлса, харидор молнинг ҳақини тўламаган тақдирда сотувчи уни қайта сотиш ҳуқуқини ушлаб, бу ишни бевосита режалаштириб қўйган бўлса; харидор асосли бўлмаган давргача тўловни кечиктирса, сотувчи молни яна қайта сотиши мумкин.

Сотувчи молни сотиб қўшимча даромад олса, уни ўзида сақлаб қолиши мумкин. Сотувчи даромадни харидор билан бўлиши шарт эмас. Агар молнинг янги нархи харидор шартнома мажбуриятларини бажармаганлиги натижасида сотувчига етказилган зарарни қоплаш учун етарли бўлмаса, унда сотувчи ўзи қилган сарф-харажатни қоплашни суд орқали талаб этиши мумкин.

Шартномани бузиш ҳуқуқи. Молни ушлаб қолиш ёки уни йўлда тўхтатиб қўйиш ҳуқуқидан фойдаланилганида шартномани бузиш ва ҳуқуқий ёрлиқни чақириб олиш сотувчи ихтиёридадир. Сотувчи ўз ҳуқуқини шартномада эҳтиёти шарт писанда қилиб қўйган ёки харидор маълум бир давргача тўловни асоссиз кечиктираётган бўлса, у ўз ҳуқуқини ишга солиши мумкин. Сўнгги ҳолатда харидор шартномадаги барча ҳуқуқларини тўхтатибгина қолмай, айни вақтда тўловни вақтида тўламаслик билан боғлиқ ҳар қандай зарар учун жавобгар булади.

Шартномани бекор қилишнинг бошқа шакли ҳам бор. Масалан, мол ҳали етказиб берилмаган, харидор эса шартномани рад этаётган бўлса; харидор шартнома мажбуриятларини бажара олмаслиги исботланган бўлса; харидор ўз шартнома мажбуриятларини жиддий равишда бузса, сотувчи шартномани тўлалигича мутлақо бузиш ҳуқуқига эга.

Шартномани мутлақо бекор қилиш учун шарт-шароит бўлса, сотувчи масалан шундай дейди: «Келинг, яхшиси ишларни тугатايлик. Энди шартнома йўқ!» Бу сотувчининг хоҳиши бўлгани сабабли шартнома мажбуриятлари бажарилишини талаб этиб, суд-

га мурожаат қилниган тақдирда ҳам бу ишда изчиллик бўлмаслиги мумкин. Энди шартнома йўқ, шу боисдан шартнома бўйича ҳуқуқ ва эътирозлар ҳам йўқ, сотувчи зарарнинг ўрни қопланишини сўраб судга мурожаат қилолмайди.

Мол нархи масаласи юзасидан судда иш қўзғатиш. Мол ҳали сотувчи ихтиёридан чиқмаган ёки у ҳали ҳуқуқий ёрлиқни топширмаган тақдирда молни мажбуран ушлаб қолиш, уни йулда тўхтатиш, олиб сотиш ва шартномани бузиш самарали восита ҳисобланади. Сотувчи нарсага эгалиқни, шунингдек ҳуқуқий ёрлиқни берганида ҳам мол нархи тўғрисида судда иш қўзғатиш унинг манфаатларини ҳимоя қилиш воситасидир. Одатда сотувчи ягона Қонунда бу қоидадан истисно қиладиган иккита ҳолат мавжуд. Сотувчи ҳуқуқий ёрлиқ ҳали харидорга берилмаган қуйидаги ягона Қонунда бу қоидадан истисно қиладиган иккита ҳолат мавжуд. Сотувчи ҳуқуқий ёрлиқ ҳали харидорга берилмаган қуйидаги ҳолатларда ҳам мол нархи масаласи юзасидан судга мурожаат қилиши мумкин. Масалан:

— ҳуқуқий ёрлиқ топширилиши ёки мол етказиб берилиши ҳисобга олинмай, муайян муддат учун харид нархи туланган бўлса;

— агар сотувчи молни харидорга қайта сотишни таклиф қилаётган, у эса буни рад этаётган бўлса, мол асосланган нархда шу заҳоти қайта сотилиши мумкин эмас.

Зарарнинг ўрнини тўлдириш юзасидан судда иш қўзғатиш. Савдо-сотик шартномаси бошқа турдаги шартномалардан фарқ қилмайди. Шартнома мажбуриятлари бузиладиган бўлса, зарарнинг ўрнини қоплаш юзасидан судда иш қўзғатилади. Харидор молни олишдан бош тортса ёки унинг ҳақини тўламаса, судда унга қарши иш қўзғатилади. Агар мол қайта сотиладиган бўлса, зарар одатда шартнома мажбуриятлари бузилган вақтдаги бозор ва шартнома нархи ўртасидаги фарқдан иборат бўлади. Фойда олиш имкониятлари тегишли далиллар билан исботланган тақдирда кутилаётган фойда ҳам зарар ҳисобланиши мумкин.

Савдо-сотик шартномаси бузилганда харидорни ҳимоя қилиш воситалари. Қонунда фақат сотувчинини эмас, харидорни ҳам ҳимоя қилиш воситалари бор. Сотувчининг вазифаси молни ўз муддатида белгиланган ерга етказиб бериш ва берилган кафолатни бажаришдан иборат. Бу мажбуриятлар бажарилмас экан, унда харидорни ҳимоя қилишнинг бир қанча воситалари бўлиб, улардан фойдаланилади. Бундай ҳолатларда тегишли воситани танлаш ҳуқуқий ёрлиқ кимда эканига, ким молга ёки бошқа нарсаларга эгаллигига боғлиқ бўлади. Харидорни ҳимоя қилиш воситаларига, биринчидан, ишониб топширилган мулкни ўз фойдасига ҳал қилиш тўғрисида судда иш қўзғатиш ҳуқуқи; иккинчидан, шартнома мажбуриятлари ёки мажбуриятларни натурада бажариш шартлари бузилиши муносабати билан зарарни қоплаш тўғрисида судга мурожаат қилиш ҳуқуқи; учинчидан, сотувчи савдо пайтида берган

кафолат мажбуриятлари бузилишидан келиб чиқадиган барча ҳуқуқлар киради.

Ишониб топширилган мулкни ўз фойдасига ҳал қилиш тўғрисида судда иш қўзғатиш. Кимда-ким ўзига тегишли бўлмаган мулкка эгалик ҳуқуқидан фойдаланса, мулк эгаси уни ўз фойдасига олиш тўғрисида судда иш қўзғатиш ҳуқуқига эга. Агар ҳуқуқий ёрлиқ топшириладиётганда сотувчи харидорга молни етказиб беришдан бош тортса, у ўзига ишониб топширилган молни ўзлаштиргани учун жавобгар бўлади. Шу сабабли харидор молни етказиб бериш ёки унинг асосланган қийматини ундириш тўғрисида судга шикоят билан мурожаат этиши мумкин.

Сотувчи мол етказиб бермайдиган ҳолатлар. Агар сотувчи мол етказиб бермаса, харидор шартнома мажбуриятлари бузилиши натижасида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги масала юзасидан судга мурожаат қилади. Мол сотилиши мумкин бўлган тақдирда эса зарар миқдори шартнома бузилган (одатда, маҳсулот етказиб берилган сана) пайтдаги бозор ва шартнома нархлари ўртасидаги фарқ билан белгиланади. Бевосита ёки кўзда тутилган шартнома бўлмаган тақдирда сотувчи тижорат билан шуғулланаётган ерга маҳсулот етказиб берилади. Молни ташиб бериш ҳақида битим бўлса, бу иш юк ташувчига молни етказиб бериш йўли билан амалга оширилади. Агар шартномада молни харидорга ёки тайинланган жойга бевосита етказиб бериш назарда тутилса, у албатта шартлашилган ерга олиб борилиши керак. Бироқ шартномада молни етказиб бериш вақти ҳақида ҳеч нарса дейилмаган бўлса, бу ҳолда у куннинг қулай дамларида амалга оширилмоғи лозим.

Молни ғайриқонуний етказиб бериш оқибатлари. Сотувчи харидор буюрган молни сони ва сифатига аниқ ривож қилган ҳолда элтиб бериши шарт. Агар элтиб берилган мол миқдори буюрилганидан кам бўлса, харидор ундан воз кечиш ҳуқуқига эгадир. Харидор молни қабул қилар ва унинг қолган қисмини етказиб берилишини билар экан, агар шартнома бўлинадиган бўлса, молнинг мутаносиб нархини, агар шартнома бўлинмас бўлса, унинг тўла қийматини тўлаши керак. Харидор молнинг бир қисмини қабул қилиб олса-ю, сотувчи молнинг қолган қисмини етказиб бериш ниятида эмаслигини кейинроқ сезиб қолса, етказиб бериладиган молни бутунлай рад этиши мумкин. Агар харидор бу вақтгача молни сотиб улгурган ёки қандайдир йўл билан бошқа одамга берган бўлса, молнинг оқилона қиймати миқдори учун жавобгарлик унинг зиммасига тушади. Аммо сотувчи буюрилганидан кўпроқ миқдорда мол етказиб берди, дейлик. Бу ҳолда харидор молнинг ҳаммасини қабул қилиши ёки уни рад этиши, ёхуд ўзи буюрган миқдорда мол олиши мумкин. У молнинг ҳаммасини қабул қилар экан, шартнома баҳоси бўйича қийматини тўлашга мажбур.

Молларни оз-оздан етказиб бериш. Шартномада фақат бир марта мол етказиб бериш назарда тутилса, харидор учун уни оз-

оздан етказиб берилишининг зарурати йўқ. У молни шундай усулда етказиб берилишига рози булар экан, ҳақни бўлиб-бўлиб тўлаш мажбуриятини зиммасига олмайди. Томонлар молларни оздан етказиб бериш ва унинг ҳақини бўлиб-бўлиб тўлашга рози бўладиган ҳоллар тез-тез учраб туради. Аммо бу жуда оғир муаммо ҳисобланади. Молни қисман етказиб бермаслик (ёки ҳақини қисман тўламаслик)нинг ҳуқуқий оқибатлари қандай? Бу бутун шартномадаги мажбуриятлар бузилишини билдирадими? Бундай ҳолатда суд ишларини юритишнинг муайян тартиби ўрнатилмаган. Одатда, молни қисман тўламаслик шартнома мажбуриятларининг жиддий бузилиши ҳисобланади. Бироқ Савдо тўғрисидаги ягона қонуида: «...Шартнома мажбуриятларининг бузилиши шу қадар жиддийки, у зарар етган томон ўз мажбуриятларини бажаришда давом қилишдан бош тортишини оқлаши ва бутун шартнома мажбуриятлари бузилиши оқибатида етказилган зарар ўрнини қоплаш учун судга мурожаат этиши ёки шартнома мажбуриятларининг бузилиши натижасида зиммага юклатилган вазифалар бўлиниб, зарарни ундириб олиш учун бутун шартномани йўққа чиқариш эмас, балки даъво қилиш ҳуқуқи берилиши, ҳар бир алоҳида ҳолатда шартнома шартларига ва ишнинг аҳволига боғлиқ экани белгилаб берилади»,— дейилади.

Пул билан товон тўлаш етарли бўлмаган ҳолатлар — шартномани натурада бажариш. Шартнома бўйича манфаатларни ҳимоя қилишнинг оддий усули пулдан кўрилган зарарни судда ундириб олишдир. Агар сотувчи шартномада кўзда тутилган молларни етказиб беришни рад этса, харидор бунинг натижасида кўрилган зарарни ундириб олиш учун судга мурожаат қилиши мумкин. Харидор, одатда, мажбуриятларни натурада бажариш, яъни кўча мулк олди-сотди шартномасига кўра молни мажбуран етказиб бериш масаласида судга мурожаат қилмайди. Чунки бу ҳамма вақт ҳам ҳимоя қилишнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган воситаси бўлавермайди. Сотилган мол ноёб бўлиб, зарарни пул билан тўлаш таъсирчан восита бўлмаган ҳолатларда харидор мажбуриятни бажариш масаласида судга мурожаат эта олади. Ҳақни даъво қилиб, ундириб олишдаги бу фарқни, афтидан, мисол билан тушунтириш осонроқ бўлса керак. Масалан, 10 фунт картошка сотиш юзасидан тузилган битим ёки қимматбаҳо расмни сотиш ҳақидаги битимни кўриб чиқайлик. Картошка сотилганида зарарни пул билан қоплашда мақсадга эришилади ва харидор ўзини ҳимоя қилишнинг шу усулидан фойдаланади. Харидор учун алоҳида қийматга эга бўлиши мумкин бўлган расм савдо қилинганида эса у шартнома мажбуриятлари натурада бажарилишини сураб, судга мурожаат этиши мумкин.

Савдода кафолат. Кафолат сотувчи мол сотилаётган вақтда берадиган ваъдадир. У бевосита ваъда, оғзаки, ёзма, назарда тутиладиган ваъда бўлиши мумкин. Томонларнинг ўзини тутишига, тегишли битим ҳолатларига ёки умумий тартибга кўра кафолат бериши кўзда тутилади.

«Харидор эҳтиёткор бўлсин» деган ақида устунилик қилган даврлар аллақачон ўтиб кетган. Қонунга қўра энди олди-сотди шартномалари уларда бевосита ифодаланган шартларга мувофиқ мажбуран бажартирилмайди. Эндиликда қонун, агар сотувчи бевосита қандайдир ваъда бермаган бўлса, молнинг сифати учун ундан жавобгарлик талаб қилинмайди. Шартномада ҳеч нарса писанда қилинмаган тақдирда ҳам харидор савдо-сотиқнинг, масалан, асосланган ҳуқуқий ёрлиқни олиш, сотиш ва фойдаланишга яроқли молни харид қилиш сингари маълум шартларига амал этилишини кутиш ҳуқуқи борлиги қонунда назарда тутилган; мол тавсифи ёки намунасига қараб харид қилинганида, харидор унинг ана шу тавсиф ва намунага мос бўлишини талаб қилишга ҳақлидир. Бошқача айтганда, қонунда харидорга муайян кафолатлар берилади, сотувчига эса маълум бир мажбурият юклатиш мўлжалланади. У бундай кафолат сўрагани ва сўрамаганига қарамай, сотилаётган моллар учун маълум даражада жавобгар бўлади.

Бевосита кафолатлар. Бу — ёзма ёки оғзаки тарзда бевосита берилган аризалардир. Сотувчидан ушбу аризалар асосида мажбурият олиши учун қўйидаги қондаларга риоя этиш талаб қилинади:

- кафолат олдиндан мўлжалланган бўлиши керак;
- харидор кафолатга ишониши шарт;
- мол сотиладиган вақтгача ёки сотилаётганида кафолат берилиши керак;
- кафолат ўз фикрини шунчаки билдиришдан қўра кўпроқ аҳамиятга эга.

Кафолат олдиндан мўлжалланган бўлиши керак. Сотувчи кафолат сифатида фойдаланадиган аризасини олдиндан маълум қилиши керак. Бу «кафолат бераман» ёки «ваъда қиламан» каби сузлардан унинг фойдаланиши мажбур деган маънони билдирмайди; сотувчи ўзи фойдаланадиган ибораларни асослаб, оддийгина талқин қилиб, кафолат бериш ниятини айтиш мумкин. Харидорнинг ҳақиқий нияти унинг қабул қилинадиган ниятидан қўра аҳамиятли эмас.

Харидор кафолатга ишониши шартми? Агар буюмнинг қўсури қўриниб турган бўлса, кафолат берилмайди. Йдрокли, фаросатли харидор ана шу бор қўсурни қўриши, сотувчининг берган кафиллигига ишонмаслиги керак. Масалан, «Форд» фирмаси ишлатилган енгил автомобилларни сотиш билан шуғулланади. Сотувчилардан бири харидорга «мутлақо янги автомобиль» харид қилишни таклиф этади. Лекин бу автомобиль янги эмаслиги аниқ. Агар мижоз автомобилни сотиб олса, берилган кафолатдан орқага қайта олмайди, чунки сотувчининг ҳақиқатга тўғри келмайдиган гапларига ишониш ақлдан бўлмайди.

Ўз фикри билдирилган ариза кафолат бўлмайди. Сотувчининг ўз молини мақташи билан кафолат ўртасидаги фарқни билиб олиш керак. «Бу бозордаги энг яхши мол», «У сизга бир умр хизмат қилади» ёки «Бўни биз ушбу мавсумда меҳнатни тежаш

борасидаги энг муҳим мослама ҳисоблаймиз» қабилида айтилган мақтов гапларни қафолат деб ҳисобламаслик керак.

Оғзаки ва ёзма қафолатлар. Мазкур қафолатга тегишли далил-исботлар куриб чиқиладиганидагина оғзаки ва ёзма қафолатларнинг фарқи булади. Ёзма қафолат берилганида сотувчи унинг шартларини оғзаки далиллар ёки «чин сўз» билан узгарта олмайди. Оғзаки гувоҳлик ёзма қафолат моҳиятига асосланган масалаларга тегишли бўлиб, ҳужжат моҳиятига аниқлик киритган ёки уни тулдирган ҳолларгина бундан мустаснодир.

Буюмнинг муайян мақсадга яроқлилиги фараз қилинадиган қафолат. Сиз сотувчига бевосита ёки билвосита маълум бўлган нарсани маълум мақсадда сотиб оласиз. Агар сиз сотувчининг билими ва тажрибасига суянсангиз, бу қафолат фараз қилинадиган қафолат булади, бу нарсдан оқилона фойдаланилган тақдирда у сиз кўзлаган мақсадга яроқли эканини билдиради. Лекин бундай қафолат молнинг сотишга яроқли экани хусусида бериладиган қафолатдан биров фарқ қилади. Молнинг сотишга яроқли экани маҳсулот мулжалланган умумий мақсад учун яроқлилигини билдиради; нарсанинг маълум мақсад учун яроқлилиги эса уни сотиб олган мазкур харидорнинг маълум бир мақсадига мос келишини билдиради.

Дори-дармон ва озиқ-овқат маҳсулотларини сотишда кўзда тутиладиган қафолат. Савдо тўғрисидаги ягона қонунда дори-дармон ва озиқ-овқат маҳсулотлари сотишда бериладиган қафолатлар тўғрисида махсус қоидалар йўқ. Мабода бундай моллар сифатида қандайдир қусур бўлса, харидор молларнинг бошқа турларига қафолат берилганида қилинадигандек, мажбуриятлар бузилгани, чунончи моллар сотишга яроқсиз бўлгани ёки мол маълум бир мақсадга тўғри келмаслиги хусусида шикоят қилиш мумкин. Бинобарни, озиқ-овқат маҳсулотлари контейнерларда, мол белгиси ёки фирма номига қараб сотилганда ва улардан фойдаланишда берилган қафолатга мос келмаганда муаммолар пайдо булади. Бу муаммоларни суд орқали ҳал қилиш мумкин. Суд молнинг сотишга яроқли эканлиги юзасидан берилган қафолатларни бузганлик учун сотувчилар зиммасига жавобгарлик юклайди.

Озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар ва шартномавий муносабатлар. Қафолат олди-сотди шартномасининг бир қисми ҳисобланади ва шу сабабли судда иш кўзгагиш имтиёздан фойдаланадиган ёки қафолатни бузганлик учун судга берилиши мумкин бўлган шахслар ҳуқуқий маънода шартномадаги томонлардир. Бу нуқтаи назар анъанавий фикрга айланган. Бироқ у купинча ҳақиқатга тўғри келмайди ва муаммоларни келтириб чиқаради. Бундай муаммолар купинча озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда дори-дармонлар сотилганда пайдо булади. Сифати ёмон маҳсулотни истеъмол қилиш натижасида кимдир касал бўлди, дейлик. Беморнинг ўзи эмас, балки унинг яқин кишилари маҳсулот сотиб олгани сабабли қафолат бузилиши муносабати билан етказилган

зарар ўрнини қоплаш ҳақида сотувчига даъво қўзғатиш учун ҳалақит бермайдими? Айтайлик, ён қўшнингиз консервланган яроқсиз овқатни тановул қилиб, касалхонага тушади. Хуш, бунда кимга — шартномадаги консерва сотган томонгами ёки битимга кура томон ҳисобланмаса-да, консерва тайёрловчигами — даъво қилиш керак? Зеро, у ёмон сифатли консерва тайёрлагани учун жавобгардир. Судларда шартномавий муносабатлар тўғрисидаги дастлабки нуқтаи назарни қайта кўриб чиқишга интилиш кучайиб бораётгани кузатилмоқда. Иш озиқ-овқат маҳсулотлари ва доридармонларни сотишга тегишли бўлганда, сотувчи ёки тайёрловчи томонидан кафолат бузилиши сабабли асосий истеъмолчи ёки харидор судга мурожаат этиши тўғрисида судлар эндиликда тез-тез қарор чиқариб турадиган бўлиб қолди. Бундай тамойил ривожланиб бориши ва харидорлар қонун томонидан кўпроқ ҳимоя қилинишлари аниқдир.

Тайёрловчи, истеъмолчи ва шартномавий муносабатлар. Озиқ-овқат маҳсулотлари ва доридармонлардан бошқа молларини истеъмол қилувчи шартнома мажбуриятларини бузиши ва маҳсулот тайёрловчига қарши судда иш қўзғатиши мумкинми? Одатда бу саволга «йўқ» деб жавоб берилди. Ҳолбуки, баъзи судлар шартномавий мажбуриятлар доирасидан чиқиб, амалда ўзаро шартномавий муносабатлар бўлмаган жойда шундай муносабатлар ўрнатишга ва истеъмолчи олдида мол тайёрловчи зиммасига масъулият юклаганга интилаётганликлари кузатилмоқда.

Кафолат бузилганида вужудга келадиган ҳуқуқлар. Сиз, харидор сифатида, кафолат бузилганида:

— молни қабул қилишингиз ва харид нархидан кафолат бузилиши натижасида етказилган зарарга тенг пулни ҳисоблаб олиб қолишингиз;

— молни қабул қилишингиз ва кафолат бузилиши сабабли етказилган зарар ўрнини тўлдириш мақсадида судда сотувчига нисбатан даъво қўзғатишингиз;

— агар молнинг ҳуқуқий ёрлиғи ҳали берилмаган бўлса, молни қабул қилмаслигингиз ва кафолат бузилиши муносабати билан сотувчига нисбатан судда даъво қўзғатишингиз;

— шартномани бузишингиз мумкин.

Шартнома бузилганда ё молни қабул қилмаслик керак ёки агар у олинган бўлса, қайтариш ва унга тўланган харид нархини қоплашни сураб сотувчига мурожаат қилиш лозим.

СОТУВЧИНИНГ САВДО ВА НАРХ БЕЛГИЛАШ ҚОИДАЛАРИНИ БУЗГАНЛИГИ УЧУН ЖАВОБГАРЛИГИ

Жамият савдо-сотиқ шартномаси мажбурий тарзда бажарилишидангина эмас, бу шартномалар ҳалол бўлишидан ҳам манфаатдордир. Жамият эркин бозорда савдо-сотиқ қилинишига ва рақобат попок бўлмаслиги учун ҳунармандлар эркинлигини чек-

лашга қаратилган чора-тадбирлар қўлламасликка интилади. Шунингдек нотўғри ёки кишини чалғитадиган рекламага, қатъий нарх белгилаш сиёсати ўтказилишига, нарх-навода камситишларга монелик қилади.

Рақобатнинг нопок усуллари. Федерал савдо комиссияси қонунлари нопок рақобат усулларини ва нопок ёки чалғитадиган тижорат ишларини ман этади. Федерал савдо комиссияси турли нопок усуллар ҳамда амалий ишлардан фойдаланишнинг олдини олиш мақсадида тузилган. Қонун нопок рақобат усулларига алоқадор масалалар билангина чекланиб қолмай, у жамият манфаатларига қарши йўналтирилган нопок ишларга ҳам ўз таъсирини ўтказиши мумкин. Булаётган ишлар нопокми ёки ҳалолми, булар комиссия ва суд қарорлари билан аниқланади.

Нопок ишлар, асосан, турт гуруҳга бўлинган: биринчиси, чалғитиш; иккинчиси, озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармон ва пардоз-андоз воситаларини нотўғри реклама қилиш; учинчиси, лотереялар ва туртинчиси, ҳунармандлар эркинлигини чеклаб қўйиш.

Чалғитиш молга нисбатан турли шаклда бўлиши мумкин. Бу материаллар ёки мол таркибидаги қисмлар, унинг сифати, тозаллиги, ишлаб чиқарилган жойи, тушум манбаи, буюмининг ёки эҳтиёт қисмларнинг расолиги хусусида нотўғри ёки кишини чалғитадиган гапларда намоён бўлиши мумкин. Харидорни кўпинча рекламалар адаштириб юборади, лекин савдо ёрлиқлари ва белгиларида, нархномадар, ҳисоб-китобларда, ҳатто ўраш шакли, усули, сифатида ҳам чалғитишлар бўлиши мумкин. Таклиф бундай қараганда, ўз-ўзидан чалғитмаслиги мумкин, лекин унда нотўғри фикрлашга олиб борадиган жиҳатлар бўлиши мумкин. Худди шу нарса харидорни чалғитиш дейилади.

Нотўғри реклама учун жазолаш. Федерал савдо комиссияси муайян ҳолатларда нотўғри реклама тарқатилишини тақиқлайдиган суд қарорини чиқартириши мумкин (судларнинг тақиқловчи қарорлари, одатда, нотўғри реклама қилинган моллар истеъмолчилар соғлиғига хавф солганда чиқарилади).

Суд қарори асосидаги чекловдан ташқари озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармон ва шу кабиларни нотўғри реклама қилган киши мисдиминор хатти-ҳаракатларда айбдор ҳисобланади. Уни катта жарима солиш, қамоққа ҳукм қилиш билан жазолаш мумкин.

Лотерея ўйинлари ўтказиш. Кўпчилик штатларда лотерея ўйинларини ўтказиш муайян билим ва ўқув учун эмас, балки фақат тасодифга асосланган совғалар ҳамда совринлар бериладиган қимор ўйинлари шаклида уюштириш қонун билан тақиқлаб қўйилган. Федерал савдо комиссиясида ҳам, штатлараро савдо соҳасида ҳам фаолиятнинг бу тури нопок иш сифатида ман этилган.

Савдо тўғрисидаги битим — ҳамкорликми ёки тил бириктириши? Баъзан ушбу битим ёки бирлашиш ўз олдига қонуний

ҳамкорликни мақсад қилиб қўйганми ёки ҳунармандлар эркинлигини чеклаш юзасидан ғайриқонуний тил бириктиришми, буни аниқлаш анча қийин бўлади. Қуйидаги савдо битимлари турлари ни куриб чиқайлик.

Рақибларни чеклаш ёки четлатиш битимлари. Бирлашма рақибларни четлатса ёки унга аъзо бўлмаган кишилар фаолиятини чекласа, бундай бирлашиш ҳунар эркинлигини чегаралайдиган ғайриқонуний келишув ҳисобланади. Бунда бирлашманинг асосий мақсади аҳамиятга моликдир. Суд ишларида ахборот тупловчи ширкат бирлашмаси ушбу масала моҳиятига қўра ички иш тартибини қабул қилади, натижада ўзаро рақобатлашаётган рўзномаларнинг жамият аъзолигига қабул қилиш тўғрисидаги аризалари жуда камайиб кетади. Суд қарориди бу иш тартиби штатлар орасидаги савдони асоссиз чеклаб қўйгани сабабли трестга қарши қонуннинг бузилганлиги деб эътироф қилинади.

Рақобатни чеклаш тўғрисидаги битимлар. Нарх-навони назорат қилиш йўли билан бозорни назорат қилиш, рақобатни енгиш ва ўзаро ошқора савдони тугатиш мақсадида бир неча ишбилармонларнинг бирлашиши (анча илгари паст нарх белгилаш вазифаси топширилган ишбилармондан ташқари) мўлжалланган шартнома ғайриқонуний ҳисобланади.

Маълум мижозларга мол сотмаслик тўғрисидаги битим. Бу шартнома маълум мижоз ёки мижозларга мол сотмаслик тўғрисидаги битим шаклига эга бўлиши мумкин. Бу ҳолда шартнома бозорни бўлишиб олиш ва алоҳида мижозларни ажратиб олишга қаратилгандир. Дастлабки ҳолда шартнома сотувчи томонидан харидорни бойқут қилиш тусида бўлади. Бу ва шунга ўхшаш бошқа шартномалар ҳам ғайриқонуний ҳисобланади.

Операцияларни яқна ўзи олиб бориш ҳуқуқи тўғрисидаги шартнома. Бундай шартнома тузилганида чакана савдогар маҳсулот тайёрловчи ишбилармон рақиб билан тижорат ишларини олиб бормасликка рози бўлади, фақат шу ишбилармондан барча зарур молларни олиш шарт қўйилади. Бу шартномани мол беришдаги имтиёзли ҳуқуққа доир битим билан чалкаштириш керак эмас. Ишбилармон ушбу битим асосида рақобатлашаётган савдогарлар ёрдамида ўз молларини сотмасликка кўнади. Бу ҳолда бир савдогар ўзи рақобатлашаётган бошқа турли ишбилармонлар билан муомала қилиши мумкин. Муомала қилишда фавқулодда ҳуқуқ тўғрисидаги шартнома савдогарини фақат биргина ишбилармон билан чегаралаб қўяди.

АҚШ трестга қарши қонунлари асосини Шерман (1890 й.), Клейтон (1914 й., унга Робинсон-Патмэн (1936 й.) тузатиш киритган), Келлер-Кеффер (1950 й.) қонунлари ташкил этади. Бу қонунлар ҳалол рақобатни муҳофаза этишни ўзининг асосий вазифаси деб ҳаммага маълум қилар экан, биргаликда ёки ҳар бири алоҳида бозорларни ҳудудий жиҳатдан бўлиш, рақибларни бойқут қилиш, нарх-навони ва тенг алмашиш битимлари асосида маҳсулот етказиб беришда камситиш, ягона нарх белгилаш ёки

нархни тушириб бериш юзасидан тил бириктириш, савдо-сотиқда муҳосара (блокада) қилиш, бозорда яккаҳоқимлик ўрнатиш, ўзига хос таъминот маъбалари ҳамда молни утказиш йўллариини тикштириш сингари амалий ишларни чеклаш турларини тақиқлайди. Бундан ташқари, рақобатни чеклашга қаратилган акцияларни сотиб олишда ўзлаштириш, қориштириб юбориш ёки шунга ўхшаш хатти-ҳаракатларни ҳам маъ этади.

Яккаҳоқимлик ниятидаги келишувчиликларни ташкилий жиҳатдан қийинлаштириш учун, жумладан, компанияларнинг ёки бир-бирига мол етказиб берадиган ё уни истеъмол қиладиган (қарз берувчи ёки қарздорлар), рақобатлашувчи компанияларнинг директорлари бир жон, бир тан бўлиб кетганларида улар назорат қилинадилар. Хусусан, рақобатлашувчи компанияларнинг директорлари қандайдир учинчи фирма директорлар кенгашига киришлари натижасида уларнинг билвосита чатишиб кетишлари ғайриқонуний деб топилиши мумкин.

Бу қонунларнинг ҳаммаси штатлараро савдо қилаётган ва унга таъсир этаётган битимларга нисбатан қўлланилади, айрим штатлар ичида амал қилувчи битимлар эса тегишли маҳаллий қонун ёрдамида бошқарилади. АҚШ ичкарасидаги рақобат ва нарх-навога таъсир қилмайдиган экспорт битимлари трестга қарши қонунларнинг амал қилиш доирасидан чиқариб ташланган. Бироқ шундай таъсир бевосита ёки билвосита мавжуд бўлса, унда бу қонунлар экстерриториал² асосда Америка ва чет эл фирмаларининг ташқи савдо ишларига ҳам дахлдор бўлади.

Тижорат соҳасидаги муомалада фавқулодда ҳуқуқ тўғрисидаги шартноманинг мақбул ёки номақбуллиги аниқ-равшан иқтисодий омилларга боғлиқ деб ҳисобланади. Утмишда, мол тайёрлаш ишлаб чиқаришдан устунлик қилган ва бу мавқени фавқулодда ҳуқуқ тўғрисидаги шартнома ёрдамида сақлаб қолишга уринилган даврлардан бу шартномалар ғайриқонуний ҳисобланарди. Шунга мувофиқ саноатнинг мазкур тармоғида буюмларнинг атиги бир фойзини тайёрлайдиган тадбиркорнинг бундай шартномалари эътиборга олинмаган.

Ҳозирги вақтда, судлар ушбу масалага бошқача ёндашаётганга ўхшайди: маҳсулот етказиб берувчининг пул оборотига биринчи даражали аҳамият берилмоқда. Ҳатто бутун бозор оборотида 5.000.000 доллар унча аҳамиятга эга бўлмаса-да, муҳим омил ҳисобланади. Бу тамойил маҳсулот етказиб берувчининг устуи шахс деб қаралган анъанавий ёндошувга зид ҳолда ривожланиши ёки ривожланмаслигини келажак кўрсатади.

Шартлари чекланган шартномалар. Сотувчи ёки ижарага берувчи маълум нарсани сотиш ёки ижарага бериш шарти сифатида харидор ё ёлловчиги худди шу сотувчи ёхуд ижарага берувчидан бошқа шахсларни харид қилиш ёки ижарга олишга мажбур этадиган шартномалар бор. Муомалада фавқулодда ҳуқуқ тўғри-

² *Экстерриториал* — чет элда хизмат қиладиган дипломатик вакилларнинг фақат ўз давлати қонунларига бўйсунishi.

сидаги шатномалар сингари бундай шартномалар ҳам рақобатни анча заифлаштиришга ва яккаҳокимликни вужудига келтиришга қаратилган шарт-шароитда қонунга хилоф ҳисобланади. Шартлари чекланган шартномалар фавқулодда ҳуқуққа эга шартномалардан фарқли улароқ, одатда, худди шундай оқибатга олиб келади ва купинча устунликни сақлаб қолиш, кенгайтириш ниятида тузилади. Шу сабабли шартлари чекланган шартномаларни қонун тақиқлайди.

Қатъий нарх ўрнатиш. Сиз ўз молингизга ҳамма вақт қатъий нарх қўйишингиз мумкин. Лекин сунъий тарзда, ҳийла-найранг ва тил бириктириш билан нарх белгиланган, натижада савдо-сотиқ эркинлиги чекланган ҳолларда у ғайриқонуний ҳисобланади. Қатъий нарх белгиланиши умуман учта йўли бор: биринчиси, горизонтал; иккинчиси, вертикал; учинчиси, қатъий чакана нарх ўрнатиш йўли.

Горизонтал қатъий нарх ўрнатиш. Тадбиркорлар, улгуржи ёки чакана савдо қилувчилар уртасидаги битимлар ёки ўзаро алоқалар горизонтал равишда қатъий нарх ўрнатишга мисол бўлади. Бу ишлар сабаби ва унга боғлиқ ҳолатлардан қатъи назар, қонунга хилофдир. Ушбу масала юзасидан судда муҳокама қилинган иккита ишни олиб кўрайлик. Судда АҚШда ишлаб чиқарилаётган ва тақсимланаётган санитария керамикасининг 80 фоизини назорат қилган бир гуруҳ тадбиркорлар иши кўриб чиқилди. Бу гуруҳ ягона қатъий нарх ўрнатиш ва уни сақлаб туриш юзасидан шартнома тузган эди. Судда иш кўрилаётганида гуруҳ аъзолари улар ўрнатган нархлар тўла асосланганини айтишди. Лекин суд нархларнинг асосланганлиги бундай шартномага узрли сабаб бўлмайди, деган қарор чиқарди. Қатъий нарх ўрнатилгани сабабли шартнома ғайриқонуний ҳисобланади.

Бошқа бир судда кўрилган ишда шунга ўхшаш қарор қабул қилинди, лекин у ишдаги ҳолатга қараб олдинги қарордан бирмунча фарқ қилган эди. Куп сонли нефть компаниялари сифатсиз бензин сотиб олиш ва нархни пасайтирадиган бозор омили сифатида уни муомаладан чиқариш йўли билан нархни ошириш ва шу нархни ушлаб туришда тил бириктирганликда айбландилар. Нефть компаниялари ўзларини ҳимоя қилиш учун сифатсиз бензиннинг бозордан олиниши рақобатга хос бўлиб, жамиятга зарар етказётган муайян салбий ҳодисаларни бартараф этишга кўмаклашадди, деган далилни айтдилар. Компаниялар, шунингдек ўзларининг бу ишлари эркин савдо-сотиқни унча чекламаганини ҳам исботладилар. Бироқ суд нефть компаниялари қатъий нарх белгилашда ғаразли сиёсатга амал қилганликларини аниқлади ва уларнинг хатти-ҳаракатлари қонунга хилоф деб топилди.

Вертикал қатъий нарх ўрнатиш. Бу ҳолда маҳсулот етказиб берувчилар билан савдогарлар ёки улгуржи савдогарлар билан чакана сотувчилар уртасидаги битимларга қараб қатъий нарх ўрнатилади. Қатъий нарх ўрнатишга доир бундай битимлар ҳам, айниқса ҳақиқий битимнинг далил-исботи булган ҳолларда ғайриқонуний ҳисобланади.

Масалан, тадбиркор улгуржи савдогарларга узи таклиф этган молларнинг нархномасини курсатади. Узил-кесил нарх белгилаш савдогарнинг қарорига боғлиқлиги ва савдогар билан тадбиркор ўртасидаги шартномада белгилаб қўйилмагани сабабли бу тадбир қатъий нарх белгилашда ғайриқонуний битим бўлмайди.

Улгуржи савдогарларни уларга атаб тайёрланган моллар нархини арзонлаштирадиган дуқонларга сотмасликка даъват этувчи тадбиркор ҳам қатъий нарх ўрнатишда айбдор эмас. Лекин у ўзилтимосини бажармаган улгуржи савдогардан молларини қайтариб олмоқчи бўлиб, унга дуқ-пўписа қилса, қонунни бузган ҳисобланади.

Қатъий чакана нарх ўрнатиш. Бу маҳсулот етказиб берувчи тадбиркор билан чакана савдогар харидорлар учун чакана нарх белгилаган вақтда вертикал равишда нарх ўрнатиладиган усуллардан бири ҳисобланади. Одатда бу битимлар ғайриқонуний ҳисобланади; ҳалол савдо-сотик мақомида махсус назарда тутилган ҳоллар бундан мустаснодир.

Нарх-навода камситиш. Соддагина айтганда, турли харидорлардан бир хил моллар учун турли нархда ҳақ олиш нарх-навода камситишдир. Нарх-навода камситишлар аввалига ҳудудий камситиш шаклини олди — рақиблар бўлмаган жойларда анча юқори нарх қўйилар, бошқа ерларда эса рақиб уларни сиқиб чиқариш мақсадида янада пастроқ нархда ҳақ олинарди. Нарх-навода камситиш тушунчаси аста-секин ўзгарди. Ҳозирги вақтда рақибларни сиқиб чиқариш йўли билан бозорда устунлик қилишга уринадиган бир неча қудратли сотувчининг ўзи йўқ; универсал дуқонлар тармоғи кўпайиши билан бақувват харидорлар пайдо бўлди, улар ўзлари сотиб оладиган моллар нархи арзонлаштирилишини талаб қилишлари ва бунга эришишлари мумкин. Бу чакана савдо даражасида рақобатни бартараф этишдаги каби оқибатга эгадир. Америка Қўшма Штатларида бу камчиликлардан баъзиларини тузатиш учун Клейтон қонуни ва Робинсон-Патмэн қонунининг дастлабки қоидалари қўлланилади.

Робинсон-Патмэн қонуни. Мазкур қонунга мувофиқ штатлар ўртасидаги савдода нархлардаги бевосита ёки билвосита камситиш ғайриқонуний деб топилади. Бироқ нархлардаги фарқ ҳамма вақт ҳам ўз-ўзидан ғайриқонуний ҳисобланавермайди. Нархлардаги фарқ қўйидаги ҳолларда оқланиши мумкин:

— сотиладиган моллар турли миқдорда бўлиши, савдо-сотик ёки мол етказиб бериш усуллари хилма-хиллиги оқибатида маҳсулотни ишлаб чиқариш, уни сотиш ва етказиб беришга кетган харажатларни қоплаганда;

— ушбу молларнинг савдога яроқлилиги маъносида бозорда ўзгарган шарт-шароит натижасида бўлганда;

— рақиб томонидан тегишли паст нарх белгиланишига ва унга харидорларга хизмат қилиш учун қулайлик берилишига жавобан ҳалол хатти-ҳаракатлари натижаси бўлганда.

Бироқ бу жиҳатдан Робинсон-Патмэн қонуни билан тақиқ-

ланган муайян воситалар ҳам мавжуд. Бунга, биринчидан, воситачига номуносиб ҳақ тулаш, иккинчидан, реклама ёки бошқа хизматларга ҳақ тулашдаги фарқ; учинчидан, ҳудудий камситиш; туртинчидан, рақибни сиқиб чиқариш мақсадида молни асосланмаган нархда ёки унинг қийматидан арзон нархда сотиш киради.

Нарх-навода камситганлик учун жавобгарлик. Фақат сотувчи эмас, айти вақтда харидор ҳам нарх-наводаги камситишлар учун жавобгар булиши мумкин. Нарх-наводаги камситишлар кўпинча оддий харидорнинг нарх асоссиз пасайтирилишига норозилиги натижасида руй бериши аҳамиятга эгадир. Робинсон-Патмэн қонуни нарх-навода тақиқланган камситишни рағбатлантириш ва бундай сиёсат ўтказишда тижорат фаолияти билан банд бўлган ҳар қандай одамнинг ишини қонунга хилоф деб эълон қилади. Олий Суд бу қонунни шундай тушунтиради: Харидор паст нархда ҳақ тулаётганини билган ва бунда ушбу нархни камайтириш учун асосли сабаб бўлмаган ҳолдагина у қонунни бузган ҳисобланади. Баъзан комиссиянинг харидор хатти-ҳаракатлари туфайли қонун бузилаётганини исботлаши анча қийин бўлади. Харидорни сотувчининг чиқимларидан беҳабарликда ва молнинг паст нархи асосланган ёки асосланмаганини билмасликда ҳамма вақт айблаб бўлмайди. Буни ундан талаб қилиш ҳам мумкин эмас. Харидор талабига қўра арзон нархда шошилгинч савдо қилинган ҳар қандай ҳолатда сотувчи нархни истаганча пасайтириши молнинг бошқа харидорларга сотиладиган асосланган фарқидан юқори эканлигини харидорга маълум қилиб, уни қонунни бузганликда тенг жавобгарликка тортиши мумкин.

Харидор пасайтирилган нарх қонунийлигига ишонч ҳосил қилиши учун нарх пасайтирилишининг асосий сабабини билмагунча сотувчидан нархни уша даражагача пасайтиришни сураши мумкин. Агар сотувчи харидорга нарх асоссиз пасайтирилганини ва шу боисдан қонунга хилоф эканини айтса, унда харидор нарх яна пасайтирилишни талаб қилмаслиги керак. Бу ҳолда нархни камайтириш унга жуда қимматга тушиши мумкин.

Мажбуран бажартириш усуллари. Робинсон-Патмэн қонунига мувофиқ ҳимоя қилишнинг бир неча воситаси бор. Бу воситалар қонуннинг тегишли бўлимларига боғлиқдир. Баъзи бўлимларда фақат фуқарони ҳимоя қилиш воситасидан, бошқаларида эса жиний жавобгарликка тортиш воситасидан фойдаланилади. Фуқарони ҳимоя қилиш воситаларига қуйидагилар киради:

— федерал савдо комиссиясининг қонунга хилоф ишларни давом эттиришни тақиқлаш тўғрисидаги буйруқлари; бу буйруқлар федерал судлар орқали бажарилиши керак;

— етказилган зарарни уч барабар миқдорда ундириб олишга доир хусусий судлов ишлари;

— суд тақиқловига оид ишлар.

Жиний жазо фақат учинчи бўлимга тегишли бўлиб, жарима миқдори 5 000 долларгача булиши ёки бир йилгача муддат би-

лан қамоқ жазоси берилиши ёхуд униси ҳам, буниси ҳам булиши мумкин.

Қонунга хилоф ишлар давом эттирилишини тақиқлаш тўғрисида буйруқлар. Бу ҳимоя усулидан, одатда, федерал савдо комиссияси фойдаланади. У гуноҳкорларга расмий равишда айб қўяди, ишни куриб чиқади, нарх-навода камситиш тўғрисидаги далил-исботларни муҳокама қилади. Бундай ҳолларда камситилишни оқлашдаги бутун оғирлик қонунни бузишда айбланаётган кишининг зиммасига тушади. Агар у ўз хатти-ҳаракатларини оқлай олмаса, федерал савдо комиссияси қонунга хилоф ишлар давом эттирилишини тақиқлаш тўғрисида буйруқ чиқаради. Бироқ тартиб бузувчи буйруққа рози бўлмайди ва ўзининг қонунга зид ишларини тўхтатмайди. Бу ҳолда федерал савдо комиссиясининг буйруғини АҚШ апелляция суди тасдиқлаши, шундан кейин эса маъмурларга бўйсунмаганлик тўғрисидаги иш судда курилиши лозим.

Суд тақиқлари ва зарарни уч ҳисса миқдориди тулаш. Адлия вазирлиги ёки ҳар қандай шахс трестга қарши қонун лойиҳаларини, жумладан Робинсон-Патмэн қонунини бузадиган хатти-ҳаракатларни суд орқали ман этиш тўғрисидаги илтимос билан судга мурожаат этиши мумкин. Ана шу қонунни бузиш муносабати билан шахснинг тижорат фаолиятига зарар етказилган бўлса, мазкур шахс кўрган зарарни уч ҳисса миқдориди тулашни суд орқали талаб қилиши мумкин. Шунини айтиб ўтиш керакки, бу ҳимояланишнинг анча таъсирчан воситаси бўлиб, қонуннинг бузилиши жуда қимматга тушади (тасаввур қилиб кўринг, нархлардаги камситиш натижасида зарар кўрган барча шахслар зиёни уч ҳисса ошириб тулаш хусусида судга мурожаат эта олади). Муайян вазиятларда, нархлардаги камситиш юзасидан ғайриқонуний ҳаракат қилиш натижасида купгина компанияларга зиён етказилган бўлса, уларнинг атиги бир нечтасигина барча бошқа компаниялар номидан судга мурожаат этиши мумкин.

Жиноий жазо. Агар бирон-бир шахс қуйидаги қонун бузилишларига йўл қўйса, яъни, харидорга ёки рақобатчиларга қарши қаратилган ҳар қандай сотувда ёки сотиш тўғрисидаги битимда харидорга «муайян сорт, сифат ва миқдордаги» товарни харид қилиб олаётган рақобатчининг кўрби етмайдиган реклама харажатларини арзонлаштириш, ён босиш, тузатиш, имтиёзлар ва афзалликлар бериш йўли билан атайин қатнашадиган бўлса; шахс рақобатни бартараф этиш ёки рақобатчига зиён етказиш мақсадида мамлакатнинг айрим қисмларида фойдаланаётган нархлардан пастроқ нархларда АҚШнинг бошқа ҳар қандай жойида товарлар сотиш тўғрисида битим тузадиган бўлса; рақобатчига зиён етказиш ёки рақобатга барҳам бериш мақсадида асосан равишда арзон нархларда товар сотадиган ёки шу ҳақида шартнома тузадиган бўлса 5000 доллар ёки ундан ҳам кўпроқ миқдорда жарима тўлайди ёки бир йилдан ортиқроқ муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинади ёхуд ҳар иккала жазо ҳам берилади.

Шунга эътиборни қаратиш лозимки, сотувчи харидор учун камситувчи нархни белгиласа, харидор ўзи сотиб олган ва фойдаланган товарга ҳақ тўлашдан бош тортиш ҳуқуқига эга бўлмаса, бундай ҳолда харидор ягона ҳимоя воситаси сифатида зарарли уч ҳисса тўлатиш учун судга мурожаат қилиши мумкин.

Штатларнинг қонунлари. Юқорида нархлардаги камситиш хусусида федерал қонун масалалари кўриб чиқилди. Федерал қонун штатлар ўртасидаги савдо битимига ва шу савдога таъсир ўтказадиган битимларга нисбатан қўлланади. Айрим штатларда нархлардаги камситиш масалаларига доир худди шундай қонунлар қабул қилинганки, бу қонунлар штатлар ўртасидаги савдо операцияларигагина тааллуқлидир. Бир қанча штатларда Робинсон-Патмэн қонунларига ўхшаш қонунлар мавжуд.

Чакана нархларни сақлаб туриш ёки ҳалол савдо. Ҳалол савдо қилиш туғрисидаги қонун қонунчиликда нормал ҳисобланади. Эркин рақобат зарурлиги доимо таъкидланиб туриладиган, эркин касб ҳар томонлама чекланадиган ва қатъий нархларнинг белгиланиши ғоятда зарарли деб ҳисобланадиган ва қаттиқ таъқиқлаб қўйиладиган жойларда бундай қонунларнинг мавжудлигини қандай оқлаб бўлади? Бу саволнинг жавоби чакана савдо шартларини билиш ва тушунишга боғлиқ. Ана шу шартлар шундай қонунларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Кўпгина продуцентлар ва савдогарлар қатъий нархларни белгилаш хусусидаги қонунлар уларни нархларнинг кескин пасайишига қарши ҳар қандай ҳимоядан маҳрум этади, деган фикрни билдирмоқдалар. Товар белгиларининг бутун қиммати, фирманинг номи ва олий сифат стандартлар нарх белгилашдаги ноҳалол тажриба асосида тезда йўқолиб кетарди. Бундай ҳолларда қўшимча даромад олишга интиладиган очкўз улгуржи савдогар стандарт товарларни уларнинг қийматидан пастроқ нархда (бозорга итариш мақсадида) сотишни таклиф қилган, бу эса бошқа савдогарларни шундай товарларнинг запасларини камайтиришга мажбур этди ва ўз навбатида продуцентларнинг чакана нархлардан маҳрум бўлишига олиб келди, товарларнинг сифатига ва уларнинг миллий аҳамиятига ўз таъсирини кўрсатди.

Ана шу норозиликларга (асосан чакана товар савдогарлари бирлашмаларининг) жавоб тариқасида ҳалол савдо қилиш туғрисидаги қонунлар қабул қилинди. Бу эса продуцентларга бозорга чиқаётган товарлар учун энг кам чакана нархларни белгилаш ва бунга суд орқали эришиш имконини беради. Ҳалол савдо туғрисидаги қонунлар айрим штатларда қабул қилинган, федерал қонун эса йўқ. Шу билан штатлар қонунлари ўртасида бир қанча тафовутлар бор. Намунавий мақом асосан иккита қондани кўзда тулади: биринчидан, фабрика маркази қўйилган товарларни етказиб берувчига чакана товар сотувчилар билан мазкур товарларни қатъий белгиланган нархда сотишга рози бўладиган шартнома тузиш туғрисидаги қонда; иккинчидан, бундай қатъий

белгиланган нархларни шартнома қатнашувчиларидан ташқари шу тўғрида ахборотнома олган барча шахсларнинг қатъий белгиланган нархга риоя қилишларини суд орқали таъминлаш қондалари.

Шерман қонуни ҳалол савдо тўғрисидаги мақом дуч келадиган дастлабки ҳуқуқий тусиқлардан биридир. Мазкур қонунга ва умумий қондага кура қатъий нарх белгилаш ҳуқуққа зид ҳаракатдир. Продацент, улгуржи савдогар ёки бошқа бирон-бир киши ўз товарлари товар белгисига эга эканлиги ёки эга эмаслигидан қатъи назар, уларга энг арзон сотиладиган нарх белгилайди, бу эса касб эркинлигини чеклаш ҳисобланади.

Конундаги ана шу яққол кўриниб турган қарама-қаршиликни бартараф этиш учун Миллер-Тидингснинг федерал қонунни қабул қилинди. Ушбу қонун бўйича продацентга ёки маҳсулотига товар белгиси, фабрика тамгаси ёки фирманинг номи қўйилган улгуржи савдогарга шартнома тузиш нули билан энг паст чакана нархни белгилашга рухсат берилади. Лекин бундай шартномалар товар чакана савдода сотиладиган, шунга ўхшаш бошқа товарлар билан эркин ва очиқ рақобат қиладиган штатда ҳуқуқий кучга эга бўлсагина бунга рухсат берилади. Мазкур қонун моҳиятига кўра, ҳалол савдо тўғрисидаги қонун дахл қилмайди, у фақат ҳалол савдо ҳақидаги мақом бўлган штатларда даъво қилиш учун ҳимояси бўлган ҳалол савдо тўғрисида шартнома тузишгагина рухсат беради. Айтиб утилганидек, штатларнинг ҳалол савдо тўғрисидаги қонунда шартнома тузган томонларнинггина эмас, балки барча бошқа шахсларнинг ҳам суд тартибида ҳалол савдо тўғрисидаги шартномани бажаришлари кўзда тутилади. Миллер-Тидингс қонун шартномада белгиланган энг кам чакана нархларга нисбатан амал қилса, АҚШнинг олий суди штатларнинг мақомини сақлаб туришдан бош тортади. Бундай мақомларда штатлар ўртасидаги савдо масалаларига дахл қилувчи томонлар бўлмаган шахсларни суд орқали таъкиб қилиш кўзда тутилган бўлади.

Мана шуни бартараф этиш мақсадида Май-Гайр қонуни қабул қилиндики, у Миллер-Тидингс қонунига ўхшаб қонунга куч беради, яъни штатларнинг мақомига ҳуқуқий куч бағишлайди.

Мак-Гайр қонуни продацентларга ва фабрика маркаси бўлган товар ишлаб чиқарувчиларга шартномада қатнашмайдиган шахсларни, шунингдек шартномани имзолаган шахсларни штатларнинг ҳалол савдо тўғрисидаги қонунига мувофиқ шартномада белгиланган нархларга, ҳатто товар сотиш учун бошқа штатларга жўнатилган тақдирда ҳам, риоя этишга мажбур қилишга рухсат беради. Қонунда ҳалол савдо тўғрисидаги шартноманинг тузилиши ҳам, унинг суд орқали бажарилиши ҳам штатлар ўртасида савдо-сотикни тўхтатиш бўйича ноқонуний ҳаракат ҳисобланмайди, деб махсус уқтирилган. Бу қонда товарни почта орқали юбораётган савдогарларга ҳам, бошқа чакана савдогарларга ҳам тааллуқли бўлиб, у мижозларнинг бошқа штатларда сотаётган

буюмларнинг ҳалол нархини пасайтиришларига йўл қўймайди.

Мак-Гайр қонунида ҳам, штатларнинг ҳалол савдо туғрисидаги мақомларида ҳам штатлараро қатъий нархларни белгилашга доир шартномаларни энгиллаштириш хусусида ҳеч нарса айтилмаган. Мак-Гайр қонунида ҳатто махсус айтиладики, қонун «продуцентлар уртасида ёки товар тайёрловчилар, ёки улгуржи савдогарлар ёки брокерлар, агентлар, чакана савдогарлар, ёки шахслар, фирмалар ёки корпорация уртасида» ўзаро рақобат қилиш мақсадида қатъий нархлар белгилаш ҳақидаги битимни энгиллаштирмайди. Маҳсулотга қатъий нарх белгиланиши учун у иккита талабга жавоб бериши керак:

— биринчидан, товар белгисига, фабрика тамғасига, тайёрловчи фирманинг ёки фирма эгасининг номига, шунингдек аниқ энг яхши хусусиятларга эга бўлиши керак.

— иккинчидан, бошқа фирмалар ишлаб чиқарган худди шундай тур ва сифатдаги маҳсулотлар билан эркин ва очиқ рақобат қилиши даркор.

Федерал савдо комиссияси бир вақтлар рангли фотосурат учун сотиб олиш мумкин бўлган бирдан-бир пленка тури — «Кодак» фотопленкасига қатъий нарх белгилашни таъқиқлаб қўйган эди. Бунда ҳалол савдо қондалари бузилган эди, чунки бунда фотопленка бошқа фирмалар ишлаб чиқараётган худди шундай тур ва сифатдаги товар билан эркин ва очиқ рақобат қила олмас эди. Шунини айтиб ўтиш керакки, кейинроқ, бозорда пленканинг бошқа тури пайдо бўлганда ўша бирдан бир «Кодак» пленкаси билан рақобат қилишга, унга қатъий нарх белгилашга руҳсат этилган. Қатъий нарх белгилаш учун товар ишлаб чиқарувчи корхона эгаси ва унинг мижозларидан бири уртасида шартнома тузиш зарур. Бошқа шахслар мазкур шартнома бўйича масъулнятли бўлишлари учун уларни бундан хабардор қилиш лозим.

Шартнома ҳалол савдонинг асосий шарти бўлгани учун, уни ҳоятда пухта ишлаб чиқилиши керак. Бунда шартноманинг қандайдир махсус шакли талаб этилмайди, ваҳолонки, адвокатларнинг турли уюшмалари ва чакана савдо бирлашмалари таклиф этган бир нечта шартнома шакллари бор. Шартнома тузишда шунга амал қилиш лозимки, шартнома қатнашчилари муайян маҳсулотни шартномада белгиланган ёки прејскурантда курсатилган нархдан арзон нархда қайтадан сотмасликлари керак. Шартномада шунини белгилаб қўйиш керакки, улгуржи савдогар товарни чакана савдогарга, у ҳалол чакана товар нархларини сақлаб туришга рози бўлмагунича сотмаслиги даркор. Шартномада кўзда тутилган нарх товарнинг энг арзон чакана нархи ҳисобланади. Шартномада қатъий нархни белгилашда у шунчаки тахминий нарх эмас, балки мажбурий нарх эканлигини қайд этиш керак.

Нархни пасайтириш атайин ва қасддан қилинган бўлса, бу қонунни бузиш, деб талқин этилади. Одатда хабардор қилиш-

нинг махсус шакли хусусида бирон-бир алоҳида талаблар йўқ. Бироқ ҳамма жойда бундай хабардорлик ҳақидаги талаб бор. Бунда шартномада қатнашмайдиган шахслар масъулиятли бўлишлари учун уларни шартномадан хабардор қилиш тадбирларини қўриш лозим бўлади. Ҳар бир улгуржи савдогарга ана шу шартноманинг бир нусхасини махсус хат орқали юбориш керак. Унда нархлар ҳақидаги илова ҳам бўлиши лозим. Бунда хат топширилганлигини билдирувчи қоғоз олиш керак.

Умуман олганда, хатни ким юборишининг аҳамияти йўқ. Уни продуцент ҳам, улгуржи ёки чакана савдогар ҳам юбориши мумкин. Одатда нархни белгиллаган шахс хабардор қилади, лекин айтилган вақтда чакана савдогарлардан бири бошқасини хабардор қилиши мумкин. Лекин чакана савдо ишлари билан шуғулланувчи шахс ўз рақобатчисига қарши суд иши қўзғатганида нарх ноўрин пасайтирилганини исботлашига кўп вақт кетмайди. Агар у буюмни 40 долларга сотса, ҳалол савдо тўғрисидаги шартномада эса нарх 50 доллар деб белгиланган бўлса, бу шубҳасиз, шартномани бузиш ва нархни пасайтириш ҳисобланади. Лекин ҳаёт мураккаб. Шундай сотиш усуллари ҳам мавжудки, нархларни пасайтириш атайин хаспўшланади. Бу хусусда ягона бир фикр йўқ. Штатларнинг судлари кўпинча нархни пасайтириш, купонлар бериш ёки ҳалол савдо қоидалари асосида сотилаётган товарларга қўшимча тарзида «текинга товар бериш» аслида бу товарлар паст нархда сотилган бўлади ва шу боисдан қонунни бузиш, деб ҳисобланади, дейишади.

Савдо маркалари қандайдир янгилик бўлмаса-да, яна кенг оммалашди. Бир нечта штатда шу масала хусусида махсус қоидалар бор. Мазкур қоидага кўра, ҳалол савдо принциплари асосида тарқатиладиган молларни сотишда уларга савдо марказини қўйиб сотиш товарлар арзон нархда сотилганини билдиради ва шу сабабли қонунга зид деб ҳисобланади. Бироқ бу кўпчиликнинг нуқтай-назари эмас. Савдо маркаларининг қонунийлиги кўпгина штатларда тан олинган.

Қонун айтии вақтда истисноларга ҳам эга. Агар чакана товар сотиш билан шуғулланувчи савдогар ўз харидорига махсус хизматлар кўрсатса, яъни автомашинасига бепул қараб турса, харидорнинг болаларига куз-қулоқ бўлса, товарни унинг уйига текинга олиб бориб берса, буларнинг ҳаммаси ҳалол савдо тўғрисидаги қонунни бузишга кирмайди. Судларнинг фикрича, бундай хизматларнинг сотиб олинаётган товарга ва туланаётган нархга ҳеч қандай алоқаси йўқ, уларни ман этиш учун асос ҳам йўқ.

Савдогар ҳалол савдо қоидалари асосида сотилаётган товарга ҳақ тулаётганида савдо чегиртамаларидан фойдаланиши мумкин, лекин бу нарса ҳалол бўлиши ички нархларни ёки сотилаётган буюмнинг чакана нархини пасайтириб юбормаслиги керак. Бошқача қилиб айтганда, бундай чегиртамалар ҳалол савдо қоидалари асосида белгиланган нархларни пасайтиришининг воситаси сифатида қўлланилиши мумкин. Бироқ, товар белгиси

булган ёки фабрика тамғаси босилган ва шунга ўхшаш бошқа товарлар билан рақобат қилаётган ҳар бир буюмга ҳалол савдо тўғрисидаги қонун дахл қилади. Муайян чегиртмалар бу қоидадан истиснодир. Қонун товар қолдиқларини қонуний тарзда сотиш, товарларга зиён етган ҳолларда ёхуд улардан фирманинг номини, фабрика тамғасини ёки товар белгисини олиб ташлаш чоғида уларни энг паст нархда сотишга рухсат беради.

Ҳалол савдо тўғрисидаги шартномаларни нарх белгиланган шахслар, одатда тайёрловчилар ёки продуцентлар суд орқали бажаришлари мумкин, шунингдек ўз рақобатчиларига қарши иш қўзғаган чакана ёки улгуржи сотувчиларнинг талаби билан ҳам шартномалар албатта суд орқали бажарилиши лозим.

Қоида бузувчиларнинг бирини суд орқали шартномани бажаришга мажбур этишдан воз кечиш бошқа бузувчига нисбатан бу чорани қўллаш имконини йўққа чиқармайди. Аммо ҳалол савдо тўғрисидаги шартномани бажаришга мажбур этиш тўғрисида узоқ муддат ичида судга мурожаат этилмаса, буни шартномалардан воз кечиш деб тушуниш мумкин. Агар ҳалол савдо шартлари фақат қоғозда ёзилиб қўйилган бўлса ва фақат тасаввурдаги шартнома бўлса, сотувчилардан бири қўққисдан шартнома бажарилиши тўғрисида қарор қабул қилиб муваффақиятга эришиши мумкин эмас.

Ҳалол савдо тўғрисидаги шартноманинг суд орқали бажарилиши учун иш қўзғаган ҳар қандай шахс шартнома мажбуриятлари бузилиши натижасида кўрган зарарни тулашни талаб этишга ва судлашишга ҳақлидир. Лекин бундай ҳимоя воситаси амалий тусдан кура кўпроқ назарий тусга эга, чунки бундай бузилиш натижасида курилган зарарни аниқлаш ва тасдиқлаш ниҳоятда мушкул. Кўпинча суд орқали ман этишни — шундай хатти-ҳаракатни содир этган шахснинг нархни насайтиришни тўхтатиш тўғрисидаги буйруқни илтимос қилиш самараси ҳимоя воситаси ҳисобланади. Агар бу шахс суднинг бундай буйруғига бўйсунмаса ва мажбуриятни бузишни давом эттираверса, судни ҳурмат қилмаганлиги учун жарима тулаши, қамоқ жазосига ва бошқа жазоларга ҳукм қилиниши мумкин.

Штаблар судларида ҳалол савдо тўғрисидаги қонунларни ғайриконституциявий деб эълон қилиш тамойили кучаймоқда. Бир қанча шундай қонунлар кўпинча шартномада қатнашмайдиган шахсларда норозилик туғдирмоқда. Бундай норозилик, албатта, танкид қилинмоқда.

Куриниб турибдики, шартномада қатнашмайдиган шахслар ҳалол савдо тўғрисидаги шартномада белгиланган нархларга риоя этишлари шарт эмас. Шу мuposабат билан ҳеч ким ҳалол савдо йўқ эканда деган фикрга келмаслиги керак. Чунки ана шу принципларга ишончини йўқотмаган ва ҳалол савдо тўғрисидаги шартнома тузишни давом эттираётган, федерал қонунларнинг муайян самара беришини, эҳтимол, ҳалол савдо ҳақидаги федерал қонунни кутаётган бошқа кишилар ҳам шубҳасиз бор, албатта.

V боб

КУЧМАС ҲАМДА ҲАРАКАТДАГИ МУЛКНИ ИЖАРА (ЛИЗИНГ)ГА ОЛИШ

Кучмас мулк эгаси билан ижарачи ўртасидаги ўзаро муносабатлар. Ижара ишларини расмийлаштириш учун бирон-бир махсус шакл ёки алоҳида юридик атамани қўллаш талаб қилинмайди. Бунинг учун битим баёнида кучмас мулк эгаси (ижарага берувчи)нинг муайян бино ёки хоналарни, ёхуд маълум бир ҳудудни ижарачига бериш нияти борлиги ифодаланиши kifоядир.

Ижара шартноманинг маълум бир тури ҳисобланади. Бунда ҳам бошқа шартномаларда бўлгани каби умумий қоидаларга амал қилинади. Томонлар ўзаро шартнома тузиб, келишиб олинган иш юзасидан ўз розиликларини изҳор этадилар. Шундан сўнг кучмас мулк эгаси ижарачининг ушбу мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи юзасидан ўз зиммасига мажбурият олади, ижарачи эса ижара ҳақини тулашлигини маълум қилади.

Ижара шартномасида, энг аввало, томонларнинг номлари, мулкни ижарага берувчи билан уни ижарага олувчининг розилиги кўрсатилиши керак. Агар шартномада ижара ҳақининг миқдори кўрсатилмаса, у ҳолда ижарачи қонуи бўйича иш тутиб, ўзи ижарага олган мулк учун инсоф юзасидан ҳақ тулайди. Бордию шартномада ижарага олиш муддати кўрсатилмаган бўлса, бундай ижара муддатсиз шаклдаги ижара ҳисобланади, тузилган шартнома иеталган томоннинг ихтиёри билан тўхтатилиши мумкин. Бундай пайтда шартномани тўхтатувчи томон иккинчи томонни бундан хабардор қилиб қўйиши лозим, бу қоида штатлар қабул қилган қонунда белгилаб қўйилган.

Бошқа шартномалар каби ижара шартномаси хусусида ҳам оғзаки равишда келишиб олса бўлади. Аммо қонунда белгиланган талабларга биноан бир йилдан ортиқ муддатга тузиладиган шартнома ёзма равишда расмийлаштирилади ва бу қоида кўпчилик штатларда қабул қилинган. Башарти томонлар шартнома туғрисида оғзаки равишда келишиб олинган ва у узоқ муддатга мўлжалланган бўлса, у ҳолда томонлардан бири шартномани ўзи истаган пайтда бекор қилиш ҳуқуқини сақлаб қолади ва бу ҳолат ҳеч қандай юридик оқибатларга сабаб бўлмайди. Бироқ бундай

хатти-ҳаракат иккинчи томонга нисбатан ута адолатсизликка айланмаслиги керак.

Ижара шартномасига кура, бир шахс иккинчи шахсга кучмас мулкни ёки ҳаракатдаги мулкни ижарага беради. Ёзма равишда тузилган шартномага дастлаб мулк эгаси имзо чекади, шундан сунг ижарачи шартномага рози эканлигини маълум қилиб, у ҳам имзо чекади. Туланадиган ижара ҳақи шартномада кўрсатилиши лозим.

Агар шартномада ғайриқонуний мақсад кўзланган бўлса, у ҳолда бундай шартнома ҳатто ёзма равишда тузилган бўлишига қарамай, юридик кучга эга бўлмайди. Масалан, қиморбозлик учун хона ёки бино ижарага олинганда бу иш ғайриқонуний деб ҳисобланади. Баъзида шундай ҳоллар ҳам учрайди: ижара шартномаси тузилади, аммо орадан бироз вақт ўтгач, шароит ўзгариб, шартномада баён қилинган мақсад шу шароитга тўғри келмай қолади. Натижада илгари тўғри деб ҳисобланган шартнома кейинчалик ғайриқонуний бўлиб қолиши мумкин. Масалан, шартнома тузилиб, ижарага олинган бинода бар очилди ва у ерда спиртли ичимликлар сотила бошланди, бироқ кейинчалик спиртли ичимликлар билан савдо қилишни ман этиш тўғрисида қонун чиқарилди, дейлик. Ана шундай ҳолатда ижара шартномаси ҳақиқий эмас деб топилади.

Ижаранинг турли хиллари мавжуд: қисқа ёки узоқ муддатли ижара, бир хилда ҳақ туланадиган ижара, соф ижара, фоизли ижара.

Қисқа муддатли ижара — бу узоғи билан 10 йиллик муддатга мулжалланган ижара;

Узоқ муддатли ижара — бу анча кўп муддатга, ҳатто 1000 йиллик муддатга мулжалланган ижара. Баъзи штатларда 100 йилга ва ундан кўпроқ муддатга мулжалланган ижаралар бор. Мулкни ана шундай муддат билан ижарага олган шахс кейинчалик шу мулкнинг ҳақиқий эгаси ҳуқуқини олиши мумкин. Одатда узоқ муддатли ижара 99 йил билан чегараланади;

Бир хилда ҳақ туланадиган ижара — бу хилдаги ижарада ижара ҳақи ҳар ойда ёки келишиб олинган маълум бир вақтда муайян миқдорда тўлаб турилади.

Соф ижара — бунда мулкни ижарага берган шахс ижара ҳақини соф ҳолда олади, чунки ижара шартларига кура, одатдаги жамики туловларни — солиқларни, мулкни суғурта қилиш, тузатиш, ундан фойдаланиш ҳақи ва бошқа туловларни ижарачининг ўзи тўлайди;

Фоизли ижара — бунда тижорат соҳасида ижарачи бажарадиган жараёнлар ҳажмидан фоиш ҳисобида ижара ҳақи олинади.

Ижарага мол-мулк берувчи билан ижарачининг ҳуқуқлари. Ижарага мол-мулк берувчи билан ижарачининг ҳуқуқлари, бурчлари ва мажбуриятлари ижара шартномасида баён қилинади. Мазкур ҳуқуқ, бурч ва мажбуриятлар шартномага киритилган ёки киритилмаганлигидан қатъи назар, улар асосан

қонунда ҳисобга олинган. Ижарага мол-мулк берувчининг асосий вазифаси — ушбу мол-мулкдан «бемалол фойдаланиш» учун уни ижарачига беришдан иборат, ижарачининг асосий вазифаси — ижара ҳақини тулашдан ҳамда мазкур мол-мулк уни берган шахсни эканлигини тан олишдан иборат.

Агар шартномада бошқа чеклашлар бўлмаса, ижарачи ижара ҳуқуқини учинчи шахсга бериши (ён бериши) ёки кичик ижара хусусида шартнома тузиши ҳам мумкин.

Ён бериш. Ижаранинг бу тури бўйича ижарачи мол-мулкни фойдаланиш учун учинчи шахсга бериб юборади. Учинчи шахс цессионарий, яъни ҳуқуққа ворис ҳисобланади. У ижара юзасидан барча мажбуриятларни бажариши шарт. Аммо асосий ижарачи учинчи шахс (цессионарий)нинг ўз мажбуриятларини виждонан бажариши учун мутлақо жавобгар бўлади.

Кичик ижара туфайли кичик ижарачи пайдо бўлади, бунда асосий ижарачи ижарага мол-мулк берувчига айланади ёки «мол-мулкнинг кичик эгаси» ҳисобланади. Бироқ асосий ижарачи мол-мулкнинг ҳаммасини эмас, балки унинг бир қисmini кичик ижарачига бериши мумкин ёки мулкни маълум бир муддатга (масалан, ўзи 10 йиллик муддат билан олган мол-мулкни 5 йилга) бериб туриши мумкин.

Ён беришнинг кичик ижарадан фарқи бор, албатта. Бу фарқ қуйидагилардан иборат:

— кичик ижара — томонлар ўртасидаги фаолиятнинг натижасидир. Ён бериш эса бундан ташқари, қонун кучи таъсирида ҳам юзага келади (масалан, мол-мулкни сақлаб туришга қодир бўлмаслик ёки улим туфайли бу ҳолат руй бериши мумкин);

— ён беришда цессионарий билан кучмас мулк эгаси ўртасида бевосита муносабат пайдо бўлади. Цессионарий ижара шартлари бўйича барча мажбуриятларни бажаради.

Кучмас мулк эгаси одатда ижарачи ёки кичик ижарачи фаолиятини назорат қилиб туришга ҳаракат қилади. Шу боисдан у мулк қўлдан-қўлга ўтаётган пайтда ёзма равишда ўз розилигини билдиради. Бу ҳолат ижара турғисидаги шартномада акс эттирилади. Лекин купчилик шартномаларда шундай шарт борки, унга кўра ён бериш ва кичик ижара имкониятлари чеклаб қўйилади. Бундай чеклаш мулк эгасининг ўзига зиён етказиши мумкин.

Башарти кучмас мулкка доир ижара шартномасида ундан қандай мақсадда фойдаланиш хусусида бирон-бир фикр айтилмаган бўлса, у ҳолда ижарачи ўзи ижарага олган хона, бино ёки ҳудуддан ҳар қандай мақсадда (албатта қонунга мувофиқ тарзда) фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бунда у мулкка зиён етказмаслиги шарт. Аммо аксарият шартномаларда мулкдан фойдаланиш чеклаб қўйилади, яъни ундан муайян мақсадда фойдаланиш талаб қилинади.

Мулкни тузатиш ишлари ижарачининг зиммасига юклатилади. Қуйидаги ҳолларда ижарачи бундан ҳоли бўлади:

- мулкни тузатишни унинг эгаси бевосита ўз зиммасига олса;
- тузатиш иши кўчмас мулк характерини ўзгартириб юборса;
- тузатилиши лозим бўлган кўчмас мулк ўз эгасининг бевосита назорати остида бўлса;
- мулкни тузатиш иши қонунга кўра шу мулк эгасининг ўзига юклатилган бўлса.

Кўчмас мулкни тузатиш хусусида мулк эгаси билан ижарачи ўртасида жанжал чиққан пайтларда иш судда кўрилади. Мулк эгасининг рухсатсиз ижарачи ушбу мулкни яхшилашга ҳақли эмас. Агар шундай қилинса, ижара шарти бузилган деб ҳисобланади.

Ижарага олинган бино табиий офат ёки ёнғин сабабли бутунлай ёки қисман шикастланган ва у ўз хусусиятини йўқотган тақдирда ижарачи бинога эгалик қилиш ҳуқуқини тўзатиши ва бундан бўён ижара ҳақини тўламаслиги мумкин. Аммо ёнғин чиқишида ижарачи сабаб бўлган ҳолат бундан мустаснодир.

Ижара ёки кичик ижара фаолияти томонлардан бирининг қурби етмаслиги ёки вафоти туфайли тўхтаб қолмайди. Бу фаолият фақат мулк эгасининг ҳохишига кўра тўзатилиши мумкин.

Ижара тўғрисидаги шартномага мувофиқ ижарачи шартномада баён қилинган қоидалар ва шартларни бажармаган тақдирда кўчмас мулк соҳиби ижарачи бекор қилиши ва ижарачини шартнома бўйича мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиши мумкин. Ўз навбатида мулк соҳиби шартномавий мажбуриятларни бажармаганида ижарачи ҳам шартномадан воз кечиши мумкин. Бундай пайтда одатда ижарачи жиддий зиён кўради.

Ижарачи ижара ҳақини ўз вақтида тўламаган тақдирда ҳам мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиши мумкин.

Ҳаракатдаги мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш тўғрисида умумий тушунча ва шунга доир шартномалардан фойдаланиш. Лизинг ёки ҳаракатдаги мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш деганда қуйидаги ҳолат тушунилади: мол-мулк бир шахс томонидан иккинчи шахсга берилади ва бунда мол-мулкдан муайян мақсадда фойдаланилади, мақсадга эришилганидан кейин эса мазкур мол-мулк унинг эгасига қайтариб берилади ёки ундан кейинчалик қай тарзда фойдаланиш лозимлигини унинг эгаси ҳал қилади. Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш учун уни бошқа кишига берган шахс депонент деб аталади, мол-мулкни қабул қилиб олган шахс эса депозитарий деб аталади. Турмушда шундай ҳоллар ҳам учрайди, яъни мол-мулкдан фойдаланиш учун уни қабул қилиб олган шахс шу мол-мулкни бошқа депозитарийга — учинчи шахсга бериб юбориши ҳам мумкин. Шундай қилинганда, биринчи депозитарий депонентга айланиб қолади.

Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш ҳақидаги шартномада учта шартга риоя қилинганида бу шартнома юридик кучга эга бўлади. Биринчидан, ҳаракатдаги мол-мулк амалда мав-

жуд бўлиши керак; иккинчидан, мол-мулк бир шахс томонидан иккинчи шахсга топширилиши лозим; учинчидан, ушбу мол-мулк қабул қилиб олиниши зарур.

Ҳаракатдаги мол-мулкнинг амалда мавжуд бўлиши. Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг кучмас мулкка алоқаси йўқ. Ҳаракатдаги мол-мулк ёки ерга алоқаси бўлмаган мулк мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг объекти бўла олади. Ушбу мол-мулк қонуний бўлиши ва у амалда мавжуд бўлиши шарт. Мол-мулк ғайриқонуний равишда қўлдан-қўлга берилганида томонлар юридик ҳуқуққа эга бўлмайдилар.

Мол-мулкни топшириш. Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш тўғрисидаги шартномада мол-мулкни бир қўлдан иккинчи қўлга топшириш жараёни гоёт муҳим жиҳат ҳисобланади. Мол-мулкни етказиб бериш икки усулда амалга оширилади: биринчисида мол-мулк бевосита етказиб берилади, иккинчисида эса шу мол-мулкка тегишли бирон нарса етказиб берилади ва бу мол-мулкни қабул қилиб олаётган шахс шу мол-мулкка эгаллик қила олади, деган маъно англашилади (масалан, дастлаб автомобилнинг ўзи эмас, калити бериб юборилгани мумкин).

Бироқ мол-мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқининг берилишига доир бир неча ҳолатлар ҳам борки, уларни бир-бирдан фарқлай олиш лозим. Масалан, депонент ҳисобланган фирма ўзига тегишли енгил автомобилларни бошқа фирма ёки компанияга унинг гаражида сақлаш учун топширди, дейлик. Гараж ходими автомобилларни қабул қилиб олгач, гараж калитини ўзида сақлайди, сўнг эртасига эрталаб ўша автомобилларни депонентга қайтаради. Бундай келишув мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришдир, чунки бу ҳолатда мол-мулк сақлаш учун топширилди ва назорат остига олинди.

Энди худди шунга ўхшаш, лекин аввалгисидан фарқ қилувчи мисолни келтирайлик. Фирма муайян участкада сақланаётган ўз автомобиллари учун ижара ҳақини тўлайди, дейлик. Участка эгаси бу ҳолатда ўзига қарашли жойни ижарага берган шахс ҳисобланади, у автомобилларни ўзида сақлаш мажбуриятини олмайди ва шу сабабли депозитарий ҳисобланмайди.

Мол-мулкни қабул қилиб олиш. Мол-мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини беришнинг ўзи билан иш битмайди, мол-мулк ўзига топширилаётган шахс шу мол-мулкни албатта қабул қилиб олиши зарур. Фақат ана шу ҳолатда мол-мулк ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб турилган бўлади. Қонунга кўра, мол-мулкни мажбурий равишда бирон-бир шахс зиммасига юклаб бўлмайди, мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришда иккинчи томоннинг розилиги бўлиши шарт.

Аммо шундай тартиб ҳам борки, унга мувофиқ мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш борасидаги шартномавий мажбуриятлар шароит тақозоси билан қонун кучи таъсирида юзга келиши мумкин. Акцепт (тўлов қоғози) ҳам, мол-мулкни элтиб бериш ҳам қонун кучи таъсирида амалга оширилиши мумкин.

Гарчи Американинг ҳуқуқшуносликка доир адабиётида баъзан бошқача нуқтан назарлар баён қилинган бўлса ҳам, кўпчилик мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришда шартномавий мажбурият зарур, деб ҳисоблайди. Бу ҳолат тўғридан-тўғри баён этилиши мумкин, баъзан эса бу ўз-ўзидан англашилиши ҳам мумкин. Бирорта киши мол-мулкни ижарага оладиган бўлса, у ҳолда одатда ёзма равишда шартнома тузилади. Масалан, пона афзал тузатиш учун қолдирилса, шу ботинка эгаси учун қвитанция олиш расмий иш бўлиши турган гап. Бу хилдаги келишувларнинг бир-биридан фарқи шуки, биринчи ҳолатда бу нарса бевосита ифода этилади, иккинчи ҳолатда эса бу нарса ўз-ўзидан англашилади. Аммо ҳар иккала ҳолат ҳам шартнома тузилганини англатади ва икки томоннинг зиммасига мажбурият юкланади. Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш ҳақида шартнома тузилаётганида томонлар шартнома шартлари юзасидан ўз зиммаларига мажбурият оладилар. Бу шартнома ҳам тузилган бошқа ҳар қандай шартнома каби муайян шартларни ўз ичига олади.

Одатда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш иши шартномада келишиб олинган вақтдан бошланади ва унда курсатилган муддатда тугайди. Шартномада мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришни тўхтатиш хусусида маълум бир вақт белгилаб қўйилиши мумкин. Бу ҳолда одатда томонларнинг биронтаси ҳам ана шу муддат утмай, шартномани тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга эмас. Башарти, томонлардан бири ушбу келишувни тўхтатишни истаса, бундай ҳаракат шартномавий мажбуриятларни бузиш деб ҳисобланади ва натижада айбдор томон етказилган зарарнинг уринни қоплаш учун жавобгар бўлиши мумкин. Бордию шартномада унинг тўхтатилиши хусусида ҳеч бир гап айтилмаган бўлса, у ҳолда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш иши ўртага қўйилган мақсадга эришилгач, тўхтатилади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, ўзаро келишув, гарчи шартномада маълум муддат белгилаб қўйилган ва у тугаган бўлса ҳам, ўз-ўзидан тўхтатиб қўйилмайди. Бажарилган буюмни эгасига етказиб бериш ҳамда буюм эгасининг ўз буюмини қабул қилиб олиш учун розилик билдириши каби жиҳатлар ҳам тузилган шартноманинг асосий шартларига киради. Бундан ташқари, шартномада кўзда тутилган ҳолларда буюм учинчи томонга етказиб берилиши ҳам мумкин.

Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг хиллари ва уни тўхтатиб қўйиш ҳуқуқи. Одатда ҳаракатдаги, ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриладиган мол-мулкнинг уч хили мавжуд:

— депонент ёки депозитор (бу ўринда мол-мулкни сақлаш учун топширган шахс) учун ғоятда фойдали бўлган ҳолда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш;

— депозитарий (бошқа кишининг мол-мулки ишониб топширилган шахс) учун ғоятда фойдали бўлган ҳолда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш;

— ҳам депонент, ҳам депозитарий учун ғоятда фойдали бўлган ҳолда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш.

Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришининг учинчи хили тижорат соҳасида тез-тез учраб туради. Бу ҳилдаги келишувнинг ҳар қандай шакли юзасидан шартнома тузилади. Ўзаро боғлиқликка асосланган келишувда бир томон иккинчи томонга унинг мулкidan фойдаланганлиги учун ҳақ тўлайди ёки бир томон иккинчи томонга унинг мулки билан боғлиқ ҳолда хизмат кўрсатади ва бунинг эвазига ҳақ олади. Бундай ҳолларда ҳар иккала томон шартнома бўйича ўз зиммасига мажбурият олади. Мажбурият олингач, томонларнинг биронтаси ҳам ўзаро келишувни тўхтатиши мумкин эмас. Агар фаолият тўхтатилса, шартнома бузилган ҳисобланади. Бунда шартнома мажбуриятларини бузган томон жавобгар бўлади.

Депонент учун ғоят фойдали бўлган ҳолда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб турилганда депонент истаган пайтда буюмни қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир; депозитарий ҳам депонент ўз буюмини қайтариб олиб кетишини талаб қилиши мумкин. Депозитарий учун ғоятда фойдали бўлган ҳолда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришда ҳам ана шу қоида амал қилади.

Депонентнинг ҳуқуқ ва бурчлари. Депонент ҳақида гап бorganда одатда унинг бурчларига эмас, балки ҳуқуқларига асосан эътибор берилади. Депозитарийга келганда эса бунинг акси бўлади. Депонент ўзаро келишиб олинган шартноманинг унда баён этилган шартларга риоя этилган ҳолда бажарилишига эришиш, мол-мулк ўзига қайтариб берилиши ёки шартнома шартларига мувофиқ ундан бошқаларнинг фойдаланишига рухсат бериш ҳуқуқига эга. Депозитарий депонентга хизмат кўрсатаётганида шу хизмат учун ҳақ тўлаш масъулияти депонентнинг зиммасига тушиши табиийдир. Модомики, мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш томонлар ўртасидаги аҳдлашувни англатар экан, ишни бажаришга доир барча масалалар шартнома — мажбурият ҳуқуқи асосида тартибга солиб турилади. Бироқ шуни назарда тутиш лозимки, мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш ҳақидаги шартномаларнинг ўзига хос хусусияти бор: депонентнинг ҳуқуқ ва бурчлари тўғридан-тўғри ифода қилинмаслиги, балки бевосита ўзаро муносабатларда қайд этилиши мумкин. Бу, аввало, депонентнинг бурчига киради, у буюмни дуруст ҳолда депозитарийга топшириши керак. Агар у ўз буюмини ижарага берса, ушбу буюмнинг яхши сақланган ҳолда етказиб берилиши учун жавобгар бўлади. Депонент ҳақини тўламаслик шarti билан ижарага буюм топширса, у ҳолда буюмдаги ўзи билган ҳамма камчиликлар ва носозликларни кўрсатиши керак. Ҳақини тўлаш шarti билан ижарага буюм топширган депонент эса буюмдаги ўзига маълум камчиликларни айтишдан ташқари, ўзига номаълум бўлган бошқа камчиликларни ҳам кўрсатиши лозим.

Мол-мулкни қабул қилиб олган депозитарий одатда мазкур мол-мулк билан боғлиқ бўлган харажатлар қилишига тўғри ке-

лади. Фавқулодда ҳолларда депонент депозитарий қилган харажатларни қоплашга мажбурдир.

Депозитарийнинг ҳуқуқ ва бурчлари. Депозитарий шартнома шартларига мувофиқ ўз ихтиёридаги ҳамда ўзаро боғлиқлик тарзида ушлаб турилган мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Депозитарийга мулк муайян бир мақсад учун берилган бўлса, у ушбу мулкдан бошқа мақсадда фойдаланмаслиги керак. Агар депозитарий шундай қилса, у мулкка етказилган ҳар қандай зарур учун гарчи бу зарарни у етказмаган бўлса ҳам, депонент олдида жавобгар бўлади. Депозитарий ўзаро боғлиқлик тарзидаги буюм юзасидан хизмат кўрсатаётган бўлса (масалан, буюмни тузатиш), у кўрсатилган хизмат ҳақи тўлангунга қадар шу буюмни ўз ихтиёрида ушлаб туриш ҳуқуқига эга. Башарти, хизмат ҳақи тўланмаса, депозитарий ўзи қилган харажатларни қоплаш учун буюмни сотиб юбориши ҳам мумкин. Депозитарий товарни ёки мол-мулкни ушлаб турганлиги, буюмга эгалик қилиб турганлиги сабабли шундай ҳуқуққа эгадир. Товар ёки мол-мулк депозитарий ихтиёридан чиқиб кетгач, у буюмга эгалик қилиш ҳуқуқини йўқотади.

Мол-мулкни эҳтиёт қилиб сақлаш уни эгасига қайтариб бериш депозитарийнинг бурчидир. Одатда депозитарий мол-мулкка нисбатан оқилона ва эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиши керак. Бу нарса ўзаро келишувга алоқадор ҳар бир ҳолатга боғлиқ. Бордию товар йўқолса ёки унга зиён етказилса ва бунда депозитарий айбдор бўлмаса, у ҳолда мулк эгаси зарар кўради.

Депозитарий шартномада ўз жавобгарлиги доирасини белгилаб олиш ҳуқуқига эга. Аммо у ҳар қандай жавобгарликдан ўзини бутунлай ҳоли қила олмайди. Томонларнинг розилиги билан жавобгарлик доирасига кирувчи шартлар ўзаро келишиб олинади.

Депозитарий мулкни асраш борасида оқилона иш тутмаган ҳоллардагина жавобгар бўлади. Депозитарий айбдор бўлмаса ҳам, аммо жавобгарликни бўйнига олиши мумкин бўлган бир неча ҳоллар мавжуд. Улар қуйидагилардан иборат:

— биринчидан, буюмга етказилган ҳар қандай зарар учун жавобгарликни бутунлай бўйнига олишга депозитарий бевосита розилик билдириши мумкин. Бу ҳолат ўзаро аҳдлашув шартномасида назарда тутилиши лозим;

— иккинчидан, депозитарий ўзаро келишувдаги мулк учун суғурта ҳужжати хусусида шартнома тузиши мумкин эди, аммо у бундай қилмайди. Чунки товар бузилса ёки унга зиён етказилса, бунда у айбдор бўлмаса ҳам, етказилган зарар учун товон тўлаши керак. Бу таваккалчилик бўлур эди ва у суғурта ҳужжатида қайд этилиши лозим эди. Масалан, мулкни ёнғиндан асраш ҳақида суғурта ҳужжатини олишга ваъда бериб, аммо ўз ваъдасининг устидан чиқмаган депозитарий ёнғин натижасида ўша мулкка зиён етказилган тақдирда жавобгар бўлади. Бироқ мулк ўғир-

лаб кетилган бўлса, депозитарий бунинг учун жавобгар бўлиши шарт эмас;

— учинчидан, депозитарий мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришга доир шартнома шартларини томонларга дахлдор бўлмаган ўзга мақсадларда бузиши мумкин. Башарти, депозитарий шундай қилса, у буюмга етказилган ҳар қандай зарар учун (бунда унинг айби бор ёки йўқлигидан қатъи назар) жавобгар бўлади.

Масалан, депонент Икс компаниясига бирон-бир идора ускунасини тузаттириб олиш учун топширди дейлик. Икс компанияси эса у билан келишиб олмаган ҳолда буюмни Игрек компаниясига шу ишни бажариш учун етказиб берди. Игрек компаниясида эса, масалан, том қулаб тушиб, ускунага зиён етказилди. Бу ҳолатда Игрек компаниясида том қулаб тушганига қарамасдан, бунинг устига етказилган зарар Икс компаниясига бевосита алоқадор бўлмаса ҳам, жавобгарлик Икс компанияси зиммасига тушади.

Депозитарий ўз ихтиёрида сақланаётган мулкни эҳтиёт қилишдан ташқари, уни зиён кўришдан, бузилишлардан ва уни ўғирлаб кетишдан сақлаши ҳам шарт. Бордию учинчи томон мулкка нисбатан бирон-бир ғайриҳуқуқий ҳаракат қилишга уринса, у ҳолда депозитарий мулкни ҳимоя қилиш юзасидан зарур чораларни кўриш ҳуқуқига эга бўлади ва бунинг учун жавоб беради. У мулкка етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш хусусида ёки учинчи томоннинг мулкка зиён етказиш, уни ўзлаштириб олиш ёки икки томоннинг ишига аралashiш йўлидаги уринишига чек қўйиш ҳақида судга мурожаат қилиши мумкин. Ниҳоят, депозитарий ўзаро келишув муддати тугагач, мулкни эгасига қайтариб бериши шарт. Башарти, депозитарий бу шартни бажармаса, у депонент олдида мулкни ўзлаштириб олган ёки қонунга зид тарзда мулкни ушлаб турган томон сифатида айбдор бўлади.

Депозитарий мулкни бошқа шахсга бериб юборса (бунда мулкка бирон-бир зарар етказилмаган бўлса ҳам) жавобгарлик унинг зиммасига тушаверади. Депозитарий ўзаро келишилган ҳолда сақланаётган мулкни унинг эгасига қайтараётган пайтда жуда эҳтиёт бўлиши керак. Муайян ҳолатларда, чунончи, депонент билан мулкка эгаллик қилишни даъво этаётган шахс ўртасида келишмовчилик пайдо бўлса, депозитарий мулкни фақат суд қарорига биноан элтиб бериши ва мулкни қабул қилиб олган шахсдан албатта тилхат олиши шарт, бу билан у ўзини айбдор бўлишдан ҳимоя қилган бўлади. Бу ҳолат омборлардаги жараёнларга ҳам дахлдордир.

Асбоб-ускунани ижара (лизинг)га олиш мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг бир шаклидир. Биронга компания янги асбоб-ускунага муҳтож бўлса ва шу асбоб-ускунани сотиб олиш ўрнига уни ижарага олишга қарор қилган бўлса, у ҳолда мазкур компания мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш муносабатларига киришган ҳисобланади. Аммо бу хилдаги

муносабат мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг алоҳида бир тури, яъни томонларнинг қандайдир ўзига хос ҳуқуқлари ҳамда бурчлари белгилаб қўйилган тури эмас. Шунга қарамай келишувнинг бу тури амалиёт учун қизиқиш уйғотиши мумкин бўлган ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга.

Асбоб-ускунани ижара (лизинг)га олиш иши қўйидаги тартибда амалга оширилади. Аввало, асбоб-ускунани ижарага олувчи шахс шу асбоб-ускунани ижарага берувчи компания олдига ўз талабларини қўяди; асбоб-ускунанинг зарур бўлган хилини, унинг қийматини ва уни етказиб берувчининг номини кўрсатади; иккинчидан, агар мазкур компания шу асбоб-ускунани етказиб бериши мумкин бўлса, у ҳолда компания асбоб-ускунани ижарага топиши шартлари ва қоидалари тўғрисида ўз таклифларини ўртага қўяди; учинчидан, башарти ана шу шартлар асбоб-ускунани ижарага олувчи шахсга маъқул бўлса, у ҳолда компания тегишли асбоб-ускунани ижарага бериш мақсадида сотиб олади; тўртинчидан, асбоб-ускунадан ижара муддати давомида фойдаланилади. Бу муддат тугагач эса янги муддат белгиланиши мумкин ёки асбоб-ускуна компанияга қайтариб берилиши шарт.

Бордию биронта фирма транспорт воситаларини ижарага оладиган бўлса, у ҳолда транспорт воситаларини ижарага берувчи компания кўпинча шу фирма номини унга бериладиган транспорт воситаларига ёзиб қўяди, шунингдек техникадан фойдаланишга доир барча хизматларни ўз зиммасига олади (ёнилғи, покришкалар, асбоб-ускуна турадиган жойларда техник хизмат кўрсатиш, уни тузатиш ҳам шу жумлага киради). Бунинг устига ижарачининг хоҳишига кўра суғурта ҳақини ҳам тўлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш кераки, мулкни ижарага берувчи компания шу мулкни учинчи шахсдан сотиб олади, сотиб олувчи сифатидаги ижарачи эса мулкни етказиб берувчидан кафолат олади ҳамда унинг хизматидан фойдаланади.

Бу хилдаги келишувнинг бир қатор афзалликлари ҳам бор албатта. Энг муҳим афзаллик шундан иборатки, ижарачи дастлаб катта харажатлар қилмайди. Ижарачининг нақд пули бўлган тақдирда ҳам, у ана шу маблағни фирма учун катта фойда келтириши мумкин бўлган бошқа мақсадлар йўлида сарфлай олади. Бу ҳолатда у асбоб-ускунага маблағ сарфлаб утирмайди.

Яна бир афзаллик шундан иборатки, ижарачи мавсумий талаб-ёхтиёжларни ҳисобга олган ҳолда, асбоб-ускуналарни ижарага олиши мумкин. Бу усул кўпроқ эпчиллик кўрсатишга ва ишлаб чиқариш самарадорлигини тагин ҳам оширишга кўмаклашади. Ижарага доир ҳаракатларга келганда эса бу соҳада бир хилда ҳақ тўланмайди. Кўпинча ҳақ тўлаш асбоб-ускуна қийматига ва ижара муддатига боғлиқ бўлади. Агар асбоб-ускуна уч йил муддат билан ижарага олинса, ижара ҳақи асбоб-ускуна қийматининг 115—120 фоизини ташкил этиши мумкин. Асбоб-ускуна узоқ муддат билан, масалан, беш йил муддат билан ижарага олинса, харажат ҳам шунга яраша орта боради, харажат асбоб-

ускуна қийматининг 125—130 фоизини ташкил қилиши мумкин. Қийматнинг юқори бўлиши ижарага олувчи учун ноқулай, албатта. Бироқ пулнинг қадрсизланиши ва нарх-навонинг ошиши шароитида бу омил ишлаб чиқариш харажатларига жиддий таъсир ўтказмаслиги ҳам мумкин. Яна бир ҳолатни назарда тутиш керак: асбоб-ускуна фирманинг мулки бўлмаса, қарз олиш пайтида ундан гаров сифатида фойдаланиб бўлмайди.

Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг махсус турлари. Юқорида биз ҳаракатдаги мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш тўғрисидаги умумий қоидаларнигина, шунингдек депонент билан депозитарийнинг ҳуқуқлари, бурчлари ва жавобгарлигини кўздан кечирдик. Лекин мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг шундай турлари ҳам борки, улар умумий ҳуқуқлар йўли билангина эмас, балки махсус қонунлар, низомлар ва қарорлар билан ҳам бошқариб турилади. Бундай битимлар жумласига асосан мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг умумий тусдаги хили ёки хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ хили киради. Бу соҳадаги фаолият фирмаларга товарларни транспортда ташиб беришда, омборлардаги ишларни бажаришда ёки меҳмонхоналарда яшовчи кишиларнинг юқларини ташиб беришда намоён бўлади.

УМУМИЙ ФЙДАЛАНИШДАГИ ТРАНСПОРТДА ЮК ВА ОДАМ ТАШИШДА, ОМБОР ҲАМДА МЕҲМОНХОНАЛАРДА ХИЗМАТ КўРСАТИШДАГИ ИҚТИСОДИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР. ГАРОВГА ҚУЙИШ

Умумий фойдаланишдаги транспорт транспортнинг шундай турики, бунда хизмат кўрсатилишини сураб, мурожаат этган ҳар қандай шахснинг мулки ёки товарларни ҳақ тўлаш эвазига ташиб берилади. Умумий фойдаланишдаги транспортни хусусий (шахсий) транспортдан фарқлаш лозим. Хусусий (шахсий) транспортда юк ташувчи ўзига мурожаат қилган кишига хизмат кўрсатиш учун шай бўлган тадбиркор ҳисобланмайди. Хусусий транспортдан алоҳида ҳолларда ва махсус рухсатнома берилгач, хизмат кўрсатиш учун фойдаланилади. Савдо фирмаларининг товарларини шахсий автомобилларда ташиб бериш, автомобиллар ҳамда автофургонларда бевосита савдо-сотик ишларини бажариш — хусусий транспортда хизмат кўрсатиш хилларидир. Темир йўлларида, кемаларда, автомобилларда юк ташиш, ҳаво йўллари орқали юқларни ҳамда йўловчиларни ташиш — булар умумий фойдаланишдаги транспорт хилларидир. Умумий фойдаланишдаги транспорт билан шахсий транспорт ўртасида фарқ бор, албатта. Асосий фарқ ташиладиган йўловчилар таркибига ҳамда юқларни ва йўловчиларни ташишдаги масъулиятга боғлиқ. Умумий фойдаланишдаги транспорт компанияси барча кишиларга хизмат кўрсатиши керак. Агар мижоз умумий фойдаланишдаги транспорт

фирмасига мурожаат этиб, ўз товарларини ташиб беришни илтимос қилса-ю, транспорт фирмаси бу илтимосни бажаришдан бош тортса, у ҳолда фирма мижозга нисбатан нотўғри муносабатда бўлган ҳисобланади.

Фирма қуйидаги ҳолларда мижозлар талабини бажармаслиги мумкин:

— товарлар ўз характерига кўра одатда транспорт фирмаси ташийдиган товарлар жумласига кирмаса. Масалан, такси ҳайдовчисидан отни ташишни талаб қилиб бўлмайди, ёки темир йўл компаниясидан сут учун мулжалланган вагонларда автомобилларни ташиб беришни талаб қилиб бўлмайди;

— товарлар мижоз томонидан белгиланган вақтда ва келишиб олинган жойга етказиб берилмаса;

— товарлар тегишли равишда ўралмаган бўлса;

— товарлар ташиш учун хавфли бўлса (масалан, темир йўл компаниясини поргловчи моддаларни ташиб беришга мажбур қилиб бўлмайди);

— товарлар атрофдаги кишиларнинг соғлиғи учун хавфли бўлса;

— товарлар тез бузилиш хусусиятига эга бўлса ва уларни дарҳол ташиб бериш учун амалда транспорт воситалари мавжуд бўлмаса ва ҳоказо.

Юк ташувчининг жавобгарлиги. Умумий фойдаланишдаги транспорт компанияси юкларни ташиб берувчи сифатида иш кўради ва ўзига топширилган юклар учун жавобгарликни бўйнига олади. Башарти ташилаётган юкка зарар егса ёки у бузилса, эҳтиётсизлик даражасидан қатъи назар, мижоз олдида жавобгар бўлади.

Юкка етказилган зарар ёки юкнинг бузилиши қуйидаги ҳолларда содир бўлса, юк ташувчи масъулиятдан ҳоли бўлади:

а) зилзила, довул, бурон, яшин уриши, кучли сел ва қор бошиши оқибатида юкка зарар егса;

б) АҚШ уруш ҳолатида бўлган мамлакатнинг ҳарбий кучлари томонидан юкка зарар етказилса;

в) юкни жўнатувчилар уни яхши ўрамаган ва транспортда ташиш учун тайёрлаб қўймаган бўлса, худди шунинг оқибатида юкка зиён етказилса. Бироқ бу ўринда шуни айтиш керакки, юк ташувчи юк нотўғри ўралганини билиши ва бунинг чорасини кўриши лозим. Агар унинг талаби бажарилмаса, бундай юкни ташиб беришдан у воз кечиши керак.

Бинобарин, юкни жўнатувчи товарларни тегишли равишда ўраб бермаган ҳолларда умумий фойдаланишдаги транспорт компанияси жавобгарликдан ҳоли бўлади, юкни жўнатувчи эса юк ташувчи томонидан юкка етказилган зарар учун ўзи жавобгар бўлиши мумкин. Низоли масалалар судда кўриб чиқилади.

Мана бир мисол: юк жўнатувчи ичига химикатлар солинган 30 та темир бочкани жўнатган. Бочкалар тешигидан химикатлар оқа бошлаган. Бунинг оқибатида юк ташувчи автомобилларга

зиён етказилган. Иш судда куриб чиқилган ва суд умумий фойдаланишдаги транспорт компанияси ўзига етказилган зарарнинг урнини юк жўнатувчи ҳисобидан қоплаши мумкинлиги тўғрисида қарор чиқарган. Юк жўнатувчининг айби шуки, у юкни жўнатаётганда умумий қоидага доир мажбуриятни бузган ва юкни жўнатишда камчилик мавжудлигини аниқламаган;

г) тез бузиладиган товарларни транспортда ташиш чоғида юк ташувчи шу ҳақда олдиндан огоҳлантирилмаган бўлса ва шу сабабли эҳтиёт чораларини кўрмаган бўлса;

д) ташилаётган товарлар суд қарорига мувофиқ ёки бошқа асосли буйруқ йўли билан хатланса. Бундай ҳолларда товар мусодара қилиниши ва ҳатто агар у одамлар соғлигига зиён етказадиган бўлса, йўқ қилиниши ҳам мумкин.

Юк ташувчи жавобгарлигининг бошланиши ва ниҳояси. Юк ташувчининг жавобгарлиги одатда товарлар унга ёки унинг мухтор вакилига тегишли жойда топширилган пайтдан бошланади. Товарлар манзилга жўнатилишидан аввал юкни жўнатувчи баъзи чала ишларни бажармоқчи бўлса, у ҳолда юк шартли равишда топширилган ҳисобланади ва юк ташувчи ана шу товарларга нисбатан оддий депозитарий ҳисобланади. Бунинг маъноси шуки, шу давр мобайнида юкка етказилган ҳар қандай зиён учун юк ташувчи ўз ғайриқонуний ҳаракатлари туфайлигина жавобгар бўлади.

Юк ташувчи жавобгарлигининг ниҳоясига келганда шуни айтиш керакки, агар шартномада товарларни юк қабул қилувчига албатта етказиб бериш назарда тутилган бўлса, юкни ташиб берувчининг жавобгарлиги товар етказиб берилгунга қадар сақланиб қолади. Бироқ кўпинча юкни бу хилда етказиб бериш талаб қилинмайди. Бу ҳолда (темир йўл компанияларида ва сув транспортида бўлгани каби) юк ташувчининг жавобгарлиги ўз мажбуриятини бажариб бўлиши билан тугайди. Юк ташувчи юкларни ташишни тугаллаши муносабати билан ўз зиммасига олган мажбуриятни бажариб бўлиши пайти хусусида урта қоида қарор топган. Булар — Массачусетс қоидаси, Нью-Хэмпшир қоидаси ва Нью-Йорк қоидасидир (муайян иш хусусидаги юрисдикциядан келиб чиқиб, юк ташувчининг жавобгарлик даражаси аниқланади).

Массачусетс қоидаси. Юк ташувчи товарларни транспортда ўз омборига ташиб олишни тугаллаши билан мажбуриятини бажарган ҳисобланади, бунда юкни қабул қилиб олувчи товарларни олгунига қадар мазкур товарлар юк ташувчининг омборида сақланиб туради. Юкни қабул қилиб олувчидан юк етиб келганлиги ҳақидаги хабарнома талаб қилинмайди.

Нью-Хэмпшир қоидаси. Юк ташувчи товарларни транспортда ўз омборига ташиб олишни тугаллаши ва жойлаштириши билан мажбуриятни бажарган ҳисобланади, бунда юкни қабул қилиб олувчи товарлар етиб келиши биланоқ уларни кўздан кечириш

ҳамда нормал тижорат фаолияти йўли билан уларни олиш учун етарли фурсатга эга бўлади.

Нью-Йорк қондаси. Юк ташувчи товарларни транспортда ўз оմборига ташиб олишни тугаллаганидан, юкни қабул қилиб олувчини бу тўғрида хабардор қилганидан сўнг ҳамда юкни қабул қилиб олувчи товарларни олиш муддати тугаганидан кейин юк ташувчи ўз мажбуриятини бажарган ҳисобланади.

Юкларни транзит йўли билан ташиш. Товарларни ташишда баъзан уларни бир юк ташувчидан иккинчи юк ташувчига топшириш талаб қилинади. Товарларни транспортда ташиш зиммасига юкланган биринчи юк ташувчи дастлабки юк ташувчи ҳисобланади; қолган барча юк ташувчилар эса транзит юк ташувчилардир. Мижоз учун ҳар қайси юк ташувчининг бурчини билиш жуда муҳимдир, чунки товарга зиён етказилганида уларнинг қайси бирига муурожаат қилиш осон бўлади. АҚШда штатлар ичида ҳамда штатлараро юк ташишда муайян фарқлар мавжуд.

Штатлараро юк ташиш. Штатлараро савдо-сотиқ тўғрисидаги қонунга ва унинг иловаларига мувофиқ транзит юк ташувчи дастлабки юк ташувчининг вакили ҳисобланади. Шу сабабли дастлабки юк ташувчи юкни транспортда ташиш чоғида юкка етказилган ҳар қандай зарар учун жавобгар бўлади. Бунда мазкур юк унинг қарамоғида ёки бошқа юк ташувчининг қарамоғида бўлганлиги инобатга олинмайди. Бу тартиб товарларни юк автомобилларида ҳамда темир йўл орқали ташишга дахлдордир.

Дастлабки юк ташувчи бундай жавобгарликдан холи бўла олмайди. Қоносаментдаги ёки юк ташишга доир бошқа шартномадаги ушбу қоидага зид бўлган ҳар қандай шартлар юридик кучга эга эмас.

Бошқача қилиб айтганда, юкни жўнатувчи транзит йўли билан юк ташилаётганида йўлда товарларга етказилган зарар учун суд орқали дастлабки юк ташувчига даъво қилиши мумкин (башарти дастлабки юк ташувчи бундай пайтда етказилган зарарнинг ўрнини қоплаши шарт бўлса, у ҳолда табиийки, у ҳам ўз навбатида транзит йўли билан юк ташувчидан зарар қопланишини талаб қилишга ҳақлидир).

Штатлар ичида юк ташиш. Умумий тартибга кўра, штатлар ичида юк ташиш қоидалари штатлараро юк ташиш қоидаларидан фарқ қилади. Кўпчилик штатларда қабул қилинганидек, дастлабки юк ташувчи товарларни транзит йўли билан ташувчига лозим даражада топшириши биланок дастлабки юк ташувчи ўз зиммасидаги масъулиятдан ҳоли бўлади. Агар дастлабки юк ташувчи товарни сира тўхтовсиз ташиш ҳақида мижоз билан шартнома тузмаган бўлса, бундай ҳолда юкни жўнатувчи ёки юкни қабул қилиб олувчи транзит йўли билан юк ташувчигагина етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича судда даъво қилиши мумкин. Бошқа штатларда эса бу қоида штатлар ўртасида юк ташиш қоидаларини ҳисобга олган ҳолда узгартирилган. Шундай

қилиб, дастлабки юк ташувчи етказилган зарар учун тула жавоб беради.

Умумий фойдаланишдаги транспортда йуловчиларни ташишда транспорт компанияси йуловчилар учун эмас, балки уларнинг буюмлари учун жавобгардир. Йуловчиларни ташишга розилик билдирган компания уларга яхши хизмат кўрсатиш мажбуриятини ўз зиммасига олади, аммо улар олдида жавобгар бўлмайди.

Масалан, йуловчи поездда кетаётганида поезд ҳалокатга учиради ёки ёнғин чиқди ва ҳалиги йуловчи жиддий жароҳатланди дейлик. Бордию ёнғин ёки поезд ҳалокати учун юк ташувчи бевосита айбдор бўлмаса, у бунинг учун жавобгар ҳисобланмайди. Иккинчи томондан эса, ёнғин ёки поезд ҳалокати мол-мулк ёки юк ташилаётганида содир бўлса ва бундан зарар кўрилса, ўз эҳтиётсизлиги даражасидан қатъи назар, юк ташувчи айбдор бўлади. Бу қоида йуловчиларнинг рўйхатдан ўтказилган юкларига ҳам тааллуқлидир. Юк ташувчи йуловчиларнинг юки учун қай даражада жавобгар бўлса, ташилаётган товарлар учун ҳам худди шу даражада жавобгар бўлади. Юк ташувчи ўзининг бепарволиги билан боғлиқ бўлмаган зарар учун шартномада белгиланган махсус шартлар асосида ўз зиммасидан масъулиятни соқит қилиши мумкин. Аммо у ҳар ҳолда бепарволикка йул қўйганлиги сабабли бу ҳолат етказилган зиён юзасидан унинг жавобгарлигини чеклаб қўяди, холос. Йуловчи поездда кетаётиб, ўз қўли остидаги юкларга ўзи қарайди, бунинг учун юк ташувчи жавоб бермайди, чунки мазкур юклар йуловчининг назорати остида бўлади.

Юк деб аталмиш буюмларни аниқ белгилаб олиш баъзан жуда муҳимдир. Агар юк уни ташувчи томонидан тула-тукис рўйхат қилинган бўлса, юк ташувчи ана шу юклар учун бутунлай жавобгар бўлади. Бироқ бордию ташилаётган ёки рўйхатдан ўтказилган буюмлар юк деб ҳисобланмаса ва буни исботлаш мумкин бўлса, у ҳолда юк ташувчи жавобгар бўлмайди. Одатда юк муайян миқдорга ва қийматга эга бўлади. Йуловчи бу юкларни ўзига қулай бўлиши учун олиб юради. Бу юклар унга саёҳат пайтида ёки бирон-бир манзилга етиб борганида асқотади. Юкни аниқлаб олиш учун қўйидаги саволга жавоб бериш лозим: ташилаётган жамики буюмлар йуловчи эҳтиёжлари учун зарурми? Коммивояжёрнинг¹ товар намуналари юк ҳисобланмаслиги белгилаб қўйилган. Худди шунингдек, уй-рўзғор буюмлари, акциялар ва облигациялар, заргарлик буюмлари, катта миқдордаги нақд пуллар юк ҳисобланмайди.

Омборлардаги иш жараёнлари. Тижорат фаолияти давомида кўпинча ҳар қандай фирмадан товарларни сақлаш учун топшириш ёки сақланаётган молларни сотиб олиш талаб қилинади. Шубоисдан омборлардаги иш жараёнларининг кечиши тартибини би-

¹ *Коммивояжёр* — хусусий корхона ёки фирма молларидан нусха кўрсатиб-шаҳарма-шаҳар буюртма тупловчи вакил.

лиш лозим. Омборлардаги иш жараёнлари мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг бир туридир. Иккинчи томондан эса, бу жараёнлар омбор эгаси учун тижорат фаолиятининг бир тури ҳисобланади. Омбор эгаси фойда олиш мақсадида ана шу товарларни сақлаб туради. Турли хил омборлар: совитгич омборлар, божхона омборлари, дон элеваторлари ва бошқалар мавжуд. Омборлар туридан қатъи назар, уларга нисбатан омборлардаги иш жараёнлари масаласи хусусидаги қонунларда баён қилинган бир қатор умумий қоидалар жорий этилади.

Омбор гувоҳномаси. Товарларни омборда сақлаш учун қолдирилган пайтда уларни топширган шахсга омбор гувоҳномаси берилади. Бу гувоҳнома жуда қимматли ҳужжат ҳисобланади; унда товар топширган шахс билан омбор эгаси (депозитарий) ўртасида шартномада баён қилинган муайян қоидалар ҳамда шартлар белгилаб қўйилишидан ташқари, товарга эгалик қилиш ҳуқуқи ҳам акс эттирилади. Омбор эгаси товарни топшираётганида ана шу омбор гувоҳномасини кўрсатишни талаб қилиши керак. Агар у шундай қилмаса, катта хатога йўл қўйган ҳисобланади.

Омбор гувоҳномаси ва оборотга алоқадор бўлмаган гувоҳнома. Омборга доир гувоҳномалар тўғрисидаги умумий қонунда қуйидагилар белгилаб қўйилган: **оборот гувоҳномаси** шундай ҳужжатки, унда олинган товарлар тегишли ҳужжатни кўрсатган кишига ёки гувоҳномада номи кўрсатилган ҳар қандай шахснинг «буйруғи» билан берилиши таъкидланган. Гувоҳнома уни тақдим этувчи киши номига расмийлаштирилган бошқа ҳамма ҳолларда ҳам шу қоида амал қилади. Бунда гувоҳнома қўлдан-қўлга ўтиб туриши мумкин. Башарти гувоҳнома «буйруқ» йули билан расмийлаштирилган бўлса, у ҳолда гувоҳнома билан бирга юк топширилишига доир ёзув-чизувлар ҳам талаб қилинади. **Оборотга алоқадор бўлмаган гувоҳнома** шундай ҳужжатки, унда товарлар фақат маълум бир шахсга топширилиш лозимлиги белгилаб қўйилади. Бу хилдаги гувоҳнома устида «Оборотга алоқаси йўқ» деган ёзув аниқ-равшан кўзга ташланиб туриши шарт.

Омбор гувоҳномаси қарз олиш воситаси сифатида. Омборга доир оборот гувоҳномасида мол-мулк ёки товарлар кўрсатилади, шу боисдан гувоҳномани бошқа шахсга топшириш товарга эгалик қилиш ҳуқуқини топшириш билан баробардир. Омбор гувоҳномаси қарзга пул олиш воситаси ҳисобланади. Баъзан, масалан, банкка бориш, банк билан қарз олиш ҳақида ёки бирон-бир мол билан таъминланиш хусусида келишиб олиш қийин бўлади. Омборга доир оборот гувоҳномасини расмийлаштириш йўли билан бу ишнинг уйдасидан чиқиш мумкин. Бундай ҳолатда банк омбор гувоҳномасини ўзида сақлаб туради ва шу тариқа у товарларга қонуний равишда эгалик қилиш ҳуқуқини олади. Башарти олинган қарз қайтариб берилмаса, банк омбордаги товарларни сотиб юбориши ва берган қарзини шу йўл билан ундириб олиши мумкин.

Омбор эгаси маълум бурчларга эга, айти пайтда унинг ҳам

ўзига хос ҳуқуқлари бор. Омбор эгаси ўз эҳтиётсизлиги оқибатида мулкка зиён етказса ёки мулкни бошқа шахсга бериб юборса, бунинг учун жавобгар бўлади. Юқорида таъкидланганидек, омбор эгаси товарларни қайтариб бераётганида товар олувчидан оборот гувоҳномасини ёки омборга доир оддий гувоҳномани талаб қилиши керак. Товар қайтариб берилиши биланоқ гувоҳнома бекор қилинади.

Барча депозитарийлар сингари омбор эгаси ҳам товарларни ўзига сақлаб турар экан, кўрсатган хизмати учун ҳақ олади. Товарни ушлаб туришдан тушган маблағ омбор харажатларини қоплашга сарфланади. Бунга, жумладан, ходимларга аванс бериш, суғурта пули, товарларни бир жойдан иккинчи жойга ташиш, уларни тарозида тортиш, товар солинган идишларни тузатиш харажатлари ҳамда товарни сақлаш учун зарур бўлган бошқа харажатлар кирди.

Ҳаракатдаги мол-мулкни гаров сифатида сақлаб туриш. Ҳаракатдаги мол-мулк гаров сифатида сақланиши мумкин. Бу ҳолат ҳаракатдаги мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш қондасига алоқадор бўлиб, бундан кузатилган асосий мақсад берилган қарзни қайтариб олишдан иборатдир. Қарз берувчи қарздорнинг мол-мулкни ўзида ушлаб туриш ҳуқуқига эга. Агар қарздор қарзини узмаса, қарз берувчи мол-мулкни сотиб юбориш ҳуқуқига эгадир.

Гаровга қўйиш тартиби. Мол-мулкни гаровга қўйиш бевосита шартнома тузиш йўли билан амалга оширилади ёки бу нарса ўз-ўзидан англашилади. Мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг бошқа кўринишларидан фарқли равишда уни гаровга қўйиш муносабатлари қонун кучи таъсирида юзага келмайди. Гаровга мол-мулк қўйишга доир оборот ҳужжатида мол-мулкни топшириш ҳақидаги тегишли ёзув бўлиши шарт. Бундан ташқари, ушбу ҳужжат мол-мулкни гаровга олган шахсга шундай шарт билан берилиши керакки, у гаровга мол-мулк қўйган киши ўз мажбуриятини бузган тақдирда шу мол-мулкни сотиб юборадиган ёки уни ишлатадиган бўлсин.

Қимматбаҳо қоғозлар (акциялар)ни гаровга қўйиш. Қимматбаҳо қоғозлар (акциялар) ҳам гаровга қўйилиши мумкин. Бу иш гаровга олувчига қимматбаҳо қоғозларга доир сертификат бериш ва унда тегишли ёзув бўлиши йўли билан амалга оширилади. Қимматбаҳо қоғозларни гаровга бериш хусусидаги ёзув (индоссамент)да розилик билдирилган фикр ва имзолар бўлиши лозим. Индоссамент гаровга олувчига қимматбаҳо қоғозларни корпорация дафтарида қайта расмийлаштириб олиш учун сўзсиз ваколат беради. Қимматбаҳо қоғозларни қайта расмийлаштиришга ваколат берилиши ҳақидаги ёзув сертификатнинг орқа томонига машинкада ёзиб қўйилади ёки сертификатга тиркаладиган алоҳида иловада баён қилинади.

Гаровга олувчининг ҳуқуқ ва бурчлари. Гаровга олувчи ўз ҳуқуқини талаб қилишни таъминлаш мақсадида мол-мулкни

олиш ва ушлаб туриш ҳуқуқига эга. Қарздор қарзини тўлаши биланоқ гаровга олувчи унинг мол-мулкни қайтариб бериш шарт. Агар у шундай қилмаса ёки қонуний тўлов пулини қабул қилиб олишдан бўйин товласа, гаровга доир шартнома тўхтатилган деб ҳисобланади ва гаровга олувчи мол-мулкка етказилган ҳар қандай зарар ёки унинг бузилганлиги учун жавобгар бўлади. Гаровга олувчи мол-мулкни қарз тўланишидан аввал эгасига қайтариб берган ҳолларда, гаровга доир шартнома тўхтатилади ҳамда гаровга олувчи оддий қарз берувчига айланиб қолади ва у бундан фойда ундириб олишдан маҳрум бўлади.

Гаровга олувчининг гаровга олиш ҳақини ошириш ҳуқуқи. Гаровга олувчи қўшимча даромад олиш мақсадида мол-мулкни гаровга олиш ҳақини ошириши ҳам мумкин. Бу ҳолат шаҳарларда камдан-кам, қишлоқларда эса кўпроқ учрайди. Масалан, қишлоқда сигир гаровга олинган бўлса, шу муддатда бузоқ туғилса, у ҳам гаровнинг бир бўлаги бўлиб қолади. Тижорат фаолияти чоғида облигациялар ёки қимматбаҳо қоғозлардан фоиз ёки дивиденд (фойда) олиш кўпинча гаровга олиш ҳақини табиий равишда ошириш турларидан бири ҳисобланади. Қимматбаҳо қоғозларни ҳамда облигацияларни гаровга олганда гаровга олувчи гаровнинг бир қисми сифатида фоиз ёки дивиденд ушлаб қолиш ҳуқуқига эга. Одатда бу сумма қарз миқдорини камайтиришга алоқадордир. Гаровга олувчи ана шу маблағни олиш ҳуқуқига эгадир. Шу мақсадда у зарур чораларни амалга оширади. Бордию унинг қўлида оборот ҳужжат бор бўлса, у мазкур ҳужжатни кўрсатиб, унга тегишли ҳақини ундириб олиши шарт.

Гаровга олувчининг ён бериш ҳуқуқи. Агар шартномада бошқа ҳолат назарда тутилмаган бўлса, гаровга олувчи гаровга қўювчига нисбатан ўз ҳуқуқини бошқа шахсга ён бериш тарзида топшириши, шунингдек ўша шахс (цессонарий)га гаровга қўйилган мол-мулкни бериши мумкин. Цессонарий эса ушбу мулк юзасидан худди ушундай ҳуқуққа эга бўлади.

Гаровга олувчининг мулк тўғрисида ғамхўрлик қилишга доир бурчлари. Бу хусусда гаровга олувчи билан оддий депозитарий ўртасида катта фарқ йўқ. Мулк тўғрисида бошқалар қай даражада ғамхўрлик қилса, гаровга олувчи ҳам шу хилда ғамхўрлик қилиши керак. Оддий депозитарийдан фарқли равишда, гаровга олувчи фавқулодда харажатларнигина эмас, гаровга олинган мулкни сақлаш учун қилинган барча асосли харажатларни ҳам ундириб олиш ҳуқуқига эга. Фавқулодда харажатлар эса одатда мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туриш жараёнида иккала томон фойда олиши учун қилинади.

Меҳмонхоналар. Меҳмонхона эгаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Меҳмонхоналар мол-мулкни ўзаро боғлиқ тарзда ушлаб туришнинг махсус турларидан бири саналади. Қонунга мувофиқ меҳмонхона эгаси меҳмонхонада бўш жойлар бўлган тақдирда барча меҳмонларни қабул қилиб олиши керак. Меҳмонхона эгаси меҳмоннинг ўзини қабул қилиб олишдан ташқари, унга тегиш-

ли бўлган жамики буюмларни ҳам қабул қилиб олиши лозим. У меҳмонлар учун ҳамма қулайликларни яратиши, уларнинг бехатар яшаши ҳақида ғамхурлик қилиши зарур. Меҳмонларга тегишли буюмлар хусусида алоҳида ғамхурлик қилиш талаб этилади. Бу борада умумий фойдаланишдаги транспорт компанияси зиммасига қандай масъулият тушса, меҳмонхона эгаси зиммасига ҳам худди шундай масъулият юкланади. Меҳмонхона эгаси гарчи эҳтиётсизликка йўл қўймаган бўлса ҳам, меҳмон буюмига етказилган ҳар қандай зарар учун жавобгар бўлади. Умумий фойдаланишдаги транспортда бўлгани сингари бу қондадан мустасно жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Бунга табиий офатлар, душман кучларининг таъсири, ҳокимият идораларининг айрим хатти-ҳаракатлари ва ҳоказолар киради. Мол-мулкнинг хусусиятидан келиб чиқадиган зарар, меҳмоннинг айби билан етказилган зиён ҳам шу жумлага киради.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, меҳмонхона эгаларининг жавобгарлиги чегаралаб қўйилган муайян қоидалар ҳам мавжуд. Масалан, айрим штатларда меҳмонхона соҳиби оддий депозитарийга тенг даражада жавобгар бўлади. Бошқа штатларда эса меҳмонхона соҳиби ўз назоратидан ташқарида рўй берган ҳолатлар туфайли юзага келган зарар учун жавобгар бўлмайди. Учинчи хил штатларда меҳмонхона соҳиби ўз эҳтиётсизлиги оқибатида буюмга етказилган зарар учун маълум миқдорда ҳақ тулайди. У меҳмонхонада яшовчи киши билан махсус шартнома тузиши ва бу билан ўзининг жавобгарлик даражасини чегаралаб олиши ҳам мумкин. Шундай қилинганда бепарволик ва қаллобликнинг ёки буюмга атайин зарар етказиш йўлидаги уринишнинг олди олинган бўлади.

Меҳмонхона соҳиблари штатларда қабул қилинган қонунларнинг муайян талабларини бажарар эканлар, меҳмонларга тегишли бўлган қимматбаҳо буюмлар учун ўз жавобгарлигини одатда чегаралаб олишлари мумкин. Агар меҳмонга сейф берилиб, у ўз қимматбаҳо буюмларини шу сейфда сақлаётган ва бу тўғрида меҳмон тегишли тарзда огоҳлантириб қўйилган бўлсаю, аммо меҳмон бу огоҳлантиришга эътибор бермаган бўлиб, унинг қимматбаҳо буюмлари йўқолган ёки уғирлаб кетилган бўлса, меҳмонхона соҳиби жавобгарликни ўз буйнидан соқит қилган ҳисобланади.

Меҳмонхона эгасининг жавобгарлиги меҳмон ўзи билан бирга олиб келган жамики буюмларга дахлдор эканлигини ҳам таъкидлаш лозим. Меҳмонхона эгаси меҳмон ўзи билан бирга олиб келган, аммо бошқа шахсларга тегишли бўлган мол-мулк асралиши учун ҳам жавоб беради. Бироқ у сотиш ҳамда реклама қилиш учун меҳмонхонага олиб келинган буюмлар учун жавобгар бўлмайди (бу ҳолат корчалонлар учун алоҳида аҳамиятга эга).

Меҳмонхона соҳиби меҳмон бу ерда яшаганлиги учун пул тўламаган тақдирда унинг мулкни ушлаб қолишга ҳақлидир. Бу унинг алоҳида ҳуқуқи бўлиб, бу ҳуқуқ бошқа даъволарга нисба-

тан устун даражага эга. Меҳмонхона соҳиби меҳмоннинг мулки гарчи гаровга қўйилган ёки шартли равишда сотилган бўлса ҳам, бу мулкни ушлаб қолишга ҳақли. Меҳмон ўзи билан бирга олиб келган, ammo унга тегишли бўлмаган мулкка нисбатан ҳам шу қоида жорий этилади.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ШАХСИЙ ВА МУЛҚИЙ ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ. ТИЖОРАТ ҚОЙДАЛАРИНИНГ БУЗИЛИШИ

Қонун АҚШ фуқароларининг ҳуқуқларини турли йўллар билан муҳофаза қилади. Қонунни бузган кишилар фуқаролик ёки жиноий жавобгарлик субъектига айланиши ва албатта жавобгарликка тортилиши турган гап.

Қонунни бузиш шахсга, шунингдек мол-мулкка, шахсий манфаатга ёки тижорат манфаатига қарши йўналтирилган бўлиши мумкин.

Шахсга ҳамда фуқароларнинг мол-мулкига нисбатан қонун бузишларнинг энг кўп тарқалган турларидан бири эҳтиётсизлик оқибатида содир қилинган ва қасддан бўлмаган қонун бузишдир.

Эҳтиётсизлик ўйлаб қилинадиган ишни бажармасликдир. Иш ёки ҳаракат содир бўлаётган пайтда киши ақл ишлатиб, эҳтиёт чораларини кўришдан узини четга олса, бундай ҳолатда эҳтиётсизликка йўл қўйилган бўлади. Эҳтиётсизлик тушунчаси хусусида аниқ бир таъриф йўқ. Шунга қарамай, суд ишларида бу ҳолат ҳам эътиборга олинади, албатта. Эҳтиётсизлик қонун бузилиши шаклларида бири ҳисобланиб, бу ҳолатни судда исботлаш талаб қилинади.

Судда жавобгар томонидан йўл қўйилган эҳтиётсизлик ҳолатини унинг бўйнига қўйиш лозим бўлади. Бу хусусда қуйидаги ҳолатларни аниқлаш зарур:

— жавобгар даъвогарга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлдими ёки йўқми?

— жавобгарнинг эҳтиётсизлиги сабабли даъвогарга зиён етдими ёки етмадими?

— даъвогар томонидан ҳам эҳтиётсизликка йўл қўйилдими?

— амалда даъвогар зиён кўрдими?

Жавобгар бепарволик қилган бўлса-ю, ammo даъвогарга аслида ҳеч қандай зиён етмаган бўлса, иш судда кўрилмайд.

Жавобгарнинг даъвогарга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишига доир бурчини суд белгилайди. Ана шу бурч бажарилганлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш суд маслаҳатчиларининг ҳуқуқ доирасига киради. Мазкур бурч турли шароитларда турлича бўлиши мумкин. Масалан, болалар ҳамда балоғатга етмаган ёшлар учун бу борада баъзи истисноларга йўл қўйилади. Шу билан бир қаторда, қонунда эҳтиётсизликни судда исботлаш талаб қилинмайдиган ҳолатлар ҳам мавжуд.

Қуйидаги ҳолатларда даъвогар жавобгарнинг эҳтиётсизликка йўл қўйганлигини исботлаши керак бўлмайди:

— агар жавобгарнинг хулқ-атвори қонунни бузишга сабаб бўлса ёки ҳеч бир эҳтиёткор одам бундай қилмаслигини шак-шубҳасиз тасдиқлаш мумкин бўлса. Бундай ҳолатда жавобгар «ғам-хурлик қилишга доир оддий чора-тадбирларни кўрмаганликда» айбдор деб ҳисобланади;

— агар зиён етказилган буюм бевосита жавобгарнинг назорати остида бўлса ва етказилган зиён эҳтиётсизлик оқибатидан бошқача тарзда содир этилиши мумкин бўлмаса. Бу вазият «содир бўлган воқеанинг ўзи буни кўрсатиб турибди» деган ҳуқуқий тушунчага тўғри келади, у ҳолда жавобгар шахс бепарволикка йўл қўймаганлигини исботлаши ва юқоридаги ҳуқуқий тушунчани рад этиши мумкин.

Масалан, бир ишчи бинонинг юқори қаватида ғишт терапти дейлик. Ғишт солинган қути пастга тушиб кетиб, йўлкада кетаётган одамни шикастлади. Бу ҳолатда пудратчи жавобгар бўлади, чунки у эҳтиётсизликка йўл қўйди. Бундай ҳолларда у ана шу бахтсиз воқеа ўзининг бепарволиги ёки унинг қўли остида ишловчиларнинг бепарволиги билан содир бўлмаганлигини, балки бошқа — унга боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли содир бўлганлигини исботлаб бериши керак.

Даъвогар эътирозларига қарши жавобгар ўз навбатида қилинаётган ана шу даъвони рад этувчи сабабларни кўрсатиб, арз қилиши мумкин. Эҳтиётсизлик ҳақида гап борганда қилинаётган даъвони рад этишда қуйидаги фактлар асосли ҳисобланади: биринчидан, даъвогар ўзини-ўзи хавф-хатарга қўйганлигини; иккинчидан, даъвогарнинг ўзи қарама-қарши айбга йўл қўйганлигини; учинчидан, ишга алоқадор бошқа сабаблар мавжудлигини исботлаб бериш.

Даъвогарнинг ўзини-ўзи хавф-хатарга қўйиши. Даъвогар ўзини-ўзи хавф-хатарга қўйган ҳолларда жавобгар масъулиятдан холи бўлиши мумкин. Бунда жавобгар даъвогарнинг ихтиёрий равишда ўзини-ўзи хавф-хатарга қўйганлигини исботлай олиши кифоя.

Масалан, даъвогар ўз уйи олдида утирипти, сал нарида бейсбол ўйини бўлаяпти. Тўп тегиб кетиб, даъвогар жароҳатланди. Бу ҳолатда суд даъвони қабул этмайди, чунки даъвогар ўзини-ўзи хавф-хатарга дучор қилди. Ваҳолонки, даъвогар эҳтиёт чорасини кўриши керак эди.

Эҳтиётсизлик борасида даъвогар томонидан йўл қўйилган қарама-қарши айб. Даъвогарнинг ўзи эҳтиётсизликка йўл қўйган ҳолларда қарама-қарши айб қилган ҳисобланади. Эҳтиётсизлик оқибатида бахтсиз ҳодиса содир бўлиб, бунда жабрланган кишининг ўзи айбдор деб топилса, даъвогар ўзига етказилган зарарнинг ўрнини қоплашни бошқа шахсдан талаб қила олмайди. Бир мисол: автомашина ҳайдовчи ҳаракат белгисига эътибор бермай, тақиқланган жойдан катта йўлга чиқиб олди, натижада ана шу

автомашина катта тезликда келаётган бошқа автомобиль билан туқнашди. Биринчи автомобилнинг ҳайдовчиси эҳтиётсизликка йўл қўйди, шу боисдан иккинчи автомобилнинг ҳайдовчиси жавобгар бўлиши мумкин эмас.

Ишга алоқадор бошқа сабаблар. Башарти ишга алоқадор бошқа сабаблар мавжуд бўлса, унда бу ҳолат ҳам жавобгарни жавобгарликдан холи қилиши мумкин. Мисол учун, айбли ҳаракат учинчи шахс томонидан ёки мутлақо бошқа сабаблар туфайли содир этилди, дейлик. Бунда жавобгар шахс воқеадан аввалги эътиборсизлиги учун айбдор бўлмайди. Эки қурилишдаги пудратчи, яъни жавобгар шахс эҳтиётсизликка йўл қўйди: у очиқ котлованинг атрофини тусиқ билан ураб қўймади. Даъвогар котлованга қулаб тушди, чунки уни учинчи бир шахс туртиб юборди. Бу ҳолатда пудратчининг эҳтиётсизлиги рўй берган воқеага бевосита алоқадор эмас. Шу боисдан аввал бошдан эҳтиётсизликка йўл қўйган пудратчини мазкур воқеада айбдор деб бўлмайди.

У ёки бу шахснинг эҳтиётсизлик қилишда ёки қонунни қасддан бузишда айби бўлмаса ҳам, унинг зиммасига муайян масъулият юкланиши мумкин — бу ҳолат қонунда назарда тутилган. Жавобгарликнинг бу тури «объектив» ёки «абсолют» жавобгарлик деб аталади.

Муайян шахслар фаолиятининг характери туфайли кўнгилсиз воқеалар келиб чиқса, бундай шахслар ҳам, гарчи улар қандай эҳтиёт чораларини кўрганликларидан қатъи назар, бевосита жавобгар бўладилар. Бу хилдаги фаолият ўз табиатига кўра оддий фаолият саналмайди, у бошқа шахсларга жиддий равишда зиён етказиш хавфини туғдиради. Масалан, аҳоли яшайдиган жойлар яқинида портлатиш ишлари ўтказилса ва бунинг оқибатида одамларга ёки мол-мулкка зарар етказилса, эҳтиётсизлик ҳоллари мавжудлигидан қатъи назар, абсолют жавобгарликка сабаб бўлади.

Эҳтиётсизликнинг ута даражаси туғрисидаги қоидалар мавжуд. Эҳтиётсизликка оид купдан-куп учрайдиган ҳоллар қуйидаги асосий гуруҳларга бўлинади:

— қўпол тарздаги эҳтиётсизлик, бу — инсон ҳаётини ва унинг хавфсизлигини уйламай ва назар-писанд қилмай, содир этилган хатти-ҳаракатдир;

— ёмон ният билан, қасддан қилинган эҳтиётсизлик, бу — ҳеч нарсани менсимасликка қаратилган ва жинойий ишга олиб борадиган хатти-ҳаракатдир;

— жинояткорона эҳтиётсизлик, бу шундай хатти-ҳаракатки, у албатта жинойий иш сифатида жазога сабаб бўлади. Масалан, автомобиль ҳалокати натижасида бир одам ўлса, бунга эҳтиётсизлик аломати деб қаралади. Штат маъмурлари бу ҳолатда шофёрни қотилликда айблашлари мумкин. Табиийки, бу хилдаги эҳтиётсизлик учун суд томонидан қаттиқ жазо чоралари қўлланади.

Шахсга ва фуқаро мулкига қасддан зиён етказиш. Шахсга ҳам,

мулкка ҳам зиён етказилиши мумкин. Шахсга нисбатан ҳам жисмоний, ҳам маънавий, масалан, кишининг обрусига ёки ҳис-туйғусига зиён етказилиши мумкин.

Жисмоний зиён етказиш. Бунинг учта асосий тури бор: биринчиси — жисмоний зарар етказиш билан қўрқитиш; иккинчиси — зўравонлик қилиш; учинчиси — ғайриқонуний қамаш.

Жисмоний зарар етказиш билан қўрқитиш ва зўравонлик қилиш. Қонунга мувофиқ, бир шахс иккинчи шахсни унга жисмоний зарар етказиш билан қўрқитса, бундай ҳолат жисмоний жиҳатдан зўравонлик хавфини туғдириш деб баҳоланади. Аслида эса кишига ҳужум қилиш зўравонлик қилиш демакдир. Бир кишининг хоҳиш-иродасига қарши иккинчи киши унга жисмоний зиён етказса, масалан, тарсаки туширса, зўравонлик ишлатган ҳисобланади.

Ғайриқонуний қамаш. Бирор киши етарли далилларсиз қамаб қўйилса, судланиб ва оқланиб чиқса, кейинчалик у ғайриқонуний равишда қамалганлиги ва бу билан узига етказилган зиён учун айбдорни суд йўли билан таъқиб қилиши мумкин. Бу ҳолатда ғайриқонуний равишда қамаган киши ким бўлишидан қатъи назар, полиция офицери бўлса ҳам, ўз қилмишига жавоб бериши керак.

Кишининг обрусига ёки ҳис-туйғусига етказилган зиён. Биринчидан, бу — диффамация (туҳмат) бўлиб, бирон-бир кишини ёки фирмани учинчи шахс олдида камситишдир. Иккинчидан эса, у ёки бу шахснинг ҳис-туйғусигагина зиён етказиш бўлиб, бундай ҳаракат ҳам қонунни бузиш демакдир. Бу тоифадаги қонун бузишларга қасдан ҳақоратлаш, дуқ-пўписа қилиш ва қўрқитиш ёки кишининг шахсий ҳаётига аралаштириш ҳолатлари киради. Мазкур юридик тушунчаларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Диффамация, бу — оғзаки ва ёзма туҳматдир. Бу ҳолатда бирон-бир шахс ёки фирма ҳақида ёлғон гаплар туқилади. Бундан кузатилган мақсад шу шахсга, унинг касбига ёки фирманинг ишдаги фаоллигига учинчи томоннинг нафратини қўзғатиш ёхуд улар устидан кулишдир. Буни бўҳтон ҳам дейдилар. Бўҳтон оғзаки, шунингдек ёзма шаклда ифода этилиши мумкин. Бундан ташқари, радиоэшиттириш ва телекурсагув орқали ҳам бўҳтон гапларни тарқатиш мумкин. Оғзаки туҳмат қилинди, дейишлик учун айтилган гапнинг ёлғон бўлиб чиқиши ва у туҳматга дучор қилинаётган шахсга зиён етказгани кифоядир. Агар туҳмат ёзма равишда баён қилинса, одатда жабрланувчига етказилган зиёни эътироф этиш учун бундан бўлак далил-исботлар талаб қилинмайди. Жабрланувчига амалда зиён етказилган тақдирда туҳматчининг жавобгарлиги янада ортади.

Иккинчи томондан эса, агар жавобгар ҳаққоний ва далил-исботли баёнот қилса, гарчи унинг бу баёноти даъвогарнинг обрусига путур етказган тақдирда ҳам, жавобгар айбдор деб топилмайди. Жавобгар қандай жавоб бермасин, фақат бир нарса, яъни ҳақиқат уни туҳматдан ҳимоя эта олади.

Қўпгина штатларда тинчликни бузишни мақсад қилиб қўйган

ва матбуотда эълон қилинган баёнотлар учун (гарчи улар тўғри бўлса ҳам) жинорий жавобгарлик қўлланилади. Тўхматдан иборат хатлар ҳам диффамация жумласига киради. Тижорат фаолияти давомида компания ходимлари томонидан ёзилган хатларда тўхмат гаплар бўлса, бунинг учун компания жавобгар бўлиши мумкин. Хатда келтирилган тўхматдан иборат фактни эътироф этиш учун хат муаллифи ва тўхмат қилинган шахсдан ташқари учинчи шахс ҳам хат билан таништирилади ва у ушбу хатни ўқиб чиқади. Тўхмат хатини айтиб туриш орқали ёзган котиб ёки уни ёзув машинкасида кучирган машинистка ана шундай учинчи шахс бўла олади.

Шу билан бирга, қонунда жамоатчилик манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, виждонан айтилган танқидий мулоҳазаларга йўл қўйилади. Шундай қоида борки, унга кўра, жамоатчилик манфаатларидан келиб чиқиб айрилган танқидий мулоҳазалар қонунга кўра амалда тасдиқлаб ўтирилмайди ва шу боисдан уларга тўхматдан иборат гаплар деб қаралмайди. Давлат хизматчилари, мансабдор шахслар, расмий лавозимларни эгаллашга даъвогар бўлган номзодлар, жамоат арбоблари, артистлар, адиблар ва шу тоифага кирувчи бошқа шахслар ҳақида айтиладиган танқидий фикрларга шу нуқтаи назардан қарамоқ керак. Бу ҳилдаги мулоҳазалар одатда суд томонидан таъқиб этилишига асос бўла олмайди.

Қасддан ҳақоратлаш, таҳқирлаш ва кишининг шахсий ҳаётига аралашуви. Ўзининг қўпол ва ярамас феъл-атвори билан бошқа шахсни руҳий жиҳатдан атайин таҳқирлаган киши руҳий азоб беришда айбдор деб ҳисобланади.

Кишининг шахсий ҳаёти дахлсиздир ва шу сабабли унга бошқа шахснинг аралашуви ғайриқонунийдир. Бошқа кишиларнинг шахсий ҳаётига доир турли-туман фикрларни, тафсилотларни матбуотда баён қилишга, савдо-сотик ишларида ёки рекламада фойдаланишга ҳам йўл қўйилмайди.

Киши шахсий ҳаётининг дахлсизлиги ҳуқуқи қўйидаги ҳолларда бузилган деб ҳисобланади:

— жавобгар ўз дўконининг витринасига даъвогарнинг ҳисобкитоб юзасидан пул туламаганлигини ёзиб қўйган бўлса;

— жавобгар товарларни реклама қилиш мақсадида даъвогарнинг ташқи қиёфасини тасвирлашдан фойдаланган бўлса;

— жавобгар даъвогарнинг турмушидан олинган бирон-бир воқеа ҳақида мақола эълон қилиб, шу йўл билан атайин шов-шув кутарса;

— жавобгар даъвогарнинг шахсий хатини матбуотда эълон қилса;

— даъвогар ошкора равишда тарқатиш учун эмас, балки фақат уз оиласи учун тайёрлаган суратларнинг биридан жавобгар нусха кучириб, уни матбуотда эълон қилса.

Тўхмат хусусидаги даъволардан фарқли ўлароқ, киши шахсий ҳаётининг дахлсизлиги бузилган ҳолларда, мажбур иш судда

қурилиши мумкин. Бунда жавобгар ҳақ гапни айтган тақдирда ҳам, масъулият унинг бўйнидан соқит қилинмайди.

Кучмас мулкка ёки ҳаракатдаги мулкка эгаллик қилиш қондасининг бузилиши. Мулк эгасининг рухсатсиз кучма мулкни ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш қонуннинг бузилганлигини билдиради. Қонунни бузган киши мулкка зиён етказмаган бўлса ҳам, номинал зиён ҳақини тўлашга мажбурдир. Натижада ундан камида олти цент миқдорда ҳақ ва судга доир чиқимлар ундириб олинади. Мулкка етказилган ҳар қандай зарарнинг урни қопланиши эса ўз-ўзидан равшан. Кучмас мулкдан амалда фойдаланган жавобгар шахс бунинг учун тўла-тўқис ҳақ тўлашга мажбур.

Ҳаракатдаги мулкка нисбатан қонда бузилиши анча мураккаб жараёндр. Мулк ўзбошимчалик билан эгаллаб олинса, бунда мулк эгасининг розилиги бўлмаса, у эгаллаб олинган деб талқин қилинади ва мулкни эгаллаб олган шахс унинг бугун қиймати учун жавобгар бўлади. Мазкур шахсни мулкни сотиб олишга мажбур қилиш ҳам мумкин (гарчи у мулкни қарзга олиш ниятида бўлса ҳам). Бундай ҳолатда мулк эгаси мулкка етказилган зарарнинг урнини қоплашни талаб қилиши мумкин ёки у мулкни қайтариб олишдан воз кечиши мумкин. Агар иш шунга келиб тақалса, мулк ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган деб ҳисобланиб, шу асосда иш курилади. Башарти мулк бирон-бир шахсга қайтариб бериш шарти билан берилган бўлса-ю, лекин у, қайтариб берилмаса, ушбу мулк ўзбошимчалик билан ўзлаштириб олинган деб ҳисобланади. Шундан сўнг мулкни олган шахс уни қайтариб беришга розилик билдирса, бу кечкиб берилган розилик бўлади, аммо бундай ҳаракат мулкни олган кишини мулкнинг тўла қиймати учун жавобгарликдан ҳоли қилмайди.

Тижорат соҳасидаги қонун бузишлар. Ҳар қандай шахс муайян шароитда юқорида кўрсатиб ўтилган қонун бузишларда субъект ролини ўйнаши мумкин. Бировни алдаш, қаллоблик, мулкни ўзбошимчалик билан ўзлаштириб олиш, зуравонлик қилиш, жисмоний зарар етказиш билан қўрқитиш ва бошқа иллатлар ана шу жумлага киради. Бироқ тижорат фаолиятига доир қонун бузишлар соҳасида бир қанча узига хос жиҳатлар бор. Уларга қуйидагилар киради:

Касб-ҳунар манфаатларига дахлдор бўлган тўхмат рақобатчининг тижорат соҳасидаги фаолиятини, унинг товарларини ёки молиявий аҳволини бадном этишга қаратилган ошкора баёнотдир. Бу хилдаги баёнотлар қуйидаги ҳолларда тўхматдан иборат бўлади: биринчидан, агар улар ёлғон бўлса; иккинчидан, рақобатчининг шахсий ва тижорат ишлари соҳасидаги обрў-эътиборини ерга уришга қаратилган бўлса; учинчидан, рақобатчига ҳақиқатан зарар етказса.

Рақобат соҳасидаги виждонсизлик. Бирон-бир корхона эгасининг касб-ҳунарга доир иш услуби сизга тегишли фирманинг фаолиятини рақобатчи сифатида мушкуллаштиради, у ҳолда бун-

дай иш тутиш виждонсизлик қилинганини билдиради ёки у ғайриқонуний ҳисобланади. Агар ўша корхона фаолиятининг асосий мақсади фойда олишдан иборат бўлиб, сизга фақат зиён етказиш нияти режалаштирилмаган бўлса, бу хилдаги ҳаракат ҳам юқорида айтилган хулосага олиб келади.

Тижорат соҳасидаги ҳуқуқларнинг федерал савдо комиссияси томонидан ҳимоя қилиниши. Ушбу комиссия барча корхона эгалари ва истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади ҳамда тижорат фаолияти соҳасидаги алдамчиликка, фирибгарликка ва бошқа нопок қилмишларга қарши кураш олиб боради. Шу тариқа комиссия ҳалол корхона эгаларининг рақобат соҳасидаги нопок услубларга қарши курашида уларнинг асосий таянчи ҳисобланади.

Савдо муносабатларининг бузилиши. Ўзга корхона ишларига ўзбошимчалик билан аралаштириш жуда хилма-хил шаклларда бўлиши мумкин. Бунинг энг кўп тарқалган турлари қуйидагилардан иборат:

Тижорат соҳасидаги порахўрлик молларни харид қилишни рағбатлантириш ёки бошқача тарзда ён бериш йўли билан мижоз компания ходимлари ва хизматчиларига пул ёки қимматбаҳо совғалар беришдир. Агар бундай ҳаракат мижозга билдирмай ва унинг розилигисиз қилинса, ғайриқонуний деб ҳисобланмайди.

Тижорат ишларини олиб боришда танҳо ҳокимлик ҳуқуқи туғрисидаги шартномалар. Бу шундай келишувки, унда дастлабки шарт тариқасида мазкур ишбилармон фақат муайян фирма товарлари билан савдо қилиш ва бошқа рақобатчиларнинг товарларини сотмаслик мажбуриятини олиши назарда тутилади. Бундай келишувлар хилма-хил бўлади. Шулардан бири — чекланган шартлар билан шартнома тузишдир. Мазкур шартномага кўра, харидор муайян сотувчидан ёки фирмадан товарларни сотиб оладиган бўлади. Масалан, шартномада келишилган дукондан видеомагнитофон сотиб олинган бўлса, у ҳолда харидор видеокассеталарни ҳам фақат шу дукондан сотиб олиши шарт. Ўз-ўзидан равшанки, бундай шартномани ғайриқонуний деб бўлмайди. Борди-ю битимда рақобат қилиш эркинлиги жиддий равишда чеклаб қўйилган ёки танҳо ҳокимлик белгиланган бўлса, бундай битим ғайриқонуний ҳисобланади.

Рақобатчисининг фаолиятини қийинлаштириш мақсадида бошлаб юборилган суд процесси. Бу шундай суд процессики, унда қузатилган мақсад рақобатчи ишларини чалкаштириб юборишдан иборат. Масалан, рақобатчининг даромадли ишини қийинлаштиришга ёки фалаж қилишга уриниш юзасидан суд ишини қўзғаш мумкин. Бу хилдаги хатти-ҳаракат ғайриқонуний бўлиб, етказилган зарарнинг урнини қоплаш учун даъвогар судга шикоят қилиши мумкин.

Иқтисодий бойқўг. Башарти бир гуруҳ шахслар бошқа гуруҳдаги ишбилармонлар ёки алоҳида шахсларга қарши иш юзасидан ўз муносабатларини бундан кейин йўлга қўйишдан уюшган

ҳолда воз кечиш мақсадида бирлашса, иқтисодий бойқут ғайриқонуний деб ҳисобланади. Аммо шунинг ҳам таъкидламоқ керакки, алоҳида шахснинг бошқа бирон киши билан иш юзасидан бўладиган муносабатларини йиғиштириб қўйиши мутлақо қонунийдир. Бу ҳолатда муносабатни узаётган шахс танҳо ҳокимлик қилиш мақсадини кўзламаган бўлиши шарт.

Шартнома мажбуриятлари бажарилмаган бўлса ҳам, рағбатлантириш чораларининг кўрилиши. Бу борада қонун бузилиши одатда икки хил кўринишда бўлади: биринчи ҳолатда қонунни бузган шахс шартномавий мажбуриятларни ғаламислик билан барбод этади; иккинчи ҳолатда эса қонунни бузган шахс шартномавий мажбуриятларни бажармайди. Шундай қилиб, суд прецеденти илгаридан белгилаб қўйганидек, агар жавобгар даъвогарга қарашли хизматчиларни қонунга зид тарзда ўзига оғдириб оладиган бўлса, у ҳолда жавобгар қонунни бузишда айбланади, хизматчилар эса шартнома мажбуриятларини бажармай, тил бириктиришга йўл қўйганликда айбланадилар.

Тижорат сирларини, лойиҳаларини ва тижорат ишларига алоқадор бошқа муҳим маълумотларни ғайриқонуний йўл билан ўзлаштириб олиш. Қонун бузилишининг бу турига маълум бир шахснинг оригинал ғояларга, янги товарларнинг шакли, услуги ва ташқи кўринишига ёки уларни ўраш-жойлашга, тижорат сирлари ва лойиҳаларига ҳамда тижорат ишларига тегишли бошқа муҳим маълумотларга бўлган ҳуқуқини ўзбошимчалик билан ўзлаштириб олиш киради.

Тижорат сирини. Мижозларнинг рўйхати, чизмалар, тижорат ҳисоб-китоблари, нархномалар, кашфиётларнинг формулалари ва ҳоказолар тижорат сиридан иборатдир. Тижорат сирини бошқа шахсларнинг ғайриқонуний йўсинда уни ўзлаштириб олишдан муҳофаза қилинади. Бунинг учун қуйидаги шартларга амал қилиниши лозим:

— бу сирни учинчи шахслардан муҳофаза қилиш учун тегишли чоралар кўрилиши керак;

— мазкур маълумотлар унинг эгасига рақобатчилар олдида қандайдир афзаллик бериши лозим;

— ушбу маълумотлар мазкур тижорат корхонасидан ташқарида кенг тарқалган бўлиши зарур;

— бу маълумотлар бошқа қонуний йўллар билан эгаллаб олинмаслиги лозим.

Бирон кимса ғайриқонуний йўл билан тижорат сиридан фойдаланган бўлса, жабр кўрган томон қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин:

— буюмдан қонунга зид равишда фойдаланганлик учун суд ишини қўзғаш;

— сирлигини йўқотган ҳамма ҳужжатларни қайтариб олиш;

— бундай хиёнат натижасида олинган барча товарларни йўқ қилиш;

- қўлдан бой берилган фойдани ундириб олиш;
- кўрилган зарарнинг ўрнини қоплашга эришиш.

Услуб ва шакл. Услуб ва шаклни ўхшатиб яшаш қийин эмас. Контейнер ёки этикетканинг ҳажми билан шаклини, контейнер тузилишини, ундаги ёзувларнинг жойлашувини, контейнернинг рангини ва унинг олд томонидаги тамгаларни, ёпиштирилган рекламаларни, белгиларни, қисқартма ёзувлар ва рамзларни яшаш жуда жун иш. Рақобатчининг ана шу хилдаги қалбакилик билан шуғулланиши суд йўли билан ман этилади.

Тижорат ишларига дояр муҳим маълумотлар. Агар бирон-бир шахс бошқа фирманинг тижорат ишларига доир муҳим маълумотларини атайин ўзлаштириб олса ва бу маълумотлар патент ёки муаллифлик йўли билан муҳофаза қилинмаган бўлса, суд муаллифнинг ёки мазкур маълумотлар эгасининг манфаатларини ҳимоя қилиб, қарор қабул қилиши мумкин.

Оригинал ғоялар. Бирон-бир ғоя ҳаммага маълум бўлса, ундан ҳар қандай шахс фойдаланиши мумкин. Борди-ю ғоя муаллифида шу ғояни сотиш нияти пайдо бўлса, у ҳолда муаллиф ғояни сотиб олувчи кишидан ёзма равишда мажбурият олади, мажбуриятда эса ғоянинг ҳақини тулаш таъкидланади, бу билан ғоянинг муаллифи кимлиги ўз-ўзидан равшан бўлади.

Ахлоқ-одоб нормаларини муҳофаза қилиш. АҚШ телекўрсатувида, матбуотида, киносида ва бошқа оммавий ахборот воситаларида ахлоқ-одоб борасида муайян қоидалар мавжуд. Бу қоидалар штатларнинг қонунлари ҳамда судлар йўли билан бошқариб турилади. Қонунни бузган кишиларга катта миқдорда жарима солинади ёки улар қамоққа олинади. Баъзан эса ҳар иккала жазо чораси биргаликда қўлланиши ҳам мумкин.

Кинофильмлар ва видеофильмларни намойиш этиш. Америкада қабул қилинган қонунларга кўра, намойиш этиш учун мўлжалланган ҳар қандай бадий фильм кўрикдан ўтказилади. Унда фильмга рейтинг ёки тоифа белгиланади. Бу иш билан махсус давлат хизмати шуғулланади. У ёки бу фильм сдамларнинг қайси тоифасига мўлжалланганини ана шу махсус хизмат аниқлайди. «G» тоифасидаги фильмларни ҳар қандай ёшдаги кишилар кўриши мумкин. Бу хилдаги фильмлар жумласига одатда болаларга мўлжалланган ёки кулгили фильмлар киради. Уларни бутун оила билан томоша қилса бўлади. Кўпчилик фильмлар «PG» рейтингини олган фильмлар бўлиб, уларни 18 ёшгача бўлган болалар ота-оналари ёки катталар иштирокида кўришлари тавсия этилади. Эълонда «R» ҳарфи ёзилган бўлса, фильмни 18 ёшдан катта бўлган кишилар кўриши керак. «X», «XX» «XXX» тоифасидаги фильмлар порнографик фильмлар ҳисобланади ва уларни 21 ёшдан катта бўлган томошабинларнинг кўришига рухсат берилади. Бундан ташқари, порнографик фильмлар тегишли лицензияга эга бўлган махсус кинотеатрлардагина намойиш этилади. Бундай кинотеатрлар эса асосан «қизил фонуслар даҳалари»да жойлашган бўлади.

СУҒУРТА ШАРТНОМАЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Томонлардан бири шартнома юзасидан ўз мажбуриятларини бажармаган тақдирда иккинчи томонга маълум даражада зиён етказиши мумкин. Бундай зиён етказиш хавфидан қафиллик шартномаси тузиш йўли билан ҳимояланса бўлади. Аммо бошқача тарзда, яъни турли хил похуш, тасодифий ҳодисалар сабабли ҳам зиён куриш ҳоллари учрайди. Масалан, бахтсиз ҳодиса, табиий офат, иш билан шуғулланган кишиларнинг эҳтиёт чораларини кўрмаганлиги ва бошқа сабаблар туфайли зиён курилиши мумкин. Бу хилда зиён кўрилганда муҳофаза қилишнинг анча самарали ва зарур шакли бор. Бу — суғуртадир.

Суғурта иқтисодий муносабатлар таркибига киради ҳамда махсус маблағ фондини яратиш тадбирларини ўз ичига олади. Ана шу маблағ фондидан эса турли воқеалар рўй берган пайтда, агар бу воқеалар хусусида суғурта шартномасида ўзаро келишиб олинган бўлса, етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ва зиён кўрган томонга ёрдам бериш мақсадида фойдаланилади.

Ижтимоий фаоллик ва иш фаолияти ноятда авж олган ҳозирги шароитда суғуртанинг зарурлиги ҳақида шак-шубҳа йўқ, чунки суғурта турмуш ва фаолиятнинг турли жабҳаларида рўй бераётган зарар кўришлар ўрнини жадал қоплашнинг энг қулай ва мослашувчан воситасидир. Масалан, бундай ҳодисалар ишлаб чиқариш жараёнида, маҳсулотни ташиш ва ундан фойдаланишда, транспортда бахтсиз ҳодисаларга дуч келишда, турли хил табиий офатлар оқибатида рўй бериши мумкин.

Суғуртанинг умумий жиҳатлари. Суғурта, бир томондан, молиявий хизмат курсатиш йўли билан савдо-сотиқ ишнини амалга оширишга ўхшайди; иккинчи томондан эса, у шартномавий муносабат ҳисобланиб, шу муносабат ёрдамида томонлардан бири ўзига етказилган зарар учун шартномага кўра ҳақ ундириб олади.

Суғурта ўз моҳияти жиҳатида фаолиятнинг алоҳида соҳасидир. Унинг иши банкларда олиб бориладиган ишга ўхшаб кетади. Суғурта фаолияти махсус қонунлар воситасида аниқ белгилаб қўйилади. Баъзи штатларда суғурта иши билан алоҳида кишиларнинг шуғулланишига йўл қўйилади. Одатда суғурта жараёнлари акциядорлар компаниялари томонидан амалга оширилади. Ўзаро суғурта қилиш компаниялари суғурта хилларидан бирини ташкил этади. Бунда суғурта қилинган шахсларга суғурта мукофотини қисқартириш ёки маълум миқдорда бонус тўлаш ҳуқуқи берилади.

Суғурта шартномасини тузишда суғурта брокери (воситачиси) билан суғурта агенти (вакили) ўртасида баъзи фарқлар борлигини билиш керак. Агент суғурта компанияси манфаатларини кўзлаб, суғурта ишини расмийлаштиради, у ана шу мақсадда компания томонидан вакил қилингандир. Брокер эса бошқачароқ иш тутади, яъни у суғуртага доир таклифларни суғурта компанияларида ўз хоҳишича ёки ўз мижозларининг илтимосига кўра жой-

лаштиради. Суғурта агенти компания номидан, брокер эса суғурта қилинувчи шахс номидан иш кўради.

Суғуртани шартли равишда қўйидаги асосий гуруҳларга бўлиш мумкин:

I. Мол-мулкни суғурта қилиш. Турли хил моддий бойликлар суғурта муносабатлари объектига киради. Масалан:

— денгиз суғуртаси, шу жумладан юкларни, кемаларни ва ҳоказоларни суғурта қилиш;

— ёнғиндан ва бошқа хавф-хатардан (табний офатдан) суғурта қилиш;

— бузиб кириш йўли билан уғирлик қилишдан, бошқа ёвуз ният билан ёки ғайриқонуний йўл билан учинчи шахс томонидан амалга оширилган ҳаракатлардан суғурта қилиш;

— автомобиль транспорти воситаларини суғурта қилиш;

— техникавий хавф-хатардан (қурилиш-монтаж ишларидаги ва ҳоказо хавф-хатардан) суғурта қилиш;

— ойна синишидан суғурта қилиш ҳамда суғуртанинг бу борадаги бошқа махсус турлари;

— ижара ишларини суғурта қилиш ҳамда суғуртанинг бу борадаги бошқа турлари.

II. Шахсий суғурта. Инсоннинг ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, меҳнат қобилияти ана шу суғурта муносабатларининг объекти ҳисобланади.

Бунга қўйидагилар киради:

— ҳаётни суғурта қилиш;

— бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш;

— тиббий харажатлар ва касаллик юзасидан суғурта қилиш.

III. Масъулиятни суғурта қилиш. Етказилган зарар урнини қоплаш бўйича зиммага олинган масъулият бу суғурта муносабатларининг объекти ҳисобланади.

Бунга қўйидагилар киради:

— иш билан таъминловчиларнинг масъулиятини суғурта қилиш;

— умумфуқаро масъулиятини суғурта қилиш;

— автомобиль хўжалиги соҳасида ишловчи фуқаролар масъулиятини суғурта қилиш;

— ишонч ва кафиллик масъулиятини суғурта қилиш.

Шуни ҳам айтиш керакки, фақат тижорат ишларининг узида 200 дан ортиқ суғурта турлари мавжуд.

Суғурта шартномаси ва уни тузиш тартиби. Суғуртага қизиқтиришга доир шарҳ. Суғурта қилинадиган объектда шу ишга қизиқиш бўлиши суғурта шартномасини тузишда асосий шартлардан биридир. Агар юридик шахс ёки умуман бирон шахс суғурта қилиниши лозим бўлган объектга ҳеч бир қизиқиш билан қарамас экан, у ҳолда суғурта шартномасини тузиш учун унда ҳеч бир эҳтиёж ҳам қолмайди.

Суғурта шартномаси суғурта қилувчи билан суғурта қилинувчи уртасидаги битим бўлиб, у суғурта қилишнинг мазкур тури

шартларига мувофиқ ҳар икки томон ўртасидаги мажбуриятни тартибга солиб туради.

Бошқа шартномалар каби суғурта шартномасида ҳам томонларнинг ўзаро розилиги ва қонуний ҳуқуқини ифодаловчи муайян шартлар бўлиши зарур. Юридик кучга эга бўлган суғурта шартномасини тузишдан аввал, бошқа ҳамма шартномаларда бўлгани каби, оферт акцепти (қўйилган шартларни қабул қилиб, шартнома тузиш ҳақидаги таклифга берилган розилик) ёки суғурта қилувчининг таклифига суғурта қилинувчининг розилиги бўлиши шарт. Суғурта компаниясининг суғурта шартномасида назарда тутилган мажбурияти у вакил қилган агентнинг шу хусусдаги оғзаки тасдиғи билан дарҳол кучга кириши мумкин, чунки бу агент одатда ишонч ҳуқуқига эгадир. Шартнома меморандум шаклида агент томонидан расмийлаштирилади, бу вақтинчалик ҳужжат ҳисобланади. Ана шу ҳужжатга кўра суғурта компанияси зиммасига ҳужжат расмийлаштирилишдан то суғурта полиси (суғурта қилдирилганлик тўғрисидаги ҳужжат) берилишига (ёки уни беришдан воз кечишга) қадар бўлган давр учун суғурта жавобгарлиги юклатилади. Бу хилдаги меморандум вақтинчалик суғурта гувоҳномаси деб аталиши ҳам мумкин. Суғурта қилишнинг бу босқичида суғурта қилинувчининг оғзаки розилиги кифоядир. Аммо, шунга қарамай, суғурта қилинувчи ҳар ҳолда кейинчалик бирон-бир ишқал чиқмаслиги учун тегишли ҳужжат берилишини талаб қилмоғи лозим. Суғурта шартномаси ёзма равишда битилган расмийлаштирилган битим бўлиб, у суғурта полиси деб аталади. Суғурта полиси икки хил: қиймати кўрсатилган полис ёки очик полис бўлиши мумкин. Қиймати кўрсатилган полисда суғурта туловининг ҳажми ва у қайси муддатда туланиши аниқ-равшан кўрсатилади (агар шартномада бошқа шартлар қўйилмаган бўлса). Очик полисда эса суғурта шартларига кўра суғурта ҳақи етказилган зарар ҳисоб-китоб қилинганидан сўнг туланиши қайд этилади. Қиймати кўрсатилган полисга ҳаётни суғурта қилиш мисол бўлса, очик полисга эса автомобилларни суғурта қилиш мисол бўла олади.

Мол-мулкни суғурта қилиш. Мол-мулкни суғурта қилишдан манфаатдорлик. Мол-мулкни зиён етказилиши, йўқ қилиниши ёки ўғирлаб кетилиши оқибатида молиявий жиҳатдан қийинчиликка дуч келиши мумкин бўлган шахс ўз мол-мулкни суғурта қилишдан манфаатдор бўлиши табиийдир. Бунда мазкур шахс ушбу мол-мулкнинг эгаси бўлиши шарт эмас. Масалан, ўз мулкига эга бўлган шахс ҳам, бошқаларнинг мол-мулкидан фойдаланиб турган шахс ҳам, молларни соғиш учун шартнома тузган соғувчи ҳам шу моллар суғурта қилинишидан манфаатдордир, албатта. Уй қуриш учун ўз зиммасига шартнома мажбуриятини олган шахс ҳам бундан манфаатдордир, ваҳолонки, ер участкасига ва бинонинг ўзига эгалик қилиш ҳуқуқи бошқа шахсга тегишлидир.

Одатда суғурта қилувчи суғурта ҳақини пайти келганда учинчи шахсга тулаши шартномада назарда тугилиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керакки, мол-мулкни суғурта қилишнинг барча турлари юридик жиҳатдан ихтиёрийдир. Бироқ ижтимоий зарурият туфайли келиб чиқадиган қатор сабаблар ва таркиб топган амалиёт албатта суғурта қилиш кераклигини тақозо этади.

Ёнғиндан ва бошқа хавф-хатардан (табиий офатдан) суғурта қилиш. Суғуртанинг бу турига мол-мулкни, биноларни, асбоб-ускуналарни, турли маҳсулотларни, товарларни ва бошқа моддий бойликларни суғурта қилиш киради. Бунда уларни ёнғиндан, яшин уришдан, портлаш, сув тошқини, кимёвий воситалар таъсиридан ва бошқа табиий офатлардан суғурта йўли билан муҳофаза этиш назарда тутилади.

Хавф-хатар ҳақида изоҳ ва суғурта ишидаги масъулиятни кучайтириш. Ёнғиндан сақланиш юзасидан суғурта қилишнинг ўзига хос жиҳатлари бор, албатта. Бу борада суғурта ишидаги масъулиятини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади. Қўшимча равишда мукофот бериш эвазига «Кенгайтирилган суғурта» деб аталмиш суғуртани расмийлаштириш мумкин. Бунда енгиб бўлмайдиган кучлар таъсирида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳақида гап боради. Масалан, дўл, бурон, портлаш, учувчи аппаратларнинг қулаб тушиши, жамоат тартиби бузилиши натижасида етказилган зарар шулар жумласидандир.

Суғурта полисида ёнғин туфайли етказилган зарарнинг ўрнини қоплашдан ташқари, баъзи бошқа хил сабаблар оқибатида етказилган зарар, масалан, буюмлар ёнғин хавфи остида қолганида уларни бино ичидан ташқарига ташиб чиқиш пайтида уларга етказилган зарар ҳам назарда тутилади. Буюмга аслида етказилган зарар бевосита етказилган зарар ҳисобланади. Аммо ёнғинни ўчириш пайтида ҳалақит берган буюмга етказилган зарар, буюм зарурий равишда сотиб юборилганда фойда олиш имкони қўлдан бўй берилганда ва шу сингари ҳолларда етказилган зарар бунга кирмайди.

Ёнғиндан суғурта қилишда кўпчилик штатларда типовой полис белгиланган. Ундан кузатилган мақсад куйидагилардан иборат: биринчидан, суғурта қилдирувчиларнинг манфаатларини алдоқчи ёки фирибгарлардан ҳимоя қилиш; иккинчидан, суғурта шартномалари бир хилда бўлишини таъминлаш; учинчидан, суғурта компанияларининг манфаатларини маҳаллий суғурта агентлари томонидан бўладиган ғайриқонуний хатти-ҳаракатлардан муҳофаза этиш.

Суғурта ҳужжати мол-мулкнинг қиймати кўрсатилган ёки кўрсатилмаган полис тарзида расмийлаштирилиши мумкин. Бу тафовут мол-мулкка етказилган зарарни аниқлашда ва унга суғурта йўли билан ҳақ тўлашда, томонлар ўртасида юзага келадиган келишмовчиликларнинг олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида эслатиб ўтилганидек, суғурта қилдирувчи шахс ўзига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш юзасидан суғурта компаниясига даъво қилиши учун юридик жиҳатдан асосланган

ҳуқуққа эга бўлиши керак. Шу мақсадда мулкка зарар етказилган ёки мулк йўқотилган пайтда унинг суғурта қилинган мол-мулкка доир суғурта ҳужжати бўлиши шарт. Аммо купчилик шартларда суғурта шартномасини тузиш чоғида дарҳол суғурта ҳужжати бўлиши талаб қилинмайди, бу ҳолат конунда ҳам назарда тутилмаган.

Мол-мулкни суғурта қилишга доир типовой шартномада, шунингдек ёнғиндан муҳофаза қилиш шартномасида «алоқани узиш» ҳақидаги изоҳ бор. Башарти мол-мулкни суғурта қилинган шахс суғуртага нисбатан фикрини ўзгартирса, тузилган шартнома тўхтатилади (суғурта қилган киши вафот этган ҳолат бундан мустасно). Демак, мулк эгасининг суғурта қилинган мулкка бўлган муносабати шартномада белгиланган суғурта муддати тугамасидан олдин ўзгарса, етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги ҳар қандай талаби юридик кучга эга бўлмайди. Бундан ташқари, суғурта компаниясини олдиндан хабардор қилмай, суғурта полисига тегишли ҳуқуқ бошқа шахсга берилса, у ҳақиқий эмас деб топилади. Масалаи, ёнғин хавфидан суғурта қилинган уйни сотиш чоғида уй эгаси суғурта шартномасини бекор қилиш ўрнига, суғурта полисини уйни сотиб олувчи кишига берди, уй сотилганидан сўнг орадан бир кун ўтгач, шу уйда ёнғин чиқди дейлик. Бу ҳолатда суғурта компанияси етказилган зарар ўрнини қопламайди, чунки полис нотўғри берилди. Уйни суғурта қилган шахс эса шартномада белгиланган «алоқани узиш» ҳақидаги изоҳга кўра бу ҳусусдаги ўз ҳуқуқини йўқотгачди.

Мол-мулкни суғурта қилган шахс ёки бундан фойда ундирмоқчи бўлган киши нотўғри маълумотлар берган ёки суғурта қилиш шартларини бузган тақдирда суғурта компанияси шартномани тўхтатиши, бекор қилиши ёхуд бошқа чоралар кўриши мумкин.

Шартнома амал қилишини тўхтатиш. Ёнғиндан муҳофаза қилиш юзасидан тузилган типовой суғурта полисида баён этилган шартларга кўра, суғурта қилинган бинода яшаш ёки тадбиркорлик ишлари билан шуғулланиш мумкин. Агар бинони суғурта қилган шахс ёки ижарачи уни ун олти кундан ортиқ муддатга ташлаб кетса ва шу муддат ичида бино қаровсиз қолса, у ҳолда типовой суғурта шартномасидаги шартларга мувофиқ, курсатиб ўтилган муддат тугашидан бошлаб то бинодан фойдаланувчи қайтиб келгунга қадар ўтган вақт ичида мазкур шартноманинг амал қилиши тўхтатиб қўйилади.

Башарти муайян шахс суғурта қилинган бинони 60 кундан зиёд вақтга қолдириб кетмоқчи бўлса (бунда бинони назорат қилиш кўзда тутилмаса), у ҳолда суғурта компаниясидан ёзма равишда гувоҳнома олинади. Бу гувоҳномада бино эгаси бўлмаган бутун давр мобайнида суғурта полисининг амал қилиши сақлаб қолиниши кайд этилади. Суғурта компаниясининг агенти айтган оғзаки баёнот бу ҳолатда етарли бўлмайди.

Етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ва суғурта қилдирувчи

шахснинг бурчлари. Суғурта полиси бўйича етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун суғурта қилдирувчи шахс зиён етказилганлиги тўғрисидаги хабарномани, шунингдек қўрилган зарар ҳақидаги гувоҳномани тақдим этиши зарур. Бу ҳужжатлар шундай тарзда тузилиши керакки, рўй берган ёнгин билан мол-мулкка етказилган зарар уртасидаги бир-бирига боғлиқ сабабларга ишонч ҳосил қилиниши керак.

Зиён етказилганлиги тўғрисидаги хабарнома. Суғурта шарт номасида назарда тутилганидек, суғурта қилинган мол-мулкка етказилган ҳар қандай зарар юзасидан мол-мулк эгаси шу зарар ўрнини қоплаш мақсадида суғурта ҳақини талаб қилиши учун ўз бурчини бажариши керак. Чунончи, суғурта компаниясига дарҳол ёзма равишда хабарнома тақдим этиши лозим. Хабарнома — рўй берган ҳодисани ва унинг сабабларини аниқлаш учун зарур бўлган дастлабки ҳужжатдир. Бундай ҳужжат белгиланган тартибга ва тегишли муддатга мувофиқ равишда тақдим этилиши керак.

Қўрилган зарар ҳақидаги гувоҳнома ҳам суғурта қилдирган шахс томонидан тақдим этилади ва унда мол-мулкка етказилган зарарнинг бутун тафсилоти баён қилиниши шарт. Шунга кўра етказилган зарарнинг ҳажми аниқланади.

Мол-мулкнинг амалдаги қиймати. Ёнгин ёки бошқа табиий офат туфайли мол-мулкка етказилган зарар шу воқеа рўй берган пайтда амал қилаётган бозор нархларини инобатга олган ҳолда аниқланади. Бунда қўрилган зарарга берилган субъектив баҳолар ҳисобга олинмайди.

Кўчмас мулк суғурта қилинганида шу мулкнинг қай даражада эскирганлиги аниқлангач, унинг қиймати белгиланади. Товарларга келганда эса, уларнинг бутун ҳаракат жараёни, яъни уларни ишлаб чиқарувчи қўлидан то соғувчига етиб боришига қадар ҳаракати ҳисобга олинади, шундан сўнг уларнинг қиймати белгиланади.

Масалан, завод омборида телевизорлар фабрика-заводларда қабул этилган таннарх бўйича, фойдани ҳисобга олмаган ҳолда баҳоланади. Аммо сотиш пайтида худди ўша телевизорларга уларни ишлаб чиқариш қийматига қараб баҳо қўйилади ва бунинг устига олинмаган фойда ҳам қўшилади.

Агар мол-мулк битта суғурта компаниясида эмас, балки бир неча суғурта компаниясида суғурта қилинган бўлса ва умумий суғурта ҳақи етказилган зарардан ортиб кетса, бу ҳолатда «мутаносиб жавобгарликка доир изоҳ» қўлланилади, яъни суғурта қилдирган шахс етказилган зарар учун ҳар бир компаниядан олинмаган компенсациянинг муайян қисмини олади.

Суғурта қилдирувчи ҳуқуқининг суғурта қилувчига ўтиши. Суғурта полисида шундай қоида борки, унга кўра, суғурта компанияси етказилган зиёнда айбдор бўлган учинчи шахснинг товон тўлаши учун суғурта қилдирувчи ҳуқуқини ўзига талаб қилиб олиши ва айбдордан мулк эгасига тўлаган миқдорда товон унди-

риши мумкин. Компаниянинг бу ҳуқуқи суброгация ёки регресс деб аталади ва у, компенсация икки марта олинмаслиги керак, деган қоидага асосланади.

Мисол: суғурта қилдирган шахс ёнғин сабабли зарар кўрди, бунинг учун учинчи бир шахс айбдор. Агар суғурта компанияси мулк эгасига етказилган зарар ўрнини қоплаб, ҳақ тўласа, у ҳолда компания «суброгация» ҳуқуқини олади, яъни у айбдордан тоvon ундириб олади.

Мол-мулкни суғурта қилишнинг бошқа турлари. Ёнғиндан муҳофаза қилишга оид суғуртадан ташқари, мол-мулкни суғурта қилишнинг бошқа турлари ҳам мавжуд. Бу борада энг кўп тарқалган суғурта турлари қуйидагилардап иборат:

Автомобилларни барча хавф-хатардан суғурта қилиш. Суғурта қилишнинг бу тури аралаш суғурта ҳисобланади. У мол-мулкни суғурта қилишнинг эмас, шу билан бирга ҳайдовчининг ёки йўловчиларнинг ҳаётини суғурта қилишни ҳам ўз ичига олади. Автомобиллар туқнашганида, ёнғин чиққанида, автомобиллар ўғирлаб кетилганида ва ҳоказо ҳолларда суғуртанинг бу тури жуда қўл келади.

Мол-мулкни ўғирлашдан суғурта қилиш. «Ўғирлаш» деган тушунча суғурта ишида бировнинг мол-мулкни ғайриқонуний йўл билан узлаштириб олиш деган маънони билдиради. Суғурта тажрибасида ўғирлаш, талаш, босқинчилик қилиш тушунчалари учраб туради.

Ҳуқуқий унвонни суғурта қилиш. Суғуртанинг бу тури ҳуқуқий унвондаги камчиликлар натижасида рўй бериши мумкин бўлган зарар қуришлардан кучмас мулк эгасининг манфаатларини ҳимоя қилади.

Кўчмас мулкни суғурта қилиш. Суғурта қилишнинг бу тури кўчмас мулкка ҳар қандай сабаб оқибатида ва ҳар қандай ҳолатда етказилган зарардан (баъзи изоҳларни ҳисобга олган ҳолда) ҳимояланишга хизмат қилади. Бу кўпинча юкларни ташиш жараёнига тааллуқлидир. Баъзи буюмлар, масалан, заргарлик буюмлари ва мўйнали кийимларни ҳам суғуртанинг шу турига расмийлаштириш мумкин.

Қурилиш-монтаж ишларидаги хавф-хатардан суғурта қилиш. Бу ҳам мол-мулкни суғурта қилишнинг бир туридир. Қурилиш майдонида ишлар олиб борилаётган пайтда табиий офат оқибатида ёки тўсатдан бўладиган ва олдиндан қутилмаган ҳодисалар натижасида етказилган зарардан пудратчилар ва кичик пудратчиларни суғуртанинг шу тури муҳофаза қилади.

Ойна синишидан суғурта қилиш. Суғуртанинг бу тури бино ва иншоотларнинг, транспорт воситаларининг ойналари ҳамда витриналар синиши натижасида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун кафолат беради. Бу ёнғиндан сақланиш суғуртаси доирасига кирмайди. Суғуртанинг ана шу тури бўйича тузиладиган шартномада турли безаклар ва ёзувларнинг нархи ҳам белги-

лаб қўйилиши мумкин. Бундаги афзаллик шундан иборатки, фир-
ма синган ойналарни дарҳол ўрнатиб беради.

Ижара суғуртаси. Ижарага олинган мол-мулкка зиён етган тақдирда ижара ҳақини таъминлаш учун суғуртанинг шу турида фойдаланилади.

Тижорат ишларида узилишлар рўй бериши муносабати билан йўқотиладиган фойда ўрнини қоплашга доир суғурта. Бу хилдаги суғурта ёнгин чиқиши, zilзила, бурон, сув тошқини ва бошқа табиий офатлар натижасида тижорат ишларида узилишлар рўй бериб, фойда олиш имкони йўққа чиққан ҳолларда қўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун кафолат беради. Шундан фойдаланиб, белгиланган тартиб ва миқдорда ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлашга доир айрим ишларни ҳам бажарса бўлади.

Шахсий суғурта. Ҳаётни суғурта қилиш. Ҳар бир киши ҳаётни суғурта қилиш «ўлим»ни уйлаб қилинган иш эканлигини жуда яхши билади. Бунда гап маълум бир шахснинг эҳтимол тутилган ўлими билан боғлиқ иқтисодий зиён ўрнини қоплаш ҳақида боради. Ҳаётни суғурта қилиш юзасидан дастлаб шартнома тузилади. Бу шартномада муайян шахс номига расмийлаштирилган суғурта полисида белгиланган миқдордаги суғурта ҳақи қайд этилади. Улими суғурта муҳофазасига олинган шахс суғурта қилинган шахс деб аталади. Ҳаётни суғурта қилишга доир шартномалар турли хил бўлади. Қўйида уларни санаб ўтамиз:

1) ҳаётни оддий тарзда суғурта қилиш, бунда ҳаётини суғурта қилдирган шахс бутун умри давомида суғурта бадалини тўлаб боради;

2) чекланган муддатга ҳаётни суғурта қилиш, бунда суғурта бадаллари маълум давр мобайнида бўлиб-бўлиб тўланади ёки бутун суғурта пули бир йўла тўланади, шундан сўнг полис тўланган деб ҳисобланади. Ўзини суғурта қилдирган шахс вафот этган тақдирда суғурта шартномасида кўрсатилган пул бир йўла тўланади;

3) полисда кўрсатилган ёшига етганида ёки вафот этган тақдирда суғурта қилинган шахсга бутун суғурта пулини тўлаш назарда тутилган суғурта;

4) шартли суғурта, бу — қисқа давр (одатда бир неча йил) мобайнида вафот этган шахс учун тўланадиган суғуртадир.

Шуни назарда тутиш керакки, иш манфаатларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида ҳаётни суғурта қилишдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Якка тадбиркорлик шароитида ҳаётни суғурта қилдириш тадбиркорнинг бир ёки бир неча хизматчисига ёхуд қариндош-уруғларига унинг ўлимидан сўнг шу корхонани сотиб олиб, ўз мулкига айлантириш имконини беради. Бу ҳолатда корхонани сотиш ҳақида шартнома тузилади. Шартномага кўра, мулк эгаси ўз қўли остидаги бир ёки бир неча хизматчига ёхуд қариндош-уруғларига улар билан ўзаро келишган ҳолда, мазкур мулкни (нархини кўрсатиб) сотиш тўғрисида ўз зиммасига мажбурият

олади. Сотиб олувчилар эса ўз розилигини билдирадилар. Улар мулк эгасининг ҳаёти суғурта қилинган полис юзасидан суғурта бадалини тулашга рози эканликларини ҳам маълум қиладилар. Мулк эгасининг вафотидан сўнг шу мулкни сотиш хусусида узил-кесил битим тузилади.

Шерик ёки бош акциядор ўлимидан сўнг корхонанинг узлуксиз ишлашини таъминлаш мақсадида тижорат ишларида шу хилдаги шартномадан фойдаланиши мумкин.

Ҳаётни суғурта қилдиришнинг бошқа афзалликлари ҳам бор. Масалан, кўпчилик штатларда қабул қилинган қонунга мувофиқ, полисдан воз кечиш ҳақининг энг кам миқдори белгилаб қўйилган; ҳаётни суғурта қилдириш муддатининг икки ёки уч йили ўтиши билан суғурта қилдирган шахс полисдан воз кечса, суғурта компанияси унга кам миқдорда ҳақ тўлайди.

Қўпинча ҳаётини суғурта қилдирган кишилар компанияга мурожаат қилиб, ундан полисдан воз кечиш ҳақи миқдорида қарз оладилар ва кейинчалик унга маълум фойзини қўшиб тўлайдилар.

Суғурта шартномасини тузишдаги ҳамма ҳолларда суғурта қилдирган шахс бадални ўз вақтида тўлаши шарт. Бадални ўз муддатида тўлашдан воз кечиш шартномани бекор қилишга олиб келади.

Бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш. Бу хилдаги суғурта бахтсиз ҳодиса рўй берганида, киши касал бўлганида ёки вафот этганида моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида тузилади. Ҳар қандай шахс тасодиф ёки табиий офат туфайли жароҳатланиши ёки ҳалок бўлиши мумкин. Бартараф қилиб бўлмайдиган кучлар, табиий офатлар, яшин уриши, сув тошқини, zilзила ва ҳоказолар ҳам ана шундай ҳодисалар жумласига киради. Бундай ҳодисалардан муҳофаза қилиш мақсадида суғурта компаниялари алоҳида суғурта полисларини беради. Суғурта полисида дори-дармон ва даволаниш харажатлари, шунингдек қўтилмаган воқеалар сабабли киши меҳнат қилиш қобилиятини йўқотиб пул топиш имконидан маҳрум бўлган пайтда унга товон тулаш назарда тутилади. Киши жиддий касаллик билан оғриган ҳолларда ҳам ёрдам тариқасида унга суғурта полиси берилиши мумкин.

Умумфуқаро жавобгарлигига доир суғурта. Суғурта қилишнинг мазкур тури учинчи шахсга етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш хусусидаги шартномани ўз ичига олади. Турмушда ва шахсий ҳаётда тасодифлар кўп учрайди. Бунинг натижасида турли хил зарар кўришлар содир бўлади. Буни биз тижорат ишларида ҳам кўраемиз. Баъзан эҳтиётсизлик оқибатида учинчи шахсга зиён етказилади ва унинг олдида ҳуқуқий жиҳатдан жавоб беришга тўғри келади.

Тадбиркорлик билан шуғулланувчи ҳар бир шахс, масалан, уй-жой ёки автомобиль эгаси эҳтиётсизликка йўл қўйиб, бошқа бир шахсга зиён етказиши ва шу зиён учун катта миқдорда пул тўлашга мажбур бўлиши мумкин. Худди шундай ҳолларда умумфуқаро жавобгарлигига доир суғурта жуда қўл келади. Суғур-

танинг бу тури суғурта қилдирган шахсни етказилган зарар учун товон тулашдан халос қилади. Умумфуқаро жавобгарлигига доир суғурта кенг тарқалган бўлиб, шу хусусда шартнома тузишда қуйидаги асосий шартларга амал қилиш лозим:

— суғурта полисига эга бўлган шахсга қарши иш қўзғатилганда, суд ишларига доир барча чиқимларни тулаш юзасидан суғурта компанияси мажбурият олади;

— мол-мулкини суғурта қилдирган шахсга нисбатан даъволар пайдо бўлганида суғурта компанияси ана шу даъволарни кўриб чиқади, тузилган шартнома доирасида судда ўз миждозининг манфаатларини ҳимоя қилади, миждоз зиммасига тушадиган ҳамма харажатларни ўз бўйнига олади ва зарар етказилганлиги исботланган тақдирда миждоз учун товон тулайди;

— суғурта шартномасида назарда тутилганидек, мол-мулкини суғурта қилдирган шахс рўй берган бахтсиз ҳодисалар ҳақида суғурта компаниясига дарҳол ёзма равишда хабар бериши ва талаб этилган тақдирда шу ҳодисаларга доир зарур ахборотларни тақдим этиши, гувоҳларни кўрсатиши керак;

— полис эгаси ўз зиммасига ихтиёрий равишда бирон-бир қўшимча мажбурият олмаслиги лозим, чунки суғурта компанияси миждоз ўз ихтиёри билан оладиган ва шартномада кўрсатилмаган мажбуриятлар учун жавоб бермайди, бинобарин, ана шу ишлар юзасидан бўладиган харажатларни туламайди;

— суғурта полисида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун туланадиган маблағнинг энг юқори даражаси белгилаб қўйилади.

VI боб

ИМТИЁЗЛАР, ПАТЕНТЛАР ВА ТОВАР БЕЛГИЛАРИНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ. МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ

Қонун жисмоний ҳамда юридик шахсга нисбатан содир этилиши мумкин бўлган қонун бузилиши ҳолларига қарши фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, айни пайтда фуқароларга турли имтиёзлар бериш ва шу имтиёзларни ёқлаш йўли билан уларнинг шахсий ва иш юзасидан манфаатларини ҳам муҳофаза қилади. Фуқароларга бериладиган имтиёзлар жумласига қуйидагилар киради: танҳо ҳуқуқлар, имтиёзлар, лицензиялар, муаллифлик ҳуқуқи, патентлик ҳуқуқи ва товар белгисига бўлган ҳуқуқ.

Танҳо ҳуқуқлар, имтиёзлар ва лицензиялар. «Эркин тадбиркорлик» жамяти шароитида амалда ҳар бир киши тадбиркорлик билан шуғулланиши мумкин. Бироқ фойда олиш (баъзилар учун эса ҳузур-ҳаловат) мақсад қилиб қўйилган фаолиятнинг купгина турларига ҳукумат муассасалари албатта рухсат бериши керак. Бу хилдаги рухсатномалар лицензиялар, махсус рухсатномалар, танҳо ҳуқуқлар ёки имтиёзлар шаклида берилади.

Лицензия аслида бирон-бир фаолиятни амалга ошириш учун берилган имтиёз ёки ҳуқуқдир. Масалан, муайян сув сатҳи доирасида балиқ овлашда, авиалиния ёки радиостанциядан фойдаланишда, тиббиёт ёки адвокатлик практикасида, кучмас мулк юзасидан брокер (воситачи) фаолиятида лицензия қўлланилиши мумкин. Тадбиркорликнинг бирон-бир турн ёки тижорат ишлари билан машғул бўлиш учун лицензия зарур. Ана шу лицензияни расмийлаштирмай туриб, хизмат кўрсатишга ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишга рухсат берилмайди, чунки қонун буига йўл қўймайди.

Лицензиялар ҳукумат муассасалари томонидан берилади. Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мол-мулк эгаси қонуний йўл билан олган патентини бошқа шахсга бериши ва у шахс маъмур патентдан фойдаланган ҳолда ўз товарларини сотиши ёки бошқа турдаги хизматлар кўрсатиши мумкин.

Танҳо ҳуқуқлар ва имтиёзлар давлат ёки унинг бирон-бир идараси номидан бериладиган алоҳида вакиллик ҳуқуқи ёки танҳо ҳуқуқдир. Масалан, муниципалитет йўлларидан, темир йўл ёки

автобус йўлларида фойдаланиш, аҳолига электр қувватини сотиш, телефон тармоқларидан фойдаланиш танҳо ҳуқуқлар ва имтиёзлар жумласига киради.

Муаллифлик ҳуқуқи, патент ҳуқуқи ва товар белгисига доир ҳуқуқ. Муаллифлик ҳуқуқи, патент ҳуқуқи ва товар белгисига доир ҳуқуқни муҳофаза қилувчи тижорат муассасалари оладиган даромад бир неча миллиард долларни ташкил этади. Патент тadbиркорга товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш учун алоҳида ҳуқуқ беради. Муаллифлик ҳуқуқи тижорат оборотида булган асл нусхадаги ижодий асарларни муҳофаза қилади; товар белгисига доир ҳуқуқ эса бирон-бир тижорат корхонаси ёки фирмаси кенг омма учун намоиш этадиган номлар ва рамзларни ҳимоя қилади.

Муаллифлик ҳуқуқи ва унинг объекти. Муаллифлик ҳуқуқи ҳақидаги федерал қонунда (АҚШ қонунлар мажмуи, 17-булим) асл нусхадаги ижодий асарларни бошқа кишиларнинг тегишли руҳсат олмай, улардан нусха кўчиришидан муҳофаза этиш назарда тутилади. Қонунга кўра, бундай асарлар ун учга тоифага бўлинади. Оддий тadbиркорлик билан машғул бўлиш соҳасида учрайдиган тоифалар биринчи, еттинчи ва ун биринчи гуруҳга киради.

Биринчи гуруҳ. Бунга китоблар, каталоглар, брошюралар ва ҳажми бир бетдан ортиқ булган дастурлар киради. Биринчи гуруҳга кирадиган нашрларнинг ун биринчи гуруҳга кирадиган нашрлардан фарқи улар саҳифаларининг сонидир, яъни биринчи гуруҳга кирадиган нашрларда саҳифалар сони кўпроқ бўлади.

Еттинчи гуруҳ санъат асарларини, уларни бадий жиҳатдан қайта тиклашда зарур булган моделлар ёки эскизларни ўз ичига олади. Газмол, заргарлик буюмлари, кийим-кечакларга ишланган расмлар ҳам шу гуруҳга киради.

Ун биринчи гуруҳ ёрлиқлар ҳамда чизмакашлик суратларидан иборатдир. Бунга фойда олиш мақсадида савдога чиқариладиган буюмлар киради. Масалан, табрикномалар, почта очиқ хатлари, бадий безак бериб ишланган ёки товарларни сотишни кенгайтиришга ва уларни реклама қилишга ёрдам берадиган тасвирлар туширилган календарлар шулар жумласидандир. Ушбу гуруҳга кирувчи буюмларнинг матн ҳажми бир бетдан ошмаслиги керак. Бундай талаб бошқа гуруҳларда йўқ.

Буюмларни юқорида кўрсатиб ўтилган тарзда гуруҳларга бўлиш шартли эканлигини ҳамда бу нарса муаллифлик ҳуқуқига оид объектларни ҳеч бир чеклаб қўймаслигини ҳам инobatга олмақ керак.

Ёрлиқлар ва этикеткалар. Муаллифлик ҳуқуқи ишлари бош қармаси белгилаб қўйганидек, ёрлиқлар «расм ёки матн мазмунини ифодаловчи ясси тасвир бўлиб, муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза этиш тартибида қонун йўли билан ҳимоя қилинади». Лекин фақат асл нусхадаги бадий композицияларгина ҳимоя этилади. Этикетка эса ёрлиқ бўлиб, сотишга мўлжалланган товар

устига ёпиштирилади ёки унга бошқача усулда қадалади. У ўралган буюм устига ҳам ёпиштирилиши мумкин.

Башарти буюм ёки нарса ижодий ва ягона иш, асл нусха асар бўлса, ундан нусха кўчиришга, унинг товар сифатидаги номини ҳамда белгиларини, ҳарфий рамзларини қисқартиришга ёки бошқача тарзда бузишга йўл қўйилмайди, бундай қилиш қонунда ман этилади. Муаллифлик ҳуқуқига эга бўлган буюм ёки асар, биринчидан, адабий мазмунга эга бўлиши ва, иккинчидан, ундаги ёзувлар, унинг товар сифатидаги номи ва белгилари қонун йўли билан ҳимояга олинган бўлиши шарт.

Реклама. Тижоратда ёки умуман ҳаётда буюмни сотиш ҳақида, унинг нархи ва бошқа хусусиятлари тўғрисида маълумот берувчи эълонлар куп учрайди. Масалан, кундалик рўзномаларда босилаётган эълонларни олайлик ёки универсал магазинларда, автомобиль савдосида, дорихоналарда, тайёр кийим-кечаклар сотиладиган дўконларда ва бошқа савдо корхоналарида намойиш қилинадиган эълонларни олайлик. Булар муаллифлик ҳуқуқи йўли билан ҳимояланишга муҳтож эмаслиги ўз-ўзидан равшан. Улардан нусха кўчиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Аммо, ижодий ёндошиб ишланган, яъни матни, суратлари ёки баён этиш шакли ақл-заковат маҳсули бўлган рекламали эълонлар учун муаллифлик ҳуқуқи берилиши мумкин. Маълумки, этикеткалар реклама турларидан биридир. Бу борада муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги қонун муайян фирма тайёрлаган товарларни сотиш чоғида уларнинг ташқи кўринишига тааллуқли жиҳатларнигина ҳимоя қилади, айти пайтда бошқа шахсларнинг худди шундай товарларни ўзи истаган тарзда безаши ҳуқуқини асло чегаралаб қўймайди. Муҳими шундаки, муайян фирманинг асл нусхадаги ҳамда ташқи кўриниши жиҳатидан алоҳида ажралиб турадиган этикеткаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи бузилмаслиги учун кафиллик берилиши лозим.

Муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза этишнинг бошқа объектлари жумласига яна қуйидагилар киради: рекламали ёрлиқча ва картоточкалар, ичига товар солинган картон қутичалар (масалан, радиотоварлар, устаралар солинган қутичалар), алоҳида белгиси бўлган уроғлиқ буюмлар, расмли каталоглар, муқовасига турли безаклар ишланган шаҳодатномалар ҳамда дипломлар, газмол устига битилган турли хил ёзувлар ва ҳоказо.

Муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза этишни таъминлаш тартиби. Ўз муаллифлик ҳуқуқига риоя этувчи шахс қуйидаги ишларни бажариши зарур:

— муаллифлик ҳуқуқи муҳофаза этиладиган оригинал буюмдан нусха тайёрлаши (бу рекламали эълон, этикетка ва ҳоказолар бўлиши мумкин) ва уни тегишли ташкилотга топшириб, шу ташкилотни бу тўғрида хабардор қилиб қўйиши лозим;

— мазкур ишни (асарни) матбуотда эълон қилиши (нашр эттириши,) иш (асар)нинг эълон (нашр) қилиниш вақти у босилиб чиқишидан аввал кўрсатилиши керак;

— тегишли талабномаларни муаллифлик ҳуқуқи ишлари бошқармасида рўйхатдан ўтказиши лозим. Иш (асар) босилиб чиқиши (нашр қилиниши) билан дарҳол муаллифлик ҳуқуқи бўйича давлат регистрга тегишли материалларни рўйхатдан ўтказиш учун юбориши зарур (бу ишларни Конгресс кутубхонаси олиб боради).

Муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза этиш иш (асар) рўйхатга олингандан сўнг 28 йил давомида ўз кучини сақлаб туради, кейин бу муддатни яна 28 йилга ўзиш мумкин. Рўйхатга олинган иш (асар) муддатини ўзиш ҳақидаги ариза шу иш (асар) биринчи марта рўйхатга олинган муддатнинг охириги йили мобайнида берилиши керак.

Рўйхатга олинган материал бирон-бир сабаб билан қайта кўриб чиқилса ва унга ўзгаришлар киритилса, уни ҳар гал қайта рўйхатдан ўтказиш шарт эмас. Бунда киритилган ўзгаришлар асарнинг асосий мазмунини, унинг моҳиятини бутунлай ўзгартириб юбормаслиги жуда муҳимдир. Масалан, этикетка рангини ёки фирма белгисини оддийгина ўзгартириш уни қайта рўйхатдан ўтказишни талаб қилмайди, аммо каталогга янги бир тасвир қўшилиши биланоқ моҳият ўзгариб, иш (асар)ни қайта рўйхатдан ўтказиш зарурати туғилади.

Муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши. Муаллифлик ҳуқуқи муҳофаза қилнадиган ҳар қандай буюм (иш, асар)нинг биронта муҳим қисмидан ҳар қандай тарзда нусха кўчириш ва ундан тижорат ишларида фойдаланиш қонунни бузиш демакдир. Умуман олганда, виждон амри билан иш қилиб, биронта асардан нусха кўчирилса ва бунда оригиналга ишора қилинса, бунинг учун алоҳида рухсат керак бўлмайди. Чунинчи, турли обзорларда, китобларда бошқа манбалардан парчалар келтирилади, цитаталар олинади, бошқа муаллифларнинг асарларидан, илмий ишларидан фойдаланган ҳолда, маълумотлар ва ёрдамчи материаллар олинади. Бунинг учун махсус рухсат бўлиши шарт эмас. Бироқ бунда маълум даражада меъёр бўлиши керак, яъни ана шу баҳона билан ўзга муаллиф асарининг каттагина қисмини ўзлаштириш инсофдан эмас, албатта.

Муаллифлик ҳуқуқини бузган кишилар судга берилиб, жавобгарликка тортилиши, етказилган зарар учун жарима тулаши ва ҳатто қамоққа олиниши ҳам мумкин.

Патентлар, патент объектлари ва патент бериш тартиби. АҚШнинг патентлар туғрисидаги қонунда патентлардан кузатилган мақсад «машиналарни, буюмларни тайёрлашнинг ёки моддалар қўшилишининг янги ва фойдали усулларини ёхуд уларнинг такомиллаштирилишига оид ишларни муҳофаза қилишдан иборат», дейилади. Фақат машиналаргагина эмас, шу билан бирга ўсимликларнинг янги яратилган ва ўзига хос турларига, шунингдек ишлаб чиқариш соҳасида тайёрланган ҳамда ташқи безаги билан алоҳида ажралиб турадиган маҳсулотларга ҳам патент берилиши мумкин.

Патент бюроси фаолиятининг асосий мазмуни патент олаётган янги-янги объектлар пайдо бўлаётганлигига доир масалани кўриб чиқишдан иборатдир.

Башарти муаллиф менинг ихтиро қилган ишларим ёки кашфиётим бор, улар янгиликдир ва улардан фойдаланиш мумкин, шу боисдан ана шу ихтиро ёки кашфиётимга патент берилиши керак, деган хулосага келса, у ҳолда мазкур муаллифнинг биринчи галда қиладиган иши патент олиш ҳақида буюртманома ёзишдан бошланади.

Буюртманома ёзиш гоят мураккаб ва машаққатли иш бўлиб, бунинг учун патент берадиган идора агентига ёки адвокатга мурожаат қилишга тўғри келади. Бу агент ёки адвокат патент ишларини расмийлаштирувчи вакил сифатида иш юритиш лицензиясига эга бўлиши лозим.

Буюртманомада ихтиро ёки кашфиётни тайёрлаш технологияси, кашфиётнинг янгилиги, ундан фойдаланиш усуллари ҳамда унинг шу соҳада қўлланилаётган бошқа қурилмалар ва механизмлардан афзаллиги баён қилиниши керак. Бу хусусдаги тушунтиришлар шундай тарзда тузилмоғи лозимки, ушбу соҳадан хабардор бўлган ҳар қандай шахс уларни бемалол тушуна оладиган бўлсин. Бироқ буюртманомада кашфиётнинг тижорат ишларидаги устун жиҳатлари хусусида фикр юритмаслик керак, чунки бу нарса муаллифга нисбатан рақобатчи пайдо бўлишига олиб келади.

Корхона эгалари (ёки муаллифлар) ўз ихтиросига патент олишдан аввал бирон-бир сабаб билан ана шу янгиликни ишлаб чиқаришга жорий этишни хоҳламаса, ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг махсус турига мурожаат этишлари мумкин. Бунда патент олиш учун ёзилган буюртманома дастлабки экспертизадан ўтказилади.

Шуни назарда тутиш керакки, фақат муаллифнинг ўзигина ихтироси учун патент олиши мумкин. Агар ихтирочиликда бир неча муаллиф қатнашган бўлса, у ҳолда улар патент олиш учун биргаликда ёзилган буюртманомани тақдим қиладилар. Башарти, ихтиро фирманинг ёлланган ходими томонидан унинг хизмат бурчига кирадиган иш вақтида қилинган бўлса, иш берувчи «корхона ҳуқуқи» деб аталмиш ҳуқуқдан фойдаланган ҳолда, бу ихтиро корхонага тегишли деб ҳисоблаши мумкин. Мазкур корхонага ихтиро учун патент бериш ҳуқуқи расмий равишда берилмаган бўлса иш берувчи ана шу ихтиродан фақат тижорат мақсадида фойдаланиш ҳуқуқини олади, холос.

Патент олиш учун буюртманома берилганидан сўнг унинг устига одатда «Патент олиш учун тавсия қилинади», деган ёзув ёзиб қўйилади.

Патент кафолати 17 йил давомида ўз кучини сақлаб туради ва у қайта тикланмайди. Патент муддати АҚШ Конгрессининг рухсати билангина узайтирилиши мумкин.

Товар белгиси. Товар белгиси фирманинг ёки фирма товарларининг рамзи, шуларга тегишли бўлган сўз ёки шартли қисқарт-

мадир. Бу белги уни биринчи бор ишлатган шахсга тегишли бўлиб, мазкур шахс фирмаси ёки товарнинг ўзига хос жиҳатини ифода этади.

Товар белгисининг бирламчилик ҳуқуқи шу белгидан фойдалана бошлаган вақтдан кучга киради. Бу ҳолат мазкур фирманинг товар белгиси қўйилган маҳсулотлари сотила бошлаган ёки савдо қилиш учун тарқатила бошлаган пайтда содир бўлади. Товар белгисининг амал қилиш муддати товар эгасининг истагига қараб белгиланади.

Товар белгиси лунда, эсда яхши сақлаб қолинадиган ва кенг омма диққат-эътиборини ўзига жалб эта оладиган бўлиши лозим. Фирма товарлари АҚШ ҳудудида ҳам, бошқа мамлакатларда ҳам сотилиши мумкин, шу боис товар белгиси АҚШга ҳамда бошқа мамлакатларга ёқмайдиган маънони билдирмаслиги ва улар учун нохуш шаклда бўлмаслиги зарур. Ниҳоят, бу белги бошқа товарларда мавжуд бўлган белгиларга ўхшаш бўлмаслиги керак. Қизил Крест белгисига ёки бошқа жамоат ташкилотларининг белгиларига ўхшаган тасвирлардан товар белгиси сифатида фойдаланиш мумкин эмас. Худди шунингдек, ҳар қандаи мамлакатнинг байроғини ёки унинг армиясига хос белгиларни, штат ёки муниципалитет рамзларини, бирон-бир шахснинг розилигисиз унинг номини, суратини ёки имзосини ёхуд ахлоққа ва жамиятга зид бўлган белгиларни тасвирлаб, улардан товар белгиси сифатида фойдаланиш мумкин эмас.

Товар белгиси расмий равишда рўйхатдан ўтгунига ҳамда унга бирламчилик ҳуқуқи белгиланишига қадар ихтисослашган компанияга ёки адвокатурага мурожаат қилиш зарур. Бу ташкилотлар товар белгиларини ўз картотекасига ёзиб қўядилар ва тегишли хизмат кўрсатадилар.

Товар белгисини рўйхатдан ўтказиш учун патент бюросига тегишли ҳақ тўланади ва у ерга қўйидаги ҳужжатларни топшириш керак:

- ёзма равишда талабнома;
- товар белгисининг тасвири;
- белгининг босма нусхалари.

Ушбу товар белгисини рўйхатдан ўтказиш керакми ёки йўқми, деган масалани бюро экспертлари ҳал қилади. Агар бу хусусда бирон-бир эътироз келиб чиқмаса, товар белгиси давлат регистрга киритилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, фақат штатлар ўртасида савдосотиқ қилинадиган товарлар белгисини федерал муассаса муҳофаза қилади. АҚШнинг ҳар бир штати товар белгиларини рўйхатдан ўтказиш тартибини ўзи белгилайди. Бироқ федерал қонунга мувофиқ рўйхатдан ўтган товар белгиси кўпроқ қийматга эга бўлади. Агар фирма белгиси федерал муассаса рўйхатидан ўтган бўлса, у ҳолда ушбу товар белгисини битта ёки бир нечта штатда қайта рўйхатдан ўтказишнинг ҳожати бўлмайди.

Федерал қонунга кўра рўйхатдан ўтказилган товар белгисининг

амал қилиш муддати 20 йил қилиб белгиланган. Белгининг амал қилиш муддати яна бир неча 20 йилга чўзилиши ҳам мумкин.

Товар белгиси рўйхатга олинганидан сўнг унга «АҚШ Патент бюросида рўйхатдан ўтган» деган ёзув ёзиб қўйилади ёки «R» белгиси босилади.

Товар белгиси бошқа давлатларда ҳам муҳофаза қилиниши мумкин. Бунинг учун у тегишли рўйхатдан ўтказилиши зарур. Аммо кўпчилик мамлакатларда Америка фирмасининг товар белгисини рўйхатдан ўтказишдан олдин унинг АҚШнинг ўзида дастлабки тарзда рўйхатдан ўтишини талаб қилишади.

Товар белгисидан маҳрум бўлиш. Агар товар белгиси рўйхатдан ўтказилганидан сўнг ундан амалда фойдаланилмаса, бундай ҳолатда унга эгалик қилиш ҳуқуқи йўқотилиши мумкин. АҚШ қонунига мувофиқ, товар белгиси эгаси шу белги амал қилиб турган олтинчи йил давомида белгидан фойдаланиш давом этаётганлиги тўғрисида ёзма равишда ариза бериши лозим. Агар шундай ариза топширилмаса, белги бекор қилиниши мумкин. Товар ўзининг аввалги маъносини ёки мазмунини йўқотганида, шунингдек белги эгаси шу белгининг оригиналлигини сақлаб қола олмаганида ҳам товар белгисидан маҳрум бўлиши мумкин. Шу сабабли белги эгаси товар белгисига бўлган ўз ҳуқуқи йўқолмаслигини назорат қилиб туриши керак. Борди-ю, бунда бирон-бир қоида бузилиши сезилса, дарҳол бу тўғрида ўз эътирозини билдириши зарур. Товар белгиси эгаси бу хусусдаги қоида бузилиши биланоқ қондан бузган шахсга ёзма равишда хабар жунатади. Агар шу нарса қондан бузган шахсга таъсир қилмаса, у ҳолда иш судга берилади. Натижада етказилган зарарнинг ўрни қопланиши ёки ўзганинг белгиси қўйилган товарлар йўқ қилиниши ҳам мумкин.

VII боб

ИШ БЕРУВЧИНИНГ ИШЧИ ВА ХИЗМАТЧИЛАР БИЛАН ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРИ. ЁЛЛАШ ШАРТЛАРИ. ЖАМОА ШАРТНОМАЛАРИ СИСТЕМАСИ

АҚШда меҳнат муносабатлари тўғрисида 1935 йилда қабул қилинган федерал қонун (кейинчалик бу қонунга жиддий қўшимчалар киритилган бўлса ҳам) иш берувчилар ва ишчи-хизматчилар ўртасидаги муносабатларни қонун йўли билан тартибга солиб туриш учун негиз бўлди. Меҳнат муносабатлари тўғрисидаги қонундан кузатилган мақсад — меҳнат соҳасида келиб чиқадиган низоли масалаларни жамоа шартномалари асосида ва ҳар иккала томоннинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ҳал қилиш учун замин яратишдан иборат.

Жамоа шартномаларини тузиш қонун йўли билан тартибга солиб туриладиган ғоятда қийин жараён дир. Бу жараён жамоа шартномаларининг мазмуни ва мақсадини ифодаловчи баъзи муҳим жиҳатларни назарда тутлади.

Қул кишилар ишлайдиган ҳамда касаба уюшмаси бўлган корхона ва фирмаларда иш берувчи билан келишган ҳолда жамоа шартномаси тузилади. Иш ташлашларни уюштириш касаба уюшмасининг асосий таъсирчан воситаси ҳисобланади. Ҳар қандай тадбиркор касаба уюшмасини тан олиши керак, бунда касаба уюшмасининг федерал ҳукуматга ёки штат маъмуриятига мурожаат қилиши шарт эмас. Башарти тадбиркор касаба уюшмасини тан олмаса, у ҳолда касаба уюшмаси меҳнат муносабатлари федерал кенгашига ва ўз штатидаги худди шундай кенгашга мурожаат қилиши мумкин. Бу идоралар эса компаниядаги меҳнат жамоасининг бирдан-бир вакили сифатида касаба уюшмасининг ҳуқуқини тасдиқлаб, музокара олиб боришга ҳақли эканлигини тушунтириб берадилар.

Жамоа шартномасини тузишда касаба уюшмаси билан корхона ёки фирма маъмурияти ўртасида музокаралар олиб боришнинг бир қанча усуллари мавжуд.

Завод ичида олиб бориладиган жамоа музокаралари. Бунда завод ёки компания маъмурияти билан ёлланган ишчиларнинг вакиллари ўртасида музокара олиб бориш йўли билан шартнома

тузиш ва шу йул билан жанжалли масалаларни ҳал қилиш назарда тутилади.

Компания доирасида олиб бориладиган музокаралар. Иш берувчи бир неча заводнинг эгаси бўлса, жамоа шартномаси ана шу заводлардаги касаба уюшмаси аъзолари бўлган ходимларга дахлдор бўлади.

Саноат тармоқлари доирасида олиб бориладиган музокаралар. Бу тармоқдаги барча иш берувчиларнинг вакиллари билан шу тармоқ ишчи ва хизматчилари манфаатларини ҳимоя қилувчи касаба уюшмаси ўртасида олиб бориладиган жамоа музокарасидир. Бундан қузатилган асосий мақсад мазкур тармоқдаги жамики компания ва фирмалар учун бир хил кучга эга бўлган, ўзаро келишиб олинган ва ҳаммага мақбул битимга эришишдир.

Тармоқлар гуруҳи бўйича олиб бориладиган музокаралар. Бу шундан олдинги ҳолатга ўхшаб кетади, лекин битта фарқи бор, яъни бунда жуғрофий шароитлар ҳисобга олинади. Аммо бу ҳолат музокаралар олиб бориш имкониятини чеклаб қўяди.

Музокаралар олиб бориш ва томонларнинг бир-бирини тушунишига эришиш натижасида муайян муддатга (одатда бир йилга) жамоа шартномаси тузилади. Шартномада қўйидаги масалалар назарда тутилади:

— инфляция (пулнинг қадрсизланиши) муносабати билан меҳнатга ҳақ тулаш тартиби ва иш ҳақининг ўз-ўзидан ошиб кетиши;

— ходимларни лавозимларга тайинлаш, уларни бир лавозимдан иккинчисига ўтказиш ҳамда уларни ишдан бўшатиш тартиби;

— иш вақтидан ташқари қилинган иш ва отпуска учун ҳақ тулаш, ишдан бўшатишганда ёрдам пулнини тулаш;

— турли дотациялар (ўқиш, яшаш, транспортда юриш, овқатланиш ва ҳоказолар учун бериладиган ёрдам пули) системаси;

— ишчи ва хизматчиларнинг фойда олишида қатнашуви системаси.

Томонлар бир битимга кела олмаган ҳолларда, улар арбитражга мурожаат қиладилар. Жамоа шартномаларининг аксариятида маълум бир ҳакам (одатда давлат ёки жамоат идорасининг ҳаками) назарда тутилади, мазкур ҳакамга ишчи ва хизматчилар шикоятини кўриб чиқишда томонлар ишонч билдирган энг сўнги шахс деб қаралади.

Амалиётда арбитраж битимларининг икки тури учрайди: биринчиси, **келажакда рўй бериши мумкин бўлган барча жанжалли масалаларни арбитражга бериш назарда тутилган битим**; иккинчиси, **рўй берган жанжалли масалаларни арбитражга бериш назарда тутилган битим**. Битимнинг биринчи тури одатда меҳнат шартномасининг бандларидан бири сифатида қўлланилади. Аксарият шартномаларда арбитраж кўриб чиқиши учун топширилиши лозим бўлган жанжалли масалалар доираси чеклаб қўйилган. Арбитраж битими бўлмаган ҳолларда айрим жанжалли масалаларни кўриб чиқиш учун махсус битим тузиш ҳам мумкин.

Шартномаларнинг аксариятида исталган томоннинг талаби

билан арбитраж шикоятларини қабул қилиши керак, деган шарт қўйилган. Бу шарт бажарилиши учун фирма ва касаба уюшмаси вакиллари ҳакамни тайинлашга розилик билдиришлари, арбитраж кўриб чиқиши учун топшириладиган масалалар доирасини биргаликда аниқ белгилаб олишлари кифоя. Арбитражда масалалар кўпинча оғзаки равишда кўриб чиқилади. Арбитражда иш кўрилганида ҳар икки томон бундан хабардор қилинади ва биргаликда қатнашади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, арбитраж меҳнат соҳасидаги низоли масалаларни (ҳукумат идораларининг аралашувисиз ва ишнинг судда кўрилишига йўл қўймаган ҳолда) ҳал қилишнинг энг қулай шаклидир.

Федерал қонунларда, шунингдек айрим штатларга тегишли қоидаларда томонларнинг ҳуқуқ ва бурчларини жамоа шартнома-си асосида тартибга солиб туришдан ташқари, меҳнатга ҳақ тулашнинг муайян тартиби, иш ҳафтасининг муддати, махсус таъминот ва ижтимоий суғурта бўйича ишчи-хизматчиларга бериладиган турли хил имтиёзлар ҳамда туловлар, шунингдек ишга ёлланган ишчи ва хизматчиларни камситиш ҳолларини чеклаш чоралари назарда тутилади. Федерал қонунларда ишчи ва хизматчилар ишсиз қолганида уларни суғурта қилиш, қарилик пенсиясини тулаш, ногиронларга нафақа бериш ва бошқа имтиёзлар юзасидан кенг дастур белгиланган. Қонундаги купгина қоидаларни федерал муассасалар ва штатлардаги идоралар биргаликда бажариши алоҳида кўрсатилган.

Қонунда иш берувчи ҳам, ишчи ва хизматчилар ҳам ижтимоий таъминот юзасидан солиқ тулашлари лозимлиги уқтириб утилади. Ижтимоий таъминот жамғармаларидан пенсия ва нафақалар бериш учун фойдаланилади. Белгиланган солиқ миқдорининг ярмини иш берувчи, қолган ярмини эса ёлланган ишчилар тулайди. Иш берувчи ёлланган ишчилар маошидан солиққа тегишли қисмини ушлаб қолиши ва солиқни тула ҳолда ижтимоий таъминот жамғармалари ҳисобига ўтказиб юбориши шарт.

Қарилик пенсияси ва боқувчисини йўқотганда бериладиган нафақа. Бу хилдаги нафақа уч тоифага бўлинади:

— ишчиларга ҳар ойда бериладиган пенсия, бу пенсия 62 ёшга етганда ва ундан ошганда берилади;

— меҳнат қилиш қобилиятини йўқотганда бериладиган нафақа, қарилик пенсияси миқдоридан берилади. Агар ишчи пенсия ёшига етмасдан, меҳнат қилиш қобилиятини бутунлай йўқотса, у ва унинг қарамоғида бўлганлар ана шундай нафақа олиш ҳуқуқига эга бўладилар;

— боқувчисини йўқотганлик учун бериладиган нафақа пенсия ёшига етмай вифот этган ишчининг қарамоғида бўлганларга, шу жумладан меросхўрларга мулжаллангандир.

АҚШ Конгресси ижтимоий таъминот соҳасига вақти-вақти билан турли хил қушимчалар киритиб боради, аини пайтда нафа-

қалар миқдорини ҳам ошириб боради. Бу тамойил келажакда ҳам давом этса керак.

Ижтимоий таъминот ҳақидаги қонун штатларнинг маъмурлари зиммасига ишсизларни ижтимоий суғурта қилиш системасини жорий этиш вазифасини юклайди. Бу вазифа иш ҳақи жамғармасига қушимча солиқ солиш йули билан амалга оширилади. Ушбу солиқ штатларнинг ҳукуматлари томонидан компания ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи юзасидан белгилаб қўйилган жамғарма ҳисобидан олинади. Олинган солиқ пули штатларнинг жамғармалари билан федерал жамғармалар уртасида қонунда белгиланган тартибда тенг тақсимланади.

Федерал қонунда ижтимоий суғурта қилиш масаласи уртага қўйилишидан ташқари, ишчи ва хизматчиларнинг «адолатли меҳнат шароити» деб аталмиш шароитга нисбатан ҳам муайян талаблар қўйилган. Бу — ҳамма томонидан эътироф қилинган талаблардир. Бундан кузатилган мақсад — касаба уюшмаларига бирлашган ёки бирлашмаган ҳамма ишчи-хизматчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилишдир.

Қонунда, жумладан, иш ҳақининг энг кам миқдори (соатига 3, 75 доллар) ва иш ҳафтасининг муддати (40 соат) белгилаб қўйилган. Иш вақтидан ташқари бажарилган иш учун бир ярим ёки икки барабар ортиқча ҳақ тулаш назарда тутилади.

Мазкур қонун жуда кўп соҳаларда қўлланилса ҳам, аммо ишлаб чиқаришнинг айрим тармоқлари, савдо-сотиқ соҳаси, шунингдек ишчи ва хизматчиларнинг бир қатор бошқа тоифалари унинг доирасига кирмай қолмоқда. Бу тоифага, жумладан, қишлоқ хўжалиги ҳамда сут маҳсулотларини тайёрлаш ва қадоқлаш корхоналарининг ишчи ва хизматчилари, такси ҳайдовчилар, ресторан ҳамда кафетерияларнинг ходимлари, маҳсулотларни ташувчилар, кир ювини ва кийим-кечакларни кимёвий усулда тозалаш муассасаларининг ходимлари киради. Уларнинг фаолияти, меҳнат ҳақи ва иш ҳафтаси муддати штатларда қабул этилган қонунлар асосида тартибга солиб турилади.

14 ёшдан кичик бўлган болаларни ёллаб, мажбурий равишда меҳнатга жалб этиш қонунда ман қилинади (маълум шароитларга кўра ота-онасининг ўрнига ишлайдиган болалар бундан мустаснодир). Меҳнат вазирлиги усмирлар учун ишлаш жуда хавфли деб ҳисоблаган корхоналарга 18 ёшдан кичик бўлган ёшларнинг ишга қабул қилинишига руҳсат этмайди.

Жамоа шартномаларининг аксариятида шундай қоида борки, унга биноан корхона эгасининг ўз хоҳишига кўра ходимларни ишдан бўшатиб юбориш ҳуқуқи чеклаб қўйилган. Одатда ходимларни ишдан бўшатиш чоғида уларнинг иш стажига қаралади, яъни ишга бошқалардан кейин келган киши биринчи галда ишдан бўшатилади. Ёлланган ходимлар белгиланган бөлгидани бузган тақдирда уларни ишдан бўшатиш чоғида келиб чиқадиган жанжалли масалаларни қуриб чиқиш тартиби ҳам шартномада назарда тутилиши мумкин.

Шартноманинг амал қилиш муддати тугаса, ишдан бўшати- ган ходимларга нафақа берилиши мумкинлиги туғрисида ҳам шу шартномада олдиндан келишиб олса бўлади. Бундан ташқари, баъзи фирмалар фойда олиш жараёнига ишчи ва хизматчиларни жалб этиш системасини қўлайдилар, ўз ҳисобидан уларга пен- сиянинг бир қисмини тулашни ҳам зиммаларига оладилар. Иш- дан бўшатилиш чоғида ишчи ва хизматчиларнинг манфаатлари ҳимоя қилинади, яъни улар ижтимоий жамғармалардан моддий ёрдам оладилар. Муайян иш стажига эга бўлган ёки пенсия ёши- га етган ходимлар ишдан бўшаганда уларга қонунга мувофиқ пул ёки фойзли мукофот берилади.

Барча штатлардаги тартибга кўра, бахтсиз ҳодиса рўй бер- ганида ходимга ёки хизмат вазифасини бажариш пайтида ҳалок бўлган ходимнинг оила аъзоларига нафақа туланади.

Ходимнинг компенсация олиш юзасидан ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиб, судга мурожаат этиши шарт эмас: у компенсация масала- лари билан шуғулланувчи давлат комиссиясига ёзма равишда талабнома тақдим этса бас. Азият чеккан кишидан одатда у кор- хонада зиён кўрганлиги ёки жароҳатланганлигини тасдиқлаши, ўзига етказилган зиённинг характери ва миқдосини кўрсатиши та- лаб қилинади, холос. Бордию азият чеккан кишига ҳамда иш берувчига компенсация тулаш ҳақидаги қонун бевосита дахлдор бўлса, етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш хусусида ҳеч бир қийинчилик келиб чиқмайди. Бундан ташқари етказилган зиён ходимнинг ёки иш берувчининг хатоси билан содир этилган тақ- дирда ҳам компенсация туланаверади. Бироқ мастлик ёки атайин қилинган ҳаракат (масалан, ўзига журтгага шикаст етказиш) оқи- батиде зиён етказилганда ёки бахтсиз ҳодиса рўй берганда ходим компенсация олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Компенсация тулаш туғрисидаги қонун ходимларнинг ҳамма тоифаларини ҳам ўз ичига қамраб олади, деб бўлмайди. Баъзи штатлардаги қонулар фақат хавфли ёки жуда хавфли ишларда машғул бўлган ходимларга дахлдордир. Айрим штатларда эса бу қонулар энг кам белгиланган миқдордан ҳам камроқ ишчи хизматчиси бўлган корхоналарга дахлдор эмас. Шунингдек, қиш- лоқ хўжалиги ходимлари ҳамда уй хизматчилари ҳам компен- сация тулаш туғрисидаги қонундан фойдалана олмайдилар.

Компенсация пули кўпинча ходим оладиган иш ҳақи миқдорига боғлиқ бўлади. Одатда бу пул иш ҳақининг маълум бир қисмини (фойз ҳисобида) ташкил этади ва 50—70 фойз атрофида бўлади. Ходим компенсация пулини тулик олишга ҳамиша ҳам умид боғ- лай олмайди, чунки компенсация тулашнинг энг юқори (масалан, ҳафтасига 200 доллар) ҳамда энг кам даражаси белгилаб қў- йилган.

Барча штатларда қабул қилинган қонунда оила боқувчиси вафот этганида шу оилга нафақа тулаш назарда тутилган. Маъ- лум муддат мобайнида тулаб бориладиган бу хилдаги нафақа- нинг миқдори чегаралаб қўйилган. Бунда боқувчисидан айрилган

оила яшаб турган шароит, оила аъзоларининг сони, уларнинг меҳнат қилиш қобилияти ва бошқа жиҳатлари ҳисобга олинади, албатта.

Купчилик штатларда оила боқувчиси вафот этганда бериладиган нафақа миқдори марҳумнинг тириклигида ишланган пайтидаги бир ҳафталик уртача иш ҳақи миқдоридан муайян фойзи олинади. Вафот этган кишининг бевасига одатда унинг иш ҳақининг ярмидан то учдан икки қисмигача берилади, аммо бу белгилаб қўйилган энг кўп миқдордан ошмаслиги керак. Агар беванинг болалари бўлса, бериладиган пул миқдори ҳам шунга яраша оширилиши мумкин.

Ишчи ва хизматчиларни ёллаш чоғида камситишларни чеклаш. АҚШнинг купчилик штатларида ҳозирги вақтда ишчи ва хизматчиларни ишга ёллаш чоғида ирқи, миллати, танасинг рангига ҳамда бошқа сабабларга кўра уларни камситиш ман қилинган. Бир қанча штатларда эса ишга ёллашда одамларни ёшига қараб камситишнинг олдини олиш чоралари қўрилган. Шу боисдан ишга ёллаш пайтида тўлдириладиган сўров варақалари ёки анкеталардаги саволлар рўйхати қарорга мувофиқ чегаралаб қўйилган, Анкета, жумладан, шундай саволлардан тузилган бўлиши мумкин:

Исми, Куйидаги саволларни бевасияси риш мумкин:

Ишга кирувчининг фамилияси ёки унинг бошқа жойда ишлаган пайтидаги фамилияси. Ишга кираётган аёлнинг кизлик давридаги фамилияси.

Иш берувчи савол беришга ёки ҳужжат кўрсатилишини талаб қилишга ҳақли эмас;

Ишга кирувчининг суд қарори билан ўзгарган исми ва фамилияси.

Манзилгоҳи Ҳозирги ва аввалги манзилгоҳи, уша жойларда турган муддати.

Ишга кирувчининг манзилгоҳига қараб унинг миллатини аниқлаш.

Ёши ҳақидаги гувоҳнома

Мақтаб маъмурияти ўқувчиларнинг ёшини тасдиқлаб, уларга ишлаган учун берган рухсатнома; ишга кирувчининг туғилганлик ҳақидаги гувоҳномаси (ёллаш туғрисидаги шартнома тузилганидан сунггина тақдим қилинади).

Ёллаш туғрисидаги шартнома тузилганига қадар туғилиш ҳақидаги гувоҳномани ёки чуқинтиришга доир маълумотномани талаб қилиш.

Туғилган жойи	Ёллаш шартномаси тузилганидан сўнг АҚШ фуқароси эканлигини тасдиқловчи хужжатни сўраш.	Ишга кирувчининг, унинг ота-онасининг, хотини (эри)нинг, оила аъзоларининг ёки қариндош-уруғларининг туғилган жойи; туғилганлик ҳақидаги гувоҳномасини, чуқинтиришга доир хужжатни кўрсатишни талаб қилиш.
Диний эътиқоди		Ишга кирувчининг қайси динга эътиқод қилишига доир ҳар қандай саволлар бериш (масалан, у черковга қатнайдимиз, ёки йўқми, қайси байрамларга амал қилади ва ҳоказо). Бундан ташқари, ишга ёллаш чоғида иш берувчи узининг католик, протестант, яҳудий ёки атеистик ташкилотнинг аъзоси эканлигини ёлланувчига айтиши мумкин эмас; шунингдек ишга кирувчидан унинг диний мураббийси номидан ёзилган тавсиянома ёки илтимосномани талаб қилиш мумкин эмас.
Ирқи, танасининг ранги, миллати	Ишга кирувчининг сочи ва кўзининг ранги.	Ишга кирувчининг, унинг ота-онасининг, хотини; (эри)нинг қадди-қоматига, терисининг рангига, ирқига ёки қайси миллатга мансублигига бевоқиф ёки билвосита алоқадор бўлган саволларни бериш.
Фуқаролиги	Ишга олинаётган ходим АҚШ фуқаросими; агар АҚШ фуқароси бўлмаса, унинг АҚШ фуқароси бўлиш нияти борми (хо	Ишга кирувчи АҚШликми ёки АҚШ фуқароси ҳуқуқига эга бўлган чет элликми, қачон АҚШ фуқароси бўлган ёки бу

тини ёки эри АҚШ фуқароси бўлса); унинг АҚШда бўлиши қонунийми; ёллаш ҳақидаги шартнома имзоланганидан кейин ишга кирувчидан унинг фуқаролигини тасдиқловчи гувоҳномани сўраш мумкин.

Маълумоти ва касби

Ишга кирувчи қайси умумий таълим ёки ҳунар билим юртини битирган, унинг ёза билиш, ўқиш ва чет тилларда сўзлашиш қобилияти; унинг мазкур ишга лойиқлигини аниқлаш мақсадида малакаси ҳамда билими хусусида қисқача фикр сўраш.

ҳақдаги гувоҳномани қачон олган; унинг ота-онаси ёки хотини (эри) АҚШ фуқароси ҳисобланадими.

Ишга кирувчининг она тили; чет тилни у қаерда ўрганган; у битирган мактабнинг қайси миллатга мансублиги ва диний йўналиши; у илгари ишлаган жойда тижорат сирига оид маълумотларни сўраш.

Қариндош-уруғлари

Бахтсиз ҳодиса рўй берган тақдирда хабар қилиш учун маълум бир шахснинг исмини, қариндошлик алоқасини ва манзилгоҳини билиш; унинг шу фирмада ёки корхонада ишлаётган хотини (эри), болалари ёки қариндош-уруғларининг номи; ишга кирувчи ўз ота-онаси билан бирга турадими.

Ишга кирувчининг шу фирма ёки корхонада ишлайдиган хотини (эри), болалари ва ота-онасидан ташқари, ҳар қандай қариндош-уруғининг номи ва манзилгоҳини сўраш.

Ташкилотларга мансублиги

Ишга кирувчи мансуб бўлган ҳар қандай жамоат ташкилотининг номи (ирқига, миллатига танасининг рангига, диний эътиқодига ёки келиб чиқишига алоқадор бўлган саволлар бундан мустасно).

Ишга кирувчи мансуб бўлган ҳамма ташкилотлар, клублар ва ҳоказоларнинг рўйхатини суриштириш.

**Ҳарбий
хизмати**

Ишга кирувчи АҚШ армиясида хизмат қилганими, ҳарбий унвони, хизмат тури; шартнома расмийлаштирилганидан сўнг армиядан бўшатилагани туғрисидаги гувоҳномани кўрсатишини сўраш.

Бошқа мамлакатларнинг армияларида хизмат қилгани ёки қилмаганини суриштириш.

Диний мураббий тавсиясини сўраш.

Тавсиялар

Ишга кирувчини мазкур фирма ёки корхонага ким тавсия қилапти.

Шуни назарда тутиш керакки, мудофаа буюртмаларини бажарётган фирмалар ёки корхоналар юқорида кўрсатилган рўйхатга риоя қилмасликлари мумкин. Иккинчи томондан эса, ҳар қандай фирма корхона қонуний маъмурларнинг талаби билан ҳамда миллий хавфсизлик манфаатларини кўзлаб, ўз ходимлари ўртасида муайян сўров ўтказишга мажбур этилиши ҳам мумкин.

Ёллаш шартномаларининг турлари ва уларни тузиш тартиби. Ҳар қандай шахсни ишга ёллаш пайтида у билан шартнома тузилади. Бундай шартнома оғзаки равишда келишиб олиш йўли билан ҳам, ёзма равишда ҳам тузилиши мумкин. Шартнома шакли ёлланган ходимнинг маъқеи ҳамда бажарадиган ишига қараб, шунингдек уни ишга қабул қилиб олаётган фирма ёки корхонанинг фаолият миқёсига қараб ўзгариши мумкин. Шартнома шаклидан қатъи назар, шундай тартиб мавжудки, ёллаш хусусида ҳар қандай шартнома тузиш чоғида унга риоя этиш зарурдир. Чунончи, агар ходим маълум муддатга ёлланаётган бўлса ва бир муддат бир йилдан ортиқ бўлса, шартнома ёзма равишда тузилади. Аслида эса ишга ёллаш ҳақидаги шартнома роппа-роса бир йилга тузилганида ҳам у ёзма равишда расмийлаштирилади.

Шартномада ёлланган ходим бажарадиган шартлар, муайян вазифалар, унинг бурчи, иш ҳақи, у оладиган турли имтиёзлар ҳамда туловлар, ёллаш муддати баён қилинишидан ташқари, шу ходим зиммасига чеклаш шартлари ҳам юкланиши мумкин.

Чеклаш шартлари одатда қўйидаги учта масалага тааллуқлидир:

а) ёлланган ходим ёллаш муддати тугганидан сўнг шахсий бойлик орттириш мақсадида иш берувчи билан рақобат қилиши ҳуқуқини чеклаш;

б) ёлланган ходим иш вақтида ҳам, ундан кейин ҳам иш берувчининг тижорат сирларини ошкор этмаслик мажбуриятини олиши;

в) ёллаш муддати амал қилиб турган даврда ёлланган ходим томонидан қилинган ихтиро ва кашфиётлардан иш берувчининг

фойдаланиш ҳуқуқига доир қоида.

Ёллаш шартномасида ёлланган ходимнинг ихтиро ва кашфиётларига нисбатан иш берувчига қандай ҳуқуқлар берилиши аниқ-равшан белгилаб қўйилиши лозимлиги сунгги қоидада назарда тутилган. Бу тўғрида алоҳида шартнома бўлмаган тақдирда қуйидаги қоидалар амал қилади:

— агар ёллаш шароитида ишлаётган шахс ихтирочилик ва тажриба ишларини утказиш билан банд бўлса, иш берувчи унинг ҳар қандай кашфиёти, ихтироси ёки патентидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади;

— башарти ходим ихтирочилик ҳамда тадқиқот ишларини ба-жарашини учун ёлланмаган бўлса, у ҳолда ҳалиги ходим иш вақти-да қилган ҳар қандай ихтирога патент олиш ҳуқуқини сақлаб қолади;

— ёлланган ходим ўз ихтирочилик ишини учун хизмат вақтидан, ушбу фирмага тегишли бўлган материаллар ва асбоб-ускуналардан, шунингдек фирманинг бошқа ходимлари хизматидан фойдаланганида ҳам, у қилган ихтиросини ўз номига расмийлаштириб, патент олиш ҳуқуқига эга. Иш берувчи эса «корхона ҳуқуқи» деб аталмиш ҳуқуқдан фойдаланиб, ўша ихтиродан ўз ишлаб чиқаришида сўзсиз фойдалана олади.

VIII боб

ТАДБИРКОРЛИКДАН ВА ДАРОМАДНИНГ БОШҚА МАНБАЛАРИДАН ТУШАДИГАН ФОЙДАДАН СОЛИҚ ОЛИШ СИСТЕМАСИ

Муайян солиқларни жорий этиш, уларнинг ҳажмини тартибга солиб туриш, давлат молиявий маблағларини ҳокимиятнинг федерал ва маҳаллий идоралари уртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг ҳуқуқий системаси солиқ сиёсатининг муҳим жиҳати ҳисобланади.

АҚШда бу система уч поғонада; ҳокимиятнинг федерал, штат ва маҳаллий идоралари (муниципалитет, коммуна ва бошқалар) поғонасида амал қилади. Бу хусусда битта умумий тамойил кузга ташланади — федерал ҳукумат ихтиёрида бўлган даромаднинг нисбатан барқарорлиги ёки ҳатто камайиши шароитида ҳам ҳокимиятнинг маҳаллий идоралари тасарруфига келиб тушадиган давлат даромадининг ҳиссаси ортиб бормоқда. Масалан, ҳозирги вақтда АҚШда давлат жамғармасининг 61 фоизи федерал ҳукуматга, 20,5 фоизи штатларга, 18,5 фоизи маҳаллий идораларга тўғри келади. Ваҳолонки, 80-йилларнинг бошларида барча даромаднинг фақат учдан икки қисмидан купрогигина федерал ҳукуматга тўғри келар эди.

Ҳозирги пайтда ўтказилаётган солиқ солиш сиёсати ва уни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб туриш биринчи навбатда янги иш жойларини вужудга келтириш соҳасида иқтисодий фаоллик ва ташаббусни рағбатлантиришга қаратилган. Солиқларнинг юқори бўлиши солиқ туловчиларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва уни кенгайтиришда, фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланишда уларнинг иқтисодий манфаатдорлигини пасайтиради. Бу эса пировардида америка фирмаларида тайёрланаётган маҳсулотларнинг рақобат қилиш қобилиятининг пасайишига, четга мол чиқаришнинг камайишига, олинаётган даромадларни солиқ солишдан яширишга олиб келади.

Солиқ солиш системасининг тузилиши. Солиқ солиш системаси даромад солиғини корпорациялардан олинадиган солиқни, бошқа йўллар билан ундириладиган солиқлар (акцизлар)ни, истеъмол соҳасидан олинадиган солиқларни, ижтимоий суғурта ва таъминотга ажратиладиган бадалларни ва бошқа йўғимларни

ўз ичига олади. Солиқнинг умумий ҳажми мамлакат ялпи миллий даромадининг 30 фоизга яқинини ташкил этади. Солиқ солишда даромад солиғи муҳим аҳамиятга эгадир.

Даромад солиғи. Даромад солиғи соҳасида 80-йиллар ўз моҳияти жиҳатидан ажралиб туради. Бу йилларда солиқ солиш даражасининг пасайиб бориши кўзга ташланади. Даромад солиғининг камайиши ҳисобига аҳоли қўлидаги маблағнинг қўпайиши ана шу маблағдан ижтимоий мақсадлар учун самарали фойдаланиш имконини бермоқда, товар-пул муносабатларини ҳамда бозорни ривожлантириш ишлари рағбатлантирилмоқда. АҚШ Конгресси бюджет тушуми барқарорлигини сақлаш ва пулнинг қадрсизланишини чеклаш мақсадида даромад солиғини камайтира бориб, истеъмол соҳасидан олинadиган солиқларнинг аҳамиятини оширишга эътибор бермоқда.

АҚШда аҳолидан олинadиган даромад солиғи шкаласи маошнинг 14 турини ўз ичига олади ва унда 11 фоиздан то 33 фоизгача солиқ солиш режалаштирилган. Шкала икки поғонали бўлиб, дастлаб маошнинг даромад солиғи солишдан холи бўлган қисми аниқланади, шундан кейин маошнинг қолган қисмига прогрессив шкала бўйича солиқ солинади. Аҳолининг айрим тоифалари, масалаи, оиласи кўп сонли бўлган фуқаролар, пенсионерлар, ногиронлар учун алоҳида имтиёзлар белгиланган бўлиб, уларнинг маошидан олинadиган солиқнинг маълум қисми чегириб ташланади. Ёлланиб ишлайдиган шахслардан даромад солиғи одатда уларнинг иш ҳақидан бевосита иш жойида ушлаб қолинади, иш берувчи эса йиғилган солиқ пулини ҳар кварталда солиқ солиш идорасига жунатади. Солиқнинг тўғри солиниши ва ўз вақтида тўлалиши учун иш берувчи жавобгардир.

Солиқ тўғрисидаги декларация ва даромад солиғини олиш тартиби. АҚШ Конгресси солиқ солиш ҳамда уни ундириб олиш ҳуқуқига эга. Бу иш асосан 1862 йилда ташкил топган давлат ички даромадлар хизмати зиммасига юклаган. Мазкур маҳкама мамлакатнинг ҳамма жойларида ўз филиалларига эга ва улар орқали иш юритади.

Ўз тadbиркорлиги туфайли даромад олувчи шахслар, шунингдек инвестиция йули билан фойда оладиганлар, ёзган асарлари, мақолалари ва бошқа материаллари учун қалам ҳақи олувчилар, қўшимча даромадга эга бўлиш мақсадида ёлланиб ишлаётган кишилар солиқ тўғрисидаги декларацияга мувофиқ даромад солиғини тўлайдилар. Бунда солиқ тўловчи орттирган жамики даромад эътиборга олинadи. Солиқ олувчи идора зарур бўлган ҳолларда солиқ тўловчидан унинг даромад манбаларини суриштиришга ҳақлидир. Солиқ тўловчи декларацияда кўрсатилганидан ортиқча даромад олганлиги маълум бўлган ҳолларда шундай талаб қўйилади. Лекин солиқ олувчи маҳкаманинг вакили солиқ тўловчининг шахсий ҳаётига аралашинишга ҳақли эмас.

Солиқ тўғрисидаги декларация жуда катта ҳажмли ва мураккаб ҳужжатдир, уни тўлдириш учун анчагина маҳорат ва ўқув талаб

қилинади. Шунин айтиш кифояки, декларацияни тулдиришга доир йўл-йўриқларнинг узигина 50 бетдан ортиқдир. Шу боис даромад солиғи ҳақидаги қонунга амал қилиш декларацияни туғри тулғозишга ҳамда мавжуд қоидаларга риоя этишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Солиқ тўловчи шахс ўз даромадлари туғрисида ҳукуматга мустақил равишда маълумотнома тақдим этади ҳамда солиқ миқдорини ҳисоблаб чиқади. Давлат ички даромадлар хизмати эса ушбу маълумотларни кўриб чиқиб, тегишли тузатишлар киритади.

Декларацияларга рақам ва индекс қўйилгач, улар дастлабки тарзда кўриб чиқилади ва қандай тулдирилганлиги аниқланади. Агар хато топилса, солиқ тўловчига шу туғрида хабар берилади. Бундан ташқари, унга қўшимча тўлов қоғози юборилади ёки ортиқча тўланган пул қайтариб берилади. Баъзи декларациялар солиқ солувчи маҳкама вакили томонидан текширилиши мумкин. Ҳар йили ҳар ўнга декларациядан биттаси синчиклаб текшириб чиқилади. Бунда кўрсатилган пул миқдори муайян даражадан ортиқ бўлган декларациялар танлаб олинади. Кўпинча ўз иш фаолиятига кўра нақд пул олиш йўли билан даромад орттирадиган шахсларнинг декларациялари текширувдан ўтказиб турилади.

Таҳлил тугаганидан сўнг декларацияни текшириб чиққан амалдор одатда оғзаки равишда ўз ҳулосасини айтади. Кейин у аниқланган ноаниқликлар баён қилинган ҳужжатга солиқ тўловчи имзо чекишини сўрайди. Масалани кўриб чиқиш шу билан якунланади. Башарти солиқ тўловчи декларацияни текширган амалдорнинг фикрига қўшилмаса, у ҳолда унинг қўлига хабарнома топширилади. Хабарномада мўлжалланган ўзгаришлар тушунтирилади ҳамда солиқ тўловчи бу хусусда порасмий кенгаш чақирилишини талаб қилишга ҳақли эканлиги баён этилади. Бундай пайтда солиқ тўловчи шахс яхшиис солиқ ишлари бўйича мутахассисга мурожаат қилгани маъқул.

Солиқ туғрисидаги декларация берилганидан сўнг орадан уч йил ўтгач, давлат ички даромадлар хизмати одатда қўшимча равишда солиқ сола олмайди. Даромад солиғи тулашдан қасддан бўйин товлаган шахслар олти йил мобайнида жиноий жавобгарликка тортиш йўли билан таъқиб қилинадилар. Агар солиқ туғрисидаги декларация умуман берилмаган бўлса ёки у сохта бўлиб чиқса ёхуд у янглишишга олиб борса, таъқиб қилиш муддати чеклаб қўйилмайди.

Солиқ муддатида тўланмаса, кечиктирилган ой ёки унинг бир қисми учун тўланмаган ҳақнинг 5 фоизи миқдорида жарима солинади. Даромади ҳақида тулиқ маълумот бермаган кишилар 500 доллар жарима тўлайдилар. Солиқ солувчи идора инспекторини алдашга уринилганда 75 фоиз миқдорида жарима солинади. Катта миқдордаги солиқни қасддан тўламаган шахслар 10 йил муддатга қамалиши ёки бир неча ўн минг доллар жарима тулашга мажбур қилиниши мумкин.

Фойдадан олинадиган солиқ. Солиқ солиш системасида корпо-

рацияларнинг фойдасидан олинадиган солиқ муҳим аҳамиятга эга. Корпорациялар ўзи олаётган фойдадан солиқ тулашларидан ташқари (бу солиқ миқдори унчалик кўп эмас), ижтимоий сугурта ва таъминот учун ҳам бюджетга талайгина маблағни тулайдилар.

Дивиденд сифатида тақсимланган фойдадан ҳамда фойданинг тақсимланмайдиган, яъни корпорациялар ихтиёрида қоладиган қисмидан олинадиган солиқни аниқлаш солиқ солиш системасининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Корпорацияларнинг тақсимланмайдиган фойдасидан бир марта солиқ олинса, тақсимланадиган фойдасидан эса икки марта солиқ олинади, бу корпорацияга солинадиган солиқ ва акциядорларга солинадиган даромад солиғи шаклида бўлади.

80-йилларда иқтисодий жараёнларни тартибга солиб туришга кенг ёндашиш, корпорацияларнинг иқтисодий жараёнларига ара-лашишни чеклаш, товарлар ва хизматларга бўлган талаб-эҳтиёж ўсишини рағбатлантириш, шунингдек бозор системасига таяниш мақсадида корпорациялардан олинадиган солиқларни камайтиришга ҳаракат қилинди.

Умуман олганда, АҚШдаги солиқ системасини кўздан кечирар эканмиз, корпорациялардан олинадиган солиқ хусусида қуйидаги тасаввурга эга бўламиз: йирик компаниялардан олинадиган асосий солиқ 46 фоиздан 34 фоизгача камайтирилган; кичик корпорациялар учун икки даражали солиқ белгиланган, яъни илгариги тўрт даражали — 15 фоиздан 40 фоизгача туланадиган солиқ ўрнига 15 фоиздан 25 фоизгача солиқ тулаш белгиланган. Масалан, дастлабки 50 минг доллардан 15 фоиз миқдорида солиқ олинади, шундан кейинги 25 минг доллар учун 25 фоиз миқдорида ва ундан кейинги даромад учун эса 34 фоиз миқдорида солиқ олинади.

Даромади 100—335 минг долларни ташкил этадиган корпорациялар қўшимча равишда 5 фоиз миқдорида, 335 минг доллардан ортиқ даромад оладиган корпорациялар эса жами 34 фоиз миқдорида солиқ тулайдилар. Бироқ иқтисодиётнинг бир қатор тармоқлари, жумладан, нефть қазини саноати учун солиқ тулашда имтиёзлар белгиланган. Айни пайтда қайта ишланган саноати, қурол-яроғ тайёрлайдиган корхоналар ҳамда молия-банк системаси олаётган фойдага нисбатан солиқ ҳажми ортиб бормоқда.

АҚШда майда тадбиркорликни рағбатлантириш сўёсати амалга оширилаётганлиги ҳам диққатга сазовордир. Бундай сўёсат юргизиш учун 1953 йилда майда тадбиркорлик бошқармаси тузилган эди. Бошқарманинг вазифаси майда хусусий корхоналарни рағбатлантиришдан, уларга ёрдам бериш ва уларни муҳофаза қилишдан иборат. Бошқарма, жумладан, майда тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида инвестиция корпорацияларини барпо этиш учун лицензиялар беради, бу корпорациялар эса банклар билан биргаликда кичик корхоналарга қарз беради. Қарз бериш иши майда тадбиркорликка бериладиган инвестиция тўғрисида 1958 йилда қабул қилинган қонун билан тартибга солиб турилади. Кичик кор-

хоналар солиқ масаласида баъзи имтиёзларга эга. Амортизация ажратмалари, заёмларга банкдан бериладиган фоизлар, ёнғин ва табиий офатдан суғурта қилиш харажатлари шу жумлага киради. Корхоналар оладиган даромадга қараб солиқ миқдори белгиланади. Солиқ федерал ва маҳаллий ҳокимият томонидан белгиланади ҳамда унинг ҳажми одатда кичик корхоналар даромадининг тўртдан бир қисмидан ошмайди.

Майда тадбиркорлик учун бериладиган имтиёзлар орасида солиқдан бутунлай озод қилишни назарда тутувчи имтиёзлар ҳам бор. Масалан, Нью-Йорк штатида худди шундай имтиёзга эга бўлган корхоналар бор, улар маълум муддат (икки йил) мобайнида солиқ тўламайдилар. Майда тадбиркорлик билан шугулланувчи ногиронлар учун ҳам махсус имтиёзлар белгиланган.

АҚШдаги майда тадбиркорликнинг аҳамиятини алоҳида таъкидламоқ лозим. Меҳнат фаолиятининг бу тури қишлоқ хўжалигидан ташқари соҳаларда одамларни иш билан таъминлашнинг 40 фоизга яқинини ўз зиммасига олган ва ялпи миллий маҳсулотнинг тахминан 35 фоизини беради. Майда тадбиркорлик савдосотиқ ишларида, дорихоналарда, умумий овқатланиш корхоналарида, хизмат кўрсатиш соҳасида, воситачилик ишларида, автомобиль транспортида ва меҳмонхона хўжалигида айниқса кенг ривож топган.

Ижтимоий суғуртадан олинадиган солиқ. АҚШнинг барча корпорациялари ўз даромадларидан ижтимоий суғурта ва таъминотга маблағ ажратадилар. Бадаллар одатда қатъий равишда белгилаб қўйилган маошдан олинади ёки иш ҳақи жамғармасидан фоиз ҳисобида олинади (дастлабки 48 минг доллар даромаддан 7, 51 фоизи олинади). Корпорациянинг ҳар бир ходими ҳисобидан бадал тўланади. Белгиланган бадални ишчи ва хизматчилар одатда ўз маошларидан тўлайдилар. Бу маблағдан пенсия ва нафақалар тўлаш учун ҳам фойдаланилади.

Акцизлар. Даромад солиғи ва фойдадан олинадиган солиқдан ташқари, бошқа йўллар билан ундириладиган солиқлар (акцизлар) ҳам мавжуддир. Акцизлар товар нархига қўшимча тарзда қўшилади. Аҳолига хизмат кўрсатишда ҳам шундай қилинади. Товарнинг ёки кўрсатилган хизматнинг узил-кесил ҳақини истеъмолчи тўлайди.

Умуман, солиқ сиёсатида ҳозир акцизларга катта эътибор берилмоқда. Улардан, бир томондан, бюджет даромадларини кўпайтириш мақсадида фойдаланилади, иккинчи томондан эса, тамаки чекишга ва гиёҳвандликка қарши курашиш, спиртли ичимликларни истеъмол қилишни чеклаш учун қилинадиган ижтимоий харажатларни, шунингдек автомобиль йўлларини қуриш ва сақлаш учун қилинадиган харажатларни қоплаш мақсадида фойдаланилади. Бундан ташқари, айрим корхоналарнинг табиатга салбий таъсир кўрсатишини чеклаш, маълум товарларга бўлган эҳтиёжни рағбатлантириш учун ҳам акцизлардан фойдаланиш мумкин. Спиртли ичимликларга, тамаки маҳсулотларига, автомобилчилар-

га солинадиган шу хилдаги солиқ давлат даромадиниңг тахминан 80 фоизини таъминлайди.

Акцизларнинг узига хос хусусияти ҳамда афзаллиги, аввало шундан иборатки, солиқ миқдори товар қиймати билан ҳам, уни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат билан ҳам боғлиқ эмас. Акцизлар солиқ олиш мақсадидан ҳамда бюджет даромад қисминиңг эҳтиёжларидан келиб чиқиб белгиланади.

Истеъмол соҳасидан олинадиган солиқлар. Кейинги йилларда истеъмол соҳасидан олинадиган солиқлар катта аҳамият касб этмоқда. Бу — чакана савдода харид қилинган ҳар бир буюмдан, хизмат кўрсатиш соҳасидаги оборотдан, томошахоналардан, суғурта қилиш ва бошқа хизматлар кўрсатишдан олинадиган солиқдир. Истеъмол соҳасидан олинадиган солиқларнинг турларидан бири маҳсулот қийматига қўшилган нархдан олинадиган солиқдир. Бундай солиқ товар истеъмолчига соғилаётган пайтда жорий этилади, маҳсулот ҳаракатининг ҳар бир босқичида (уни тайёрлашдан тортиб то у истеъмолчига етиб боргунига қадар) бутун технология занжири бўйлаб белгилаб қўйилади. Солиқ миқдори солиқ туловчининг даромадига қараб ҳамда маҳсулотни сотишдаги босқичма-босқич нархларга қараб белгиланади. Бунда маҳсулотнинг қўшимча қийматини ва олинадиган фойдани вужудга келтирувчи сарф-харажатлар, яъни маҳсулотни қайта ишлаш у-ун сарфланган барча харажатлар ҳисобга олинади.

Бу хилдаги солиқ истеъмол товарларини ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасида, савдо-сотиқда, ижара ва оморлар иши жараёнида ҳамда тижорат фаолиятининг бошқа турларида жорий қилинади. Бошқача қилиб айтганда, ишлаб чиқариш жараёни одатда муомала соҳасида давом этаётган жойда ана шу солиқ амал қилади. Солиқ ҳажми ишлаб чиқарилаётган товарлар ва кўрсатилаётган хизматларнинг турларига ҳамда олинадиган даромад миқдорига қараб табақалаштирилади.

Бошқа солиқлар. Тадбиркорлик ишларига, даромадга ҳамда истеъмол соҳасига бевосита ва бошқа йўллар билан солинадиган солиқлардан ташқари, мерос қилиб қолдирилган мол мулкка ҳам солиқ жорий этиш кенг равишда қўлланилади (мерос қилиб қолдирилган буюмлар қийматининг 70 фоизига қадар солиқ солиниши мумкин). Солиқнинг бу тури кучмас мулкка, ерга, турли хил жарималарга, табиатга етказилган зарар учун туланадиган туловларга, овчилик ишлари билан шуғулланиш учун рухсат олувчилардан тушадиган маблағга дахлдордир.

Солиқларни белгилаш тартиби. Солиқ солишда одатда қуйидаги умумий ҳуқуқий қоидалар ҳамда тартибларга риоя қилиниши керак:

— мамлакатнинг иқтисодий барқарорлиги учун биринчи даражали аҳамиятга молик булган солиқлар; бу солиқлар инфляциянинг, яъни пул қадрсизланишининг олдини олиш, даромадларни қайта тақсимлаш мақсадида қўлланилади. Аҳолидан олинадиган даромад солиғи ва корпорациялардан олинадиган солиқ Президи-

дент таклифи билан АҚШ Конгресси томонидан белгиланади. Бу солиқ федерал идораларнинг ихтиёрига юборилади;

— маҳсулотни сотишдан (оборотдан) олинадиган солиқ (бу солиқ маҳсулотни ишлаб чиқарувчилардан олинади) ҳамда маҳсулот қийматига қўшимча нарх қўшилишидан олинадиган солиқ; бу турдаги солиқларни федерал идоралар ва штатларнинг маъмурлари белгилайдилар, бу солиқлар федерал идоралар, қисман музофот органлари ва маҳаллий идоралар ихтиёрига юборилади.

Маҳсулотларнинг баъзи оммавий турларига солинадиган солиқлар, яъни акцизлар федерал идоралар манфаатини кўзлаб белгиланади. Штатлардаги бошқарув идоралари эса марказдан белгиланган акцизларга маҳаллий эҳтиёжни ҳисобга олиб, қўшимча ҳақ қўшишлари мумкин. Фойдаланишда бўлган ерларга, шунингдек ер, мол-мулк эгаларига, мерос қилиб қолдирилган буюмларга маҳаллий идоралар томонидан солиқ солинади. Кўпгина мамлакатларда солиқ ҳажми (айниқса мерос қилиб қолдирилган буюмларга нисбатан солиқ миқдори) марказий ҳукумат томонидан тартибга солиб турилади.

Бундан ташқари, турли йиғимлар, жарима солишлар ва солиқнинг айрим турларини жорий этиш маҳаллий ҳокимият идораларининг ихтиёрида бўлади. Тайёрланган совға буюмлари, турли рухсатномалар олиш, автомобиллар турадиган жой учун, атроф-муҳитни булғатганлик ва ҳоказолар учун солинадиган солиқлар шулар жумласига қиради. Ушбу солиқ ва йиғимлар тегишли ҳудуддаги аҳоли манфаатларини кўзлаб, унинг ижтимоий ва иқтисодий турмушини тартибга солиб туришга кўмаклашади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, маҳаллий ҳокимият идоралари солиқларни белгилашдагина эмас, шу билан бирга солиқ тўловчи алоҳида шахсларга ва корпорацияларга имтиёзлар беришда ҳам кенг имкониятга эга. Бериладиган имтиёзлар натижа-сида солиқ ҳажмини қисқартириш, даромадга солинган солиқ миқдорини чеклаш, солиқни тўлаш муддатларини узайтириш, баъзи ҳолларда эса солиқ тўлашдан бутунлай озод этиш ҳам мумкин.

АҚШда 1989 йили давлат даромади 978 миллиард долларни ташкил этди. Шундан 41 фоизи федерал бюджетдаги даромад солиғи ҳиссасига, 10 фоизи корпорациялардан олинган солиқ ҳиссасига, 3 фоизи акциз йиғимларига тўғри келади ва ҳоказо. Қолган тушумлар эса давлат мулкани сотиш, жумладан, эскирган ҳарбий асбоб-анжомларни, давлат заёмларини сотиш, судлар ва полиция ундирган жарималар ва бошқа манбалар ҳисобига ҳосил қилинади.

ХУЛОСА

Мамлакатда вужудга келаётган бозор иқтисодиёти шароитида шу нарса кўзга ташланмоқдаки, издан чиққан партиявий-маъмурий тизим ўрнини бошқаришнинг самарали усуллари эгалламас экан, мамлакатнинг хужалик фаолиятида тартиб ўрнатиб бўлмайди. Бу хусусда ғарбдаги тараққий этган мамлакатлар ва биринчи галда АҚШнинг тажрибасига диққат билан разм солишга тўғри келади. Улардаги бозор иқтисодиёти ғоятда муваффақиятли равишда амал қилмоқда ва, бинобарин, бошқарув воситаси ҳамда бозор инфраструктураси тула таркиб топган.

Маълумки, бозор муносабатларининг инфраструктураси бозор субъектлари мустақиллигига, улар учун зарур бўлган тизилмалар ва муассасаларга, давлат, жамият ҳамда аҳолининг иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини таъминлайдиган Америка тадбиркорлигининг ҳуқуқий жиҳатдан бошқаришнинг ташкилий негизларига асосланади. Умуман қўшма корхоналар, айниқса Совет — Америка қўшма корхоналарининг ташкил топиши ва тараққиёти бозор муносабатлари ҳамда тадбиркорликни урганишнинг дастлабки қатъий қадамларидир. Ҳозирги кунда Молия вазирлигининг ҳисобига кура мамлакатимизда 2500 га яқин қўшма корхоналар ишлаб турибди. Совет Америка қўшма корхоналари шундан 12 фонзини ташкил қилади ва улар асосан икки томонлама манфаат услубида ташкил этилган.

Америка — Совет қўшма корхоналари ёнилғи-энергетика, металлургия, ўрмончилик кимёси, машинасозлик тармоқлари, қурилиш индустрияси, маънавий хизмат, кадрлар тайёрлаш ва уларни ўқитиш, рекламалар турли тадқиқот, лойиҳалаш соҳаларида фаол ишлаб турибди. Қўшма корхона ҳамда фирмалар савдо ва умумий овқатланиш муассасаларида, туризм, меҳмонхона ва ресторан хизматларида, соғлиқни сақлаш, енгил саноат, босмахоналар, транспорт, алоқа, шунингдек, агросаноат комплексларида жадал суръатлар билан ривожланмоқда.

Совет — Америка қўшма корхоналарини ташкил этиш ва улар фаолиятининг уч-тўрт йиллик тажрибаси мамлакатлар ўртасида

ҳамкорликнинг янги ва самарали шакли вужудга келаётганини кўрсатмоқда. Бу совет ишбилармонлари, тadbиркорлари учун катта мактабдир. Икки буюк давлат вакиллари мураккаб муаммоларни биргаликда ҳал этишмоқда. Узоқ муддатли шартномалар асосида Америка бизлар учун менежерлар тайёрлашни бошлаб юборди. Бизнинг мутахассисларимиз эса АҚШга тadbиркорликни ўрганиш мақсадида стажировкага, ўқишга ва тажриба алмашишга бормоқдалар.

Американинг кўпгина университетларида юзлаб ёшларимиз таълим олмоқдалар. Агар биз ҳақиқий тadbиркорликни ўрганмоқчи бўлсак, қўшма корхоналар тузишдан ташқари ҳамкорликнинг янги-янги такомиллашган шаклларини топишимиз, жумҳуриятимизни туғридан-туғри ривожланган мамлакатлар билан савдо-иқтисодий алоқаларга олиб чиқишимиз зарур. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги шунини тақозо қилади.

МУНДАРИЖА

Кирish	3
I боб	
АҚШда тадбиркорликнинг ҳуқуқий ва ташкилий асослари	6
II боб	
Акциялар, уларнинг турлари ва тарқатиш тартиби. Жамғарма бир-жаси.	26
Акциядорларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари	39
III боб	
Корпорация директорлари ва ходимларининг ижтимоий-иқтисодий аҳ-воли ва масъулияти	48
IV боб	
Шартнома тузиш тартиби. Ҳуқуқдорлик ва салоҳиятлилик	58
Шартномаларни бажариш ва тўхтатиш. Шартномаи бажариш юзасидан тамонларнинг масъулияти	72
Олди-сотди шартномаларини тузиш. Ҳамма қабул қилган савдо атамалари	84
Шартнома бузилганда харидор ва сотувчининг ҳимоя қилиш во-ситалари	102
Сотувчининг савдо ва нарх белгилаш қондаларини бузганлиги учун жавобгарлиги	110
V боб	
Кўчмас ҳамда ҳаракатдаги мулкни ижара (лизинг)га олиш	123
Умумий фойдаланишдаги транспортда юк ва одам ташинида, омбор ҳамда меҳмонхоналарда хизмат кўрсатишдаги иқтисодий-ҳуқуқий муносабатлар. Гаровга қўйиш	133
Фуқароларнинг шахсий ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Ти-жорат қондаларининг бузилиши	142
Суғурта шартномаларини ҳимоя қилиш	151
VI боб	
Имтиёзлар, патентлар ва товар билгиларини муҳофаза қилиш Муал-лифлик ҳуқуқи.	161
VII боб	
Иш берувчининг ишчи ва хизматчилар билан ҳуқуқий муносабат-лари. Еллаш шартлари. Жамоа шартномалари системаси	168
VIII боб	
Тадбиркорликдан ва даромаднинг бошқа манбаларидан тушадиган фойдадан солиқ олиш системаси	178
Хулоса	185